

Львівський державний університет
внутрішніх справ

Кримінальне провадження за участю неповнолітніх

Навчальний посібник

Львів
2024

УДК 343.121.5:343.137.5
К 82

Рекомендовано до друку та розміщення
в електронних сервісах ЛьвДУВС Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 27 листопада 2024 року № 9)

Рецензенти:

Аліна ГУТНИК, доктор філософії у галузі права
(ЗВО «Університет Короля Данила»);

Руслан ШЕХАВЦОВ, кандидат юридичних наук, професор
(Львівський державний університет внутрішніх справ)

Кримінальне провадження за участю неповнолітніх :
К 82 навчальний посібник / О. Дуфенюк, О. Ряшко, І. Татарин ;
за заг. ред. О. Дуфенюк. Львів : Львівський державний
університет внутрішніх справ, 2024. 228 с.

ISBN 978-617-511-414-8

Видання підготовлено відповідно до типової програми навчальної дисципліни «Кримінальне провадження за участю неповнолітніх». Розглянуто міжнародні стандарти правосуддя, дружнього до дитини; особливості процесуального статусу дітей у конфлікті та дітей у контакті з законом; особливості представництва їхніх інтересів; особливості проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх; специфіку кримінального провадження щодо неповнолітніх; питання спеціалізації персоналу й специфіку діяльності ювенального слідчого, дізнавача, прокурора, судді; особливості застосування інституту відновного правосуддя за участю неповнолітніх.

Для працівників органів досудового розслідування, прокуратури, суду, адвокатів, науковців, здобувачів вищої освіти, а також усіх, хто цікавиться питаннями захисту прав дитини.

The manual was prepared in accordance with the standard educational program of the training course «Criminal Proceedings with the Participation of Children», which was directed to the Lviv State University of Internal Affairs. International standards of child-friendly justice; peculiarities of the procedural status of children in conflict and children in contact with the law; peculiarities of representation of their interests; peculiarities of conducting investigative (search) actions involving minors; peculiarities of criminal proceedings against minors; the issue of staff specialization and the specifics of the activities of juvenile investigators, juvenile prosecutors, and juvenile judges; peculiarities of the restorative justice with the participation of children were considered.

For employees of pre-trial investigation bodies, prosecutors, judges, lawyers, academics, students, as well as everyone interested in the protection of children's rights.

УДК 343.121.5:343.137.5

© Дуфенюк О., Ряшко О., Татарин І., 2024
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2024

ISBN 978-617-511-414-8

Зміст

Перелік умовних скорочень.....	6
ПЕРЕДМОВА.....	7
Тема 1. ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ УЧАСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	10
1.1. Особливості процесуального статусу неповнолітніх заявників, свідків, потерпілих (дітей у контакті з законом).....	10
1.2. Процесуальний статус неповнолітніх, щодо яких здійснюється кримінальне провадження (дітей у конфлікті з законом).....	20
1.3. Міжнародні стандарти та принципи правосуддя, дружнього до дитини.....	24
1.4. Нормативні документи, що регулюють питання забезпечення прав і законних інтересів дитини у конфлікті з законом.....	35
1.5. Нормативні документи, що регулюють питання забезпечення прав і законних інтересів дитини у контакті з законом.....	42
Контрольні питання.....	52
Перелік використаних джерел.....	53
Тема 2. ЗАКОННИЙ ПРЕДСТАВНИК НЕПОВНОЛІТНЬОГО УЧАСНИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	56
2.1. Процесуальний статус законного представника неповнолітнього учасника кримінального провадження.....	56
2.2. Особливості участі батьків як законних представників неповнолітніх у кримінальному провадженні.....	62
2.3. Залучення як законного представника неповнолітньої особи, попередньо визначеної органом опіки та піклування.....	67

2.4.Заміна законного представника	
в інтересах дитини.....	70
Контрольні питання.....	76
Перелік використаних джерел.....	76
 Тема 3. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	 78
3.1.Загальні принципи проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх.....	78
3.2.Процесуальний порядок допиту та опитування дітей у контакті з законом та у конфлікті з законом.....	84
3.3.Сучасні методики роботи з дітьми під час допиту (опитування).....	89
3.4.Проведення експертиз щодо неповнолітніх.....	102
Контрольні питання.....	110
Перелік використаних джерел.....	111
 Тема 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ.....	 113
4.1.Порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх.....	113
4.2.Обставини, що підлягають установленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, та способи їх встановлення.....	123
4.3.Порядок застосування до неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження.....	133
4.4.Форми закінчення досудового розслідування щодо неповнолітніх.....	150
4.5.Особливості судового розгляду кримінального провадження щодо неповнолітніх.....	170
Контрольні питання.....	190
Перелік використаних джерел.....	191

Тема 5. ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ, У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ	197
5.1. Особливості діяльності дізнавача та слідчого у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх.....	197
5.2. Прокурорський нагляд у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх.....	206
5.3. Суть та принципи, особливості здійснення правосуддя за участю дитини.....	213
5.4. Відновне правосуддя до неповнолітніх.....	221
Контрольні питання.....	225
Перелік використаних джерел.....	225

Перелік умовних скорочень

ВП ВС	Велика Палата Верховного Суду
ВР	Верховна Рада
ВС	Верховний Суд
ГУ НП	Головне управління Національної поліції
ЄДРСР	Єдиний державний реєстр судових рішень
ЄКПЛ	Європейська конвенція з прав людини
ЄС	Європейський Союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ЄРДР	Єдиний реєстр досудових розслідувань
КМ	Кабінет Міністрів
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
КК	Кримінальний кодекс
КС	Конституційний Суд
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МГП	Міжнародне гуманітарне право
МППЛ	Міжнародне право прав людини
МЮ	Міністерство юстиції
НП	Національна поліція
ОГП	Офіс Генерального прокурора
ООН	Організація Об'єднаних Націй
РЄ	Рада Європи

ПЕРЕДМОВА

Гармонійний і всебічний розвиток, добробут і благополуччя, щасливе дитинство – це те, що має асоціюватися зі словом «дитина». Проте часом діти потрапляють у складні життєві ситуації, позбавлені батьківської опіки і піклування, виховуються вулицею, зазнають насильства та приниження, стають жертвами цькування, є потерпілими, свідками кримінальних правопорушень або й виконавцями (співвиконавцями) таких діянь. Діти у контакті або у конфлікті з законом потрапляють у «світ дорослих», який презентує система кримінального правосуддя. Від цього досвіду великою мірою залежить їхня соціалізація в майбутньому, їхнє ставлення до обставин, внутрішні переконання та мотивація, які закладають патерни поведінки й після досягнення повноліття. Отже, суспільство має бути зацікавлене, щоби травмована дитина не переживала вторинну травматизацію, скривджена дитина була почутою та отримала відновлення справедливості, а до кривдника була застосована належна правова процедура і заходи впливу, які відповідають сучасним міжнародним стандартам.

Філософія ювенальної юстиції у демократичному суспільстві передбачає трансформацію системи від карально-репресивної, «жахливої і страшної» до системи чутливого та дбайливого ставлення до потреб та інтересів дітей, які свідомо чи мимоволі стали учасниками кримінальних процесуальних відносин. Для досягнення такого результату потрібне якісне інформування про процесуальні права і запровадження ефективних інституційних та юридичних механізмів для їх реалізації; створення умов для забезпечення ефективної участі та найкращих інтересів дитини; формування дружнього середовища, яке сприяє конструктивному діалогу дитини з персоналом органів правопорядку, прокуратури та суду. Варто наголосити, йдеться зовсім не про надмірну улесливість і безмежне догоджання, а про справедливість та повагу до гідності дитини, шанування її прав, неупередженість та нульову толерантність до дискримінації, у тому числі за віковим критерієм. Юридичний факт-стан неповноліття є чинником,

який детермінує додаткові зобов'язання держави у сфері захисту прав дитини, а не зменшення їх обсягу чи спрощення процедур їх реалізації.

Усвідомлення наявних численних особливостей кримінального провадження за участю дітей спонукало міжнародне співтовариство впровадити один із ключових стандартів – спеціалізацію персоналу, з яким контактує дитина під час досудового розслідування чи судового провадження. У багатьох документах наголошується на потребі проходження спеціалізованого навчання слідчих, прокурорів, адвокатів, суддів та інших осіб, створення спеціалізованих служб, діяльність яких пов'язана з неповнолітніми потерпілими, свідками чи правопорушниками. До реалізації мети поліпшення обізнаності в окресленій сфері працівників органів Національної поліції та інших органів державної влади долучився колектив авторів цього видання.

Запропонований навчальний посібник є джерелом вихідних теоретичних положень щодо кримінального провадження за участю дітей та сприяє глибшому розумінню процесів, які відбуваються у практиці дізнання, досудового слідства, реалізації процесуального керівництва, судового розгляду тощо. Опрацювання цього матеріалу здобувачами вищої освіти забезпечує здобуття важливих компетентностей, передбачених відповідними освітньо-професійними програмами.

Навчальний посібник укладено відповідно до типової програми навчальної дисципліни та типової робочої програми навчальної дисципліни «Кримінальне провадження за участю неповнолітніх». Автори намагалися зберегти відповідність структурування видання, формулювання тем і відповідних підрозділів згідно з типовими документами.

У першій темі розглядається проблематика процесуального статусу дитини у конфлікті та дитини у контакті з законом, міжнародні стандарти правосуддя, дружнього до дитини, нормативно-правові акти у цій сфері правового регулювання. Друга тема присвячена обговоренню питань функціонування інституту законного представника неповнолітнього учасника кримінального провадження. Третя тема дає розуміння особливостей проведення слідчих (розшукових) дій за участю дитини. В контексті цього розділу особливу увагу приділено

допиту та проведенню експертиз. Четверта тема присвячена з'ясуванню особливостей порядку кримінального провадження щодо неповнолітніх. Метою п'ятої теми є висвітлення правових, організаційних та інших аспектів діяльності ювенальних слідчих, ювенальних дізнавачів, ювенальних прокурорів та ювенальних суддів. Завершується видання викладом матеріалу щодо особливостей застосування інститутів відновного правосуддя за участю дітей. До кожної теми сформульовано перелік питань для самоконтролю.

Колектив авторів щиро вдячний шановним рецензентам за плідну співпрацю, а також запрошує науковців, практиків, здобувачів вищої освіти та всіх, хто цікавиться окресленою проблематикою, до широкої академічної дискусії та об'єднання зусиль для впровадження міжнародних принципів і стандартів правосуддя, дружнього до дитини.

Тема 1

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ УЧАСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

1.1. Особливості процесуального статусу неповнолітніх заявників, свідків, потерпілих (дітей у контакті з законом)

1.2. Процесуальний статус неповнолітніх, щодо яких здійснюється кримінальне провадження (дітей у конфлікті з законом)

1.3. Міжнародні стандарти та принципи правосуддя, дружнього до дитини

1.4. Нормативні документи, що регулюють питання забезпечення прав і законних інтересів дитини у конфлікті з законом

1.5. Нормативні документи, що регулюють питання забезпечення прав і законних інтересів дитини у контакті з законом

1.1. Особливості процесуального статусу неповнолітніх заявників, свідків, потерпілих (дітей у контакті з законом)

Природа особливого ставлення до дитини у кримінальному провадженні. Всі демократичні, правові держави, які сповідують принцип верховенства права, з великою увагою ставляться до питання залучення неповнолітніх до кримінального процесу незалежно від їхнього процесуального статусу. Головна мета провадження особливої кримінальної процесуальної ювенальної політики є прагнення забезпечити повагу до гідності та найкращі інтереси дитини, не допустити її додаткову травматизацію під час досудового розслідування та судового провадження, максимально запобігти зростанню психологічної напруги та фізичного дискомфорту, розчаруванням, страху, відчуттям сорому і небезпеки, оскільки це може мати негативні віддалені наслідки та вплинути на подальшу соціалізацію індивіда. Неповнолітні, які контактують

із органами досудового розслідування, оперативними підрозділами, прокурорами та суддями, стануть дорослими і разом зі своїми знаннями та досвідом формуватимуть суспільство та впливатимуть на розвиток держави, будуть обирати свої цілі та спосіб їх досягнення – соціальний або асоціальний.

Усвідомлення цих закономірностей у післявоєнній Європі та загалом у світі стимулювало міжнародну спільноту закріпити права дітей і норми, які захищають «щасливе дитинство», благополуччя, атмосферу для повного та гармонійного розвитку, а також впровадити додаткові стандарти процедур, до яких залучаються неповнолітні на різних стадіях кримінального процесу. В Декларації прав дитини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року, зазначається, що *«дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження»*¹. З часом у науці та практиці було напрацьовано достатню базу норм, правил та інститутів, що дало змогу мовити про формування «ювенального правосуддя» та вищий рівень його еволюції – **«правосуддя, дружнього до дитини»**, яке передбачає під час усіх стадій кримінального процесу та незалежно від процесуального статусу дитини повагу до її гідності, ефективну участь та орієнтацію на найкращі інтереси, комунікацію та процедури, адаптовані з урахуванням віку, рівня зрілості, потреб тощо.

Особливе ставлення до дитини, незалежно від її процесуального статусу, обумовлено певними чинниками, у відповідь на які система кримінального провадження пропонує певні компенсаційні інструменти:

фізіологічний чинник – дитина є фізично менш витривалою, ніж дорослий; має інший режим відновлення після навантаження, частоту задоволення фізіологічних потреб тощо – тому процедури кримінального провадження мають враховувати ці особливості, як-от обмеження часу проведення та тривалості певних процесуальних дій, реагування на фізіологічні потреби дитини щодо відпочинку, доступу до води та їжі,

¹ Декларація прав дитини (1959). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

дотримання санітарно-гігієнічних умов, параметрів мікроклімату тощо);

психоемоційний чинник – дитина поступово досягає психологічної зрілості, стресостійкості, розвитку емоційного інтелекту; через недостатньо розвинені механізми критичного мислення і невеликий життєвий досвід, дитина може легко потрапити під вплив дорослого, намагається вразити однокласників або наслідувати їх (залежність від думки колективу, неформальної групи тощо) – *тому процедури кримінального провадження мають запобігати вторинні психологічні травмизації дитини; процесуальні дії мають відбуватися у середовищі, дружньому до дитини; дитина має отримувати реальну підтримку дорослого (законного представника), який допомагає відчувати себе у безпеці, під опікою близької особи; мають з'ясовуватися обставини середовища навчання та життя дитини; до окремих процесуальних дій потрібно залучати психологів, які можуть допомогти зняти напругу, подолати певні психологічні бар'єри у спілкуванні, консультувати суб'єктів процесуальної діяльності щодо коректної постановки запитань про обставини кримінального правопорушення, надавати висновки психологічних експертиз тощо;*

інтелектуальний чинник – дитина поступово навчається здійснювати певні логічні операції, формулювати висновки та узагальнення, розуміти послідовність причинно-наслідкових зв'язків і т.д. – *тому процедури кримінального провадження мають відбуватися з урахуванням рівня інтелектуального розвитку дитини; роз'яснення прав та обов'язків має відбуватися мовою, зрозумілою для дитини; дитина має отримувати реальну підтримку дорослого (законного представника), який допомагає реалізувати процесуальні права й обов'язки; до окремих процесуальних дій потрібно залучати спеціалістів-психологів для створення позитивного контакту між дитиною та суб'єктом процесуальної діяльності;*

комунікативний чинник – дитина поступово навчається соціальній комунікації і може відчувати труднощі в налагодженні контакту із незнайомими людьми або може намагатися «вгадувати», що дорослий хоче почути, щоби здобути схвалення, чи навпаки демонструвати замкнутість і відмовитися спілкуватися – *тому процедури кримінального провадження*

мають відбуватися в обстановці, сприятливій для налагодження позитивного комунікативного контакту; з дитиною повинні працювати фахівці (слідчі, прокурори, судді, захисники), які мають ювенальну спеціалізацію, обізнані щодо особливостей спілкування з дітьми різних вікових категорій.

Дитина у контакті / конфлікті з законом. За українським законодавством, дитиною вважається особа віком до 18 років (ст. 1 Закону України «Про громадянство»; ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», ст. 6 Сімейного кодексу України тощо). Відповідно до п. 11 ч. 1 ст. 3 КПК України, **малолітньою** є дитина до досягнення нею 14 років, згідно з п. 12 ч. 1 ст. 3 КПК України, **неповнолітньою** є малолітня особа, а також дитина у віці від 14 до 18 років. В актах міжнародного права зазвичай застосовується поняття «дитина», ніж «неповнолітній», оскільки так підкреслюється не тільки ознака віку (що є характерним для неповноліття), а й факт перебування особи у періоді дитинства, що має бути під особливою охороною та опікою правової системи. Крайніми роками тенденція застосування поняття «дитина» поступово поширилася і в українській практиці правотворення.

Дитина у контакті або у конфлікті з законом не зовсім є правовим поняттям, а радше визначає загальний контекст у співвідношенні «дитина – закон». У широкому сенсі кожна дитина, яка контактує з системою правосуддя з різних причин (усиновлення, встановлення опіки та піклування, визначення місця проживання дитини при розлученні батьків, вчинення нею або щодо неї кримінального правопорушення тощо), вважається такою, що контактує із законом. Проте в межах кримінального провадження для потреб цього курсу надамо такі визначення.

Дитина у контакті з законом – це дитина, яка є заявником, свідком або потерпілою від кримінального правопорушення і з огляду на ці обставини змушена контактувати під час кримінального провадження з органами правопорядку, досудового розслідування, оперативними підрозділами, спеціалістами, експертами, перекладачами, адвокатами, прокурорами, суддями й іншими учасниками процесу.

Дитина у конфлікті з законом – це дитина, яка є підозрюваним, обвинуваченим, підсудним у кримінальному

провадженні, а також особа, що не досягла віку кримінальної відповідальності, але стосовно якої розглядається питання про застосування примусових заходів виховного характеру відповідно до ст.ст. 498–502 КПК України, і з огляду на ці обставини змушена контактувати під час кримінального провадження з органами правопорядку, досудового розслідування, оперативними підрозділами, спеціалістами, експертами, перекладачами, захисниками, прокурорами, суддями, представниками органу пробації та іншими учасниками процесу.

Процесуальний статус неповнолітнього заявника – це система процесуальних прав, якими володіє неповнолітня особа у кримінальному провадженні, що звернулася із заявою або повідомленням про кримінальне правопорушення до органу державної влади, уповноваженого розпочати досудове розслідування, і не є потерпілим.

Звернення із заявою або повідомленням до органу правопорядку вимагає активних, вольових, цілеспрямованих дій особи, а також певного ступеня розуміння ситуації, що зумовлює потенційну можливість таких звернень для неповнолітніх старшої вікової групи. Заявник має, по-перше, розуміти, що певні дії, явища, факти дають підстави допускати ймовірність учинення кримінального правопорушення; по-друге, розуміти, до кого необхідно звертатися у таких випадках, хто є тим правоохоронним органом, який має реагувати. Більш вірогідним є варіант, коли дитина повідомляє про подію, підозрілі факти батькам, а останні звертаються до органу поліції. У таких випадках переважно дорослі будуть заявниками у кримінальних провадженнях. І все-таки кримінальне процесуальне законодавство не встановлює вікового порогу щодо суб'єкта, який повідомляє про кримінальне правопорушення. Заявник володіє правами, визначеними у ст. 60 КПК України:

- отримати від органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття і реєстрацію;
- отримувати витяг із ЄРДР;
- подавати на підтвердження своєї заяви речі та документи;
- отримати інформацію про закінчення досудового розслідування.

Зберігається також вимога надавати вказану інформацію уповноваженими процесуальними особами (слідчим, прокурором) у строк не більше п'яти днів із моменту подання заяви (ч. 3 ст. 60 КПК України). На відміну від інших осіб (підозрюваний, потерпілий, цивільний позивач), КПК України не визначає поняття «законний представник заявника», а також не встановлює обов'язків для цього учасника кримінального провадження.

Процесуальний статус неповнолітніх свідків – це система процесуальних прав та обов'язків, якими володіє неповнолітня особа у кримінальному провадженні, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань.

Ст. 66 КПК України визначає перелік прав та обов'язків свідка без урахування будь-яких вікових особливостей. Інтерпретуючи нормативні положення, неповнолітній свідок має право:

- знати, у зв'язку з чим і в якому кримінальному провадженні він допитується;
- користуватися під час допиту чи інших процесуальних дій правовою допомогою адвоката;
- відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів і членів своєї сім'ї, що можуть бути підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення;
- давати показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, і користуватися допомогою перекладача;
- користуватися нотатками і документами при даванні показань, якщо показання стосуються будь-яких розрахунків та інших відомостей, які йому важко тримати в пам'яті;
- на відшкодування витрат, пов'язаних із викликом для давання показань;
- ознайомлюватися з протоколом допиту та заявляти клопотання про внесення до нього змін, доповнень і зауважень, а також власноручно робити такі доповнення і зауваження;
- заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом; заявляти відвід перекладачу.

Очевидно, що вікові та психофізіологічні особливості неповнолітнього свідка зумовлюють різний ступінь можливостей реалізації цих прав. Наприклад, можливість самостійно ознайомитися з протоколом може тільки дитина, яка вміє читати / писати.

Неповнолітній свідок має три обов'язки:

- прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду;
- давати правдиві показання під час досудового розслідування та судового розгляду;
- не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі свідку у зв'язку з виконанням його обов'язків.

Відповідно до загального правила (ч. 1 ст. 67 КПК України), за завідомо неправдиві показання слідчому, прокурору, слідчому судді чи суду або за відмову від давання показань слідчому, прокурору, слідчому судді чи суду, крім випадків, передбачених КПК України, свідок несе кримінальну відповідальність. Однак неповнолітньому свідку, який не досяг 16 років, роз'яснюється тільки обов'язок про необхідність давати правдиві показання, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання, а також такий свідок не приводиться до присяги (ч. 2 ст. 354 КПК України). За неявку без поважних причин або неповідомлення про причини свого неприбуття до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду свідок несе відповідальність, встановлену законом. До неповнолітнього свідка не може бути застосований привід (ч. 3 ст. 140 КПК України).

Процесуальний статус неповнолітніх потерпілих – це система процесуальних прав та обов'язків, які виникають у неповнолітньої особи у кримінальному провадженні на підставі факту завдання їй кримінальним правопорушенням моральної, фізичної або майнової шкоди.

Процесуальний статус потерпілого виникає з моменту (1) подання заяви про вчинення щодо неповнолітнього кримінального правопорушення або (2) подання заяви про залучення неповнолітнього до кримінального провадження

як потерпілого. Права потерпілого визначені у ст. 56 КПК України. Їх можна розділити на три категорії:

а) права, якими можна користуватися впродовж усього кримінального провадження;

б) права, якими можна користуватися під час досудового розслідування;

в) права, якими можна користуватися під час судового провадження.

Незалежно від стадії кримінального процесу неповнолітній потерпілий має право:

- бути повідомленим про свої права й обов'язки, передбачені КПК України;

- знати сутність підозри й обвинувачення, бути повідомленим про обрання, зміну чи скасування щодо підозрюваного, обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження та закінчення досудового розслідування;

- подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду;

- заявляти відводи та клопотання;

- за наявності відповідних підстав – на забезпечення безпеки щодо себе, близьких родичів чи членів своєї сім'ї, майна та житла;

- давати пояснення, показання або відмовитися їх давати;

- оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду в порядку, передбаченому КПК України;

- мати представника та в будь-який момент кримінального провадження відмовитися від його послуг;

- давати пояснення, показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, безоплатно за рахунок держави користуватися послугами перекладача в разі, якщо він не володіє державною мовою чи мовою, якою ведеться кримінальне провадження;

- на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди в порядку, передбаченому законом;

- знайомитися з матеріалами, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення, в порядку, передбаченому цим Кодексом, у тому числі після

відкриття матеріалів згідно зі ст. 290 КПК України, а також знайомитися з матеріалами кримінального провадження, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення, у випадку закриття цього провадження;

- застосовувати з додержанням вимог КПК України технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь, за винятком тих ситуацій, коли слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд вправі заборонити потерпілому застосовувати технічні засоби при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення даних, які містять таємницю, що охороняється законом чи стосується інтимних сторін життя людини, про що виноситься (постановляється) вмотивована постанова (ухвала);

- одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення у випадках, передбачених КПК України;

- примиритися з підозрюваним, обвинуваченим і укласти угоду про примирення, а в передбачених законом України про кримінальну відповідальність та КПК України випадках ця обставина є підставою для закриття кримінального провадження;

- користуватися іншими правами, передбаченими КПК України.

Під час досудового розслідування неповнолітній потерпілий має право:

- на негайне прийняття і реєстрацію заяви про кримінальне правопорушення, визнання його потерпілим;

- отримувати від уповноваженого органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття і реєстрацію;

- подавати докази на підтвердження своєї заяви;

- брати участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, під час проведення яких ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дії, що заносяться до протоколу, а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконаних за його участі;

- отримувати копії матеріалів, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення, після закінчення досудового розслідування.

Під час судового провадження в будь-якій інстанції неповнолітній потерпілий має право:

- бути завчасно поінформованим про час і місце судового розгляду;
- брати участь у судовому провадженні;
- брати участь у безпосередній перевірці доказів;
- підтримувати обвинувачення в суді у випадку відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення;
- висловлювати свою думку під час вирішення питання про призначення покарання обвинуваченому, а також висловлювати свою думку при вирішенні питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру;
- знайомитися з судовими рішеннями, журналом судового засідання і технічним записом кримінального провадження в суді;
- оскаржувати судові рішення в порядку, передбаченому КПК України.

Відповідно до ст. 57 КПК України, *неповнолітній потерпілий має обов'язки:*

- прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості своєчасного прибуття – завчасно повідомити про це, а також про причини неможливості прибуття;
- не перешкоджати встановленню обставин учинення кримінального правопорушення;
- не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю у кримінальному провадженні і які становлять охоронювану законом таємницю.

Вразливість неповнолітньої особи через різні чинники стимулює державу впроваджувати правові інститути, покликані допомогти дитині реалізовувати процесуальні права. Такими правовими інститутами є *інститут законного представника та інститут представника потерпілого*. Неповнолітня потерпіла особа до участі у процесуальних діях залучається разом із законним представником (ст. 59 КПК України), а також може мати представника, тобто особу, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником (ч. 1 ст. 58 КПК України). Законний представник і представник

користуються процесуальними правами потерпілого, інтереси якого він представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо потерпілим і не може бути доручена представнику.

Робота з неповнолітніми свідками та потерпілими у кримінальному провадженні потребує наявності спеціальних компетентностей у суб'єктів процесуальної діяльності та застосування спеціальних методик опитування, насамперед коли йдеться про насильницькі злочини, торгівлю людьми, цюкування тощо. Докладніше про це йтиметься далі.

1.2. Процесуальний статус неповнолітніх, щодо яких здійснюється кримінальне провадження (дітей у конфлікті з законом)

Процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого суттєво не відрізняється від процесуального статусу повнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, за винятком тих положень, які законодавець встановив як додаткові гарантії захисту прав та інтересів дитини на стадії досудового розслідування та судового провадження (наприклад, обов'язкова участь законного представника та захисника, обмеження щодо застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження, застосування особливого порядку кримінального провадження та застосування примусових заходів виховного характеру, залучення персоналу органу пробації для підготовки досудової доповіді тощо).

Процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного – це система процесуальних прав та обов'язків, які виникають у неповнолітньої особи, якій (1) у порядку, передбаченому ст.ст. 276–279 КПК України, повідомлено про підозру, або (2) яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення або (3) щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень.

Відповідно до ст. 42, підозрюваний має право:

- знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують;

- бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені КПК України, а також отримати їх роз'яснення;

- на першу вимогу мати захисника і зустріч із ним незалежно від часу в робочі, вихідні, святкові, неробочі дні до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту – зустрічі без обмеження в часі та кількості у робочі, вихідні, святкові, неробочі дні; на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних діях; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених КПК України та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, в тому числі у зв'язку з відсутністю коштів для оплати такої допомоги;

- не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання;

- давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати;

- вимагати перевірки обґрунтованості затримання;

- у разі затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою – негайне повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб про затримання і місце свого перебування згідно з положеннями ст. 213 КПК України;

- збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази;

- брати участь у проведенні процесуальних дій;

- під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу;

- застосовувати з дотриманням вимог КПК України технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь, за винятком випадків, коли слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосування технічних засобів при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення відомостей, які містять таємницю, що охороняється законом, чи стосуються інтимного життя особи, про що виноситься (постановляється) вмотивована постанова (ухвала);

- заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо;

- заявляти відводи;

- ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування в порядку, передбаченому ст. 221 КПК України, та вимагати відкриття матеріалів згідно зі ст. 290 КПК України;

- одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення;

- оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді у порядку, передбаченому КПК України;

- вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися;

- користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави;

- реалізовувати інші права, передбачені КПК України.

Процесуальний статус неповнолітнього обвинуваченого – це система процесуальних прав та обов'язків, які виникають у неповнолітньої особи, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому ст. 291 КПК України.

Обвинувачений має ті ж права, якими володіє підозрюваний на стадії досудового розслідування, а також має додаткові права, пов'язані із його участю у судовому розгляді. Йдеться про право:

- брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

- збирати і подавати суду докази;

- висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження;

- виступати в судових дебатах;
- ознайомлюватися з журналом судового засідання та технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду, і подавати щодо них свої зауваження;
- оскаржувати в установленому КПК України порядку судові рішення та ініціювати їх перегляд, знати про подані на них апеляційні та касаційні скарги, заяви про їх перегляд, подавати на них заперечення;
- отримувати роз'яснення щодо порядку підготовки та використання досудової доповіді, відмовлятися від участі у підготовці досудової доповіді;
- брати участь у підготовці досудової доповіді, надавати представнику персоналу органу пробації інформацію, необхідну для підготовки такої доповіді, ознайомлюватися з текстом досудової доповіді, подавати свої зауваження та уточнення.

Незалежно від стадії кримінального процесу для неповнолітнього підозрюваного та неповнолітнього обвинуваченого однаковим є перелік процесуальних обов'язків:

- прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості прибути за викликом у призначений строк – заздалегідь повідомити про це зазначених осіб;
- виконувати обов'язки, покладені на нього рішенням про застосування заходів забезпечення кримінального провадження;
- підкорятися законним вимогам та розпорядженням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду;
- надавати достовірну інформацію представнику персоналу органу пробації, необхідну для підготовки досудової доповіді.

Якщо неповнолітній підозрюваний, обвинувачений є іноземцем і тримається під вартою, він має право зустрічі з представником дипломатичної чи консульської установи своєї держави. Адміністрація місця ув'язнення зобов'язана забезпечити таку зустріч (ч. 6 ст. 42 КПК України).

Важливо наголосили, що, відповідно до вимог ч. 8 ст. 42 КПК України, перед початком будь-яких процесуальних дій неповнолітньому підозрюваному, обвинуваченому

має бути **щоразу** (1) роз'яснено вище вказані права та обов'язки, а також (2) вручено пам'ятку про процесуальні права та обов'язки. Встановлення юридичного факту-стану неповноліття підозрюваного, обвинуваченого зобов'язує залучати законного представника (ст. 44 КПК України) та захисника (ст. 52 КПК України). Якщо в органу досудового розслідування є сумніви щодо юридичного факту-стану неповноліття особи (затримана особа не надає персональні дані, будь-яких документів, що посвідчують особу, немає), то ставлення до неї має бути як до неповнолітньої, а для підтвердження / спростування такого факту залучається експерт у галузі судово-медичних знань (призначається судово-медична експертиза для встановлення віку особи).

1.3. Міжнародні стандарти та принципи правосуддя, дружнього до дитини

В основі дружнього до дитини правосуддя є ідея, що неповнолітні – це не якісь «маленькі дорослі» із незначним обсягом прав, а повноправні представники суспільства, які, крім прав дорослих, мають ще й свої додаткові, особливі права². Розуміння, що діти потребують особливого ставлення було ще в давні часи, проте тільки впродовж XX–XXI ст. відбулися фундаментальні зміни у правовому забезпеченні прав людини, зокрема й закріплення прав дитини, залученої до сфери кримінальних процесуальних відносин.

Міжнародні стандарти правосуддя, дружнього до дитини – це система норм, правил, мінімальних вимог, правових позицій, які розроблені на міжнародному рівні щодо забезпечення ефективної участі та найкращих інтересів дитини, яка контактує з системою правосуддя.

Міжнародні принципи правосуддя, дружнього до дитини, – це система фундаментальних, засадничих ідей та положень, які схвалені на міжнародному рівні як основа проведення

² Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір : навчальний посібник / за заг. ред. В. М. Стешенко. Київ, 2018. С. 46. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18202/1/steshenko_2019.pdf

процедур та порядку застосування правових інститутів у провадженнях, в яких дитина контактує з системою правосуддя.

Відмінність між стандартом і принципом полягає в тому, що стандарт переважно передбачає рекомендацію певної конкретної дії, правила, процедури чи результат (наприклад, вимога залучати захисника, обмежувати тривалість допиту дитини, роз'яснювати права мовою, зрозумілою для дитини, застосовувати взяття під варту як крайній захід, розглядати справи щодо дітей першочергово тощо), тоді як принципи загалом характеризують процес, зокрема застосування стандартів (наприклад, верховенство права, повага до гідності, розумність строку, ефективна участь тощо). Принципи визначають напрям кримінальної процесуальної політики (презентують, що ми прагнемо досягнути), а стандарти її деталізують, наповнюють конкретним змістом (презентують, як ми можемо це зробити).

Зазвичай міжнародні стандарти та принципи є нормами «м'якого права», мають рекомендаційний характер, проте їх упровадження на національному, «домашньому» рівні є свідченням об'єднання країн демократичного світу навколо сформованої спільно системи цінностей і провадження єдиної кримінальної процесуальної політики.

Численні стандарти та принципи правосуддя, дружнього до дитини, можна класифікувати за такими критеріями:

залежно від сфери дії:

- загальні стандарти та принципи правосуддя, дружнього до дитини;

- стандарти та принципи правосуддя, дружнього до дитини, на досудових стадіях;

- стандарти та принципи правосуддя, дружнього до дитини, на судових стадіях;

залежно від предмета регулювання:

- стандарти та принципи щодо процесуального статусу дитини-учасника кримінально-процесуальних відносин;

- стандарти та принципи щодо проведення окремих процесуальних дій за участю дитини;

- стандарти представництва інтересів дитини у кримінальному провадженні;

- стандарти та принципи щодо застосування примусових заходів виховного характеру в кримінальному провадженні тощо;

- стандарти та принципи щодо перебування дитини у спеціалізованих закладах;

- стандарти та принципи щодо захисту дитини від сексуальної експлуатації та сексуального насильства тощо;

залежно від суб'єкта ухвалення:

- стандарти та принципи, які схвалені та викладені в міжнародних документах на регіональному рівні (наприклад, у документах РЄ);

- стандарти та принципи, які схвалені та викладені в міжнародних документах на загальносвітовому рівні (наприклад, у документах ООН);

залежно від ступеня імплементації в національне законодавство:

- стандарти та принципи, які імplementовані (частково імplementовані) у національному законодавстві;

- стандарти та принципи, які не імplementовані у національному законодавстві.

До основних джерел права, які сьогодні встановлюють міжнародні стандарти та принципи правосуддя за участю дітей, належать такі документи:

- Загальна декларація прав людини (1948), в якій вказано, що діти мають право на особливе піклування і допомогу;

- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950);

- Декларація прав дитини (1959);

- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966);

- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984);

- Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) (1985);

- Конвенція про права дитини (1989);

- Керівні принципи ООН для запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи) (1990);

- Міжнародні стандарти здійснення правосуддя щодо підлітків, позбавлених волі (Гаванські правила) (1990);
- Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів впливу, не пов'язаних з ув'язненням (Токійські правила) (1990);
- Керівні принципи щодо дій в інтересах дітей в системі кримінального правосуддя (Віденські керівні принципи) (1996);
- Керівні принципи ООН щодо судочинства у питаннях дітей-жертв і дітей-свідків злочинів (2005);
- Конвенція РЄ про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (2007);
- Керівні принципи Комітету Міністрів РЄ щодо правосуддя, дружнього до дітей, (2010);
- Рекомендація № R (91) 11 Комітету Міністрів РЄ державам-членам «Про сексуальну експлуатацію, порнографію, проституцію, а також торгівлю дітьми та підлітками»;
- Рекомендація Rec (2003) 20 Комітету Міністрів РЄ державам-членам «Про нові способи роботи зі злочинністю серед неповнолітніх та роль ювенальної юстиції»;
- Рекомендація Rec (2005) 5 Комітету Міністрів РЄ державам-членам «Про права дітей, які проживають у спеціалізованих установах»;
- Рекомендація Rec (2006) 2 Комітету Міністрів РЄ державам-членам «Про Європейські пенітенціарні правила»;
- Рекомендація CM/Rec (2008) 11 Комітету Міністрів РЄ державам-членам «Про європейські правила стосовно неповнолітніх правопорушників, щодо яких вживаються санкції або заходи»;
- Рекомендація CM/Rec (2009) 10 Комітету Міністрів РЄ «Про керівні принципи політики РЄ щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства»;
- Рекомендація CM/Rec (2010) 1 Комітету Міністрів РЄ державам-членам «Про Правила Ради Європи щодо пробації»;
- Рекомендація CM/Rec (2018) 8 Комітету Міністрів РЄ державам-членам «Щодо відновного правосуддя у кримінальних справах»;
- Директива 2011/93/ЄС Європейського Парламенту та Ради про боротьбу з сексуальним насильством і сексуальною експлуатацією дітей та дитячою порнографією та заміну Рамкового рішення Ради 2004/68 ЮВС від 13 грудня 2011 р.;

– Директива 2012/29/EU про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочину, а також заміну Рамкового Рішення Ради Європейського Союзу 2001/220/JHA від 25 жовтня 2012 р.;

– Директива (ЄС) 2016/800 Європейського Парламенту і Ради про процесуальні гарантії для дітей, які є підозрюваними або обвинуваченими у кримінальному провадженні від 11 травня 2016 р.

Періодично Комітет ООН з прав дитини публікує зауваження, в яких порушується проблематика окремих напрямів реалізації прав дитини у різних контекстах. Це зокрема:

– Зауваження загального порядку № 5 (2003) «Загальні заходи щодо здійснення Конвенції про права дитини (ст.ст. 4 і 42 і п. 6 ст. 44)»;

– Зауваження загального порядку № 2 (2002) «Роль незалежних національних правозахисних установ у справі заохочення та захисту прав дитини»;

– Зауваження загального порядку № 10 (2007) «Права дітей у системі юстиції щодо дітей»;

– Зауваження загального порядку № 12 (2009) «Право дитини бути заслуханою»;

– Зауваження загального порядку № 13 (2011) «Право дитини на свободу від всіх форм насильства»;

– Зауваження загального порядку № 14 (2013) «Про право дитини на приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню її інтересів»;

– Зауваження загального порядку № 21 (2017) «Про дітей в ситуаціях вулиці»;

– Зауваження загального порядку № 24 (2019) «Про права дитини в системі правосуддя щодо дітей».

У цих документах Комітет ООН з прав дитини, по-перше, дає загальну оцінку ситуації дотримання прав дитини у світі; по-друге, констатує певні тенденції (наприклад, зниження віку кримінальної відповідальності або тривале використання позбавлення волі); по-третє, пропонує впроваджувати нові сучасні практики поводження з неповнолітніми, у тому числі у сфері правосуддя (наприклад, впроваджувати інститут примирення та позасудових способів вирішення спорів); по-четверте, викладає свої висновки щодо оцінювання періодичних національних звітів щодо дотримання прав дитини

(наприклад, Заключні зауваження щодо об'єднаних п'ятого та шостого періодичних звітів України від 13 вересня 2022 року)³.

11 березня 2022 р. Комітет ООН з прав дитини опублікував заяву із рішучим засудженням грубих порушень прав дитини в Україні, викликаних російською агресією та військовим вторгненням в Україну, зазначаючи: *«Українські діти страждають і травмуються. Їх вбивають і ранять, відділяють від батьків. Їхні будинки падають, навчання переривається. Нам відомо про напади на школи, дитячі будинки й лікарні. Повсякденне життя та рутину цих дітей були вщент розбиті. Внаслідок військового нападу на Україну діти зазнають надзвичайного насильства, нестерпно бояться й переживають... Діти страждатимуть від тривалих і глибоких фізичних, психологічних, емоційних і травматичних наслідків»*⁴. Однак вимога припинити агресію та воєнні дії проти України було проігноровано.

Конвенція
про права дитини

Комітет ООН з прав дитини було створено на виконання вимог ст. 42 **Конвенції про права дитини (1989)**⁵. У преамбулі цього документа визнано, що дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння, але в усіх країнах є діти, які живуть у виключно тяжких умовах, і такі діти потребують особливої уваги. Конвенція встановлює нормативні положення щодо прав дитини: право на життя; право на ім'я і набуття громадянства; право вільно висловлювати власні погляди; право на свободу думки, совісті та релігії; право на асоціації і мирні збори; право на захист від свавільного або незаконного втручання в здійснення дитиною права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь

³ Про діяльність Комітету ООН з прав дитини див. докладніше: Пархоменко П. І. Діяльність Комітету ООН з прав дитини : практичний посібник. Чернівці : ГО «МАРТ». 91 с.

⁴ Заява Комітету ООН з прав дитини. 11 березня 2022 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/220346.html>

⁵ Конвенція про права дитини (1989). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

і гідність; право на освіту; право на відпочинок і дозвілля; право на захист від економічної експлуатації та інші права.

Додатково ст. 37 встановлює правові рамки застосування інституту арешту, затримання та тюремного ув'язнення дитини; ст. 39 стосується фізичного і психологічного відновлення та соціальної інтеграції дитини, яка стала жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації, зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів; у ст. 40 визначаються засади поводження з дитиною, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, обвинувачена або визнається винною у його порушенні.

Керівні принципи Комітету міністрів РЄ щодо правосуддя, дружнього до дітей (2010)⁶ формують основу для сучасної ювенальної юстиції. У цьому документі визначено п'ять ключових принципів, які дають змогу вважати правосуддя, дружнім до дітей незалежно від їх процесуального статусу: (1) принцип ефективної участі; (2) принцип найкращих інтересів дитини; (3) принцип гідності; (4) захист від дискримінації; (5) верховенство права. Коротко розглянемо їх зміст.

Принцип ефективної участі

Цей принцип полягає у наданні інформації про права дитини, у наданні доступу до правосуддя, консультацій, а також право дитини бути почутою, що означає врахування думок дітей та врахування будь-яких труднощів спілкування, які вони можуть мати для того, щоби зробити їхню участь ефективною. Діти вважаються повноцінними носіями прав та повинні мати реальні можливості їх здійснювати.

Принцип найкращих інтересів дитини

Цей принцип полягає знову ж таки у приділенні думкам, поглядам дитини належної уваги, дотриманні прав, а також виявлення турботи про психологічне та фізичне благополуччя, правові, соціальні та економічні інтереси дитини. Якщо у процедурі беруть участь кілька дітей, то необхідно

⁶ Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, і пояснювальна записка від 17 листопада 2010 року. 51 с. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>

забезпечити окрему оцінку їх найкращих інтересів та досягнути баланс в узгодженні можливого конфлікту інтересів дітей. Держави мають спрямовувати зусилля для розробки між-дисциплінарних підходів із метою оцінки найкращих інтересів дітей під час процедур, пов'язаних з ними.

Принцип гідності

Цей принцип полягає у ставленні до дітей з обережністю, чутливістю, справедливістю та повагою під час будь-якої процедури або справи. При цьому слід приділяти особливу увагу особистій ситуації дитини, благополуччю та конкретним потребам. Слід виявляти повну повагу до фізичної та психологічної недоторканності дитини. Таке ставлення повинно бути незалежно від того, яким чином вони вступають в контакт з системою правосуддя, а також незалежно від їх правового статусу та потенційної можливості зміни статусу під час будь-якої процедури або справи. Діти не повинні піддаватися катуванню, нелюдському або такому, що принижує гідність ставленню чи покаранню.

Захист від дискримінації

Цей принцип полягає у забезпеченні прав кожної дитини без жодної дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, віку, мови, релігійних, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, соціально-економічного стану, статусу одного з їх батьків або обох батьків, належності до національних меншин, майнового стану, народження, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності або іншого статусу. У разі потреби держави повинні впроваджувати конкретні засоби захисту та допомоги дітям, які перебувають в більш уразливому становищі, наприклад, дітям мігрантів, дітям-біженцям, дітям-шукачам притулку, дітям без супроводу, дітям-інвалідам, безпритульним дітям та дітям вулиці, дітям-ромам та дітям, що перебувають у спеціалізованих закладах.

Верховенство права

Цей принцип полягає у ставленні до дітей аналогічно як до дорослих. Елементи належної правової процедури,

**Керівні принципи
Комітету
міністрів РЄ
щодо правосуддя,
дружнього
до дітей**

такі як принципи законності та пропорційності, презумпція невинуватості, право на справедливий судовий розгляд, право на правову допомогу, право на доступ до правосуддя і право на оскарження мають бути гарантовані для дітей, як і для дорослих, і не повинні бути зведені до мінімуму або заборонені під приводом кращих інтересів дитини. Сказане відноситься до всіх судових і позасудових або адміністративних процесів. Діти також повинні мати право на доступ до незалежних та ефективних механізмів розгляду скарг⁷.

Додатково міжнародний документ Керівні принципи Комітету міністрів РЄ щодо правосуддя, дружнього до дітей (2010) встановлює стандарти правосуддя, дружнього до дитини до, під час та після судового розгляду. Зокрема йдеться про:

- особливості інформування дитини про її права, використання матеріалів, дружніх до дитини, які містять правову інформацію;
- особливості захисту приватного життя та персональних даних дітей;
- міждисциплінарну підготовку фахівців, які працюють з дітьми і для дітей;
- особливості застосування позбавлення волі дітей як крайнього заходу;
- заміну судових механізмів альтернативними методами вирішення спорів;
- особливості комунікації поліції з дітьми;
- особливості участі дітей у судовому провадженні та представництво її інтересів;
- організацію провадження, середовища, мови дружніх до дітей;
- особливості роботи з дітьми після судового провадження.

Отже, «правосуддя, дружнє до дитини», яке також називають «правосуддям з урахуванням інтересів дитини», можна описати як систему правосуддя, в якій гарантується повага й ефективна реалізація всіх прав дитини на найвищому

⁷ Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, і пояснювальна записка від 17 листопада 2010 року. 51 с. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>

доступному рівні з урахуванням фундаментальних принципів і приділяючи належну увагу рівню зрілості та розумінню дитиною обставин справи. Це, зокрема, правосуддя, яке є доступним і таким, що відповідає віку дитини, є швидким та адаптованим до потреб дитини й орієнтованим на їх реалізацію. Це дружня мова персоналу різних органів державної влади та залучених фахівців на всіх етапах процесу; зручні умови для опитування дітей; підтримка дорослих; зняття офіційного одягу, який може викликати тривогу і страх у дитини, адаптація процесу з урахуванням різних чинників, як-от обмежені можливості дитини, належність до етнічних / релігійних меншин тощо⁸.

Водночас треба пам'ятати, що правосуддя, дружнє до дітей, не пов'язане з надмірною доброзичливістю чи опікою. Йдеться про ставлення до дітей з повагою до їх честі та гідності, поваги до особистої недоторканності, приватного і сімейного життя, справедливого ставлення до дітей як до унікальних особистостей. Така система пристосовує свій темп до дітей, прислухається до думок дітей, серйозно ставиться до їх інтересів, навіть тоді, коли діти не можуть юридично коректно висловлюватися. У такий спосіб система доводить, що такі вразливі учасники перебувають також під захистом⁹.

Важливим документом у сфері впровадження стандартів і принципів правосуддя, дружнього до дитини, є ***Стратегія РЄ з прав дитини на 2022–2027 роки «Права дитини на практиці: від стабільності реалізації до спільного новаторства»*** від 23 лютого 2022 року. Цей документ нагадує, що «неважливо, у яких кросівках ти ходиш; важливо,

⁸ Introduction to the Five Advocacy Briefs on Child Justice & Child Friendly Justice. *UNICEF*. 2022. 13 p. URL: <https://www.unicef.org/eca/media/27681/file/Five%20Advocacy%20Briefs%20%20on%20Child%20Justice%20&%20Child%20%20Friendly%20Justice:%20Introduction.pdf>; Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, і пояснювальна записка від 17 листопада 2010 р. 51 с. Комітет міністрів Ради Європи. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>

⁹ Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, і пояснювальна записка від 17 листопада 2010 року. С. 8. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>

що в голові у носія цих кросівок» і в межах заходів, які можна вжити для посилення «дружнього» характеру правосуддя, РЄ вважає за необхідне:

- продовжувати навчати працівників правоохоронних органів, усі відповідні групи посадових осіб і працівників системи правосуддя з питань прав дитини та правосуддя, дружнього до дітей;

- надати всім органам поліції рекомендації щодо виявлення та вжиття заходів стосовно поведінки працівників правоохоронних органів, яка не відповідає національному законодавству та правам дитини, приміром застосування насильства або дискримінації щодо дітей, а також посилити відповідальність за такі дії;

- забезпечити чітке законодавче регулювання права дитини на недоторканність приватного життя та захист персо-

**Стратегія РЄ
з прав дитини
на 2022–2027 роки
«Права дитини
на практиці:
від стабільності
реалізації
до спільного
новаторства»**

нальних даних, зокрема в контексті системи правосуддя, і у разі порушення посилити відповідальність ЗМІ, журналістів, а також посадових осіб і працівників системи правосуддя, інших постачальників послуг;

- забезпечити культурне посередництво для всіх дітей, які його потребують;

- сприяти застосуванню альтернативних заходів замість тимчасового утримання та забезпечувати застосування тимчасового утримання до дітей як крайнього заходу¹⁰.

Безперечно, перелік розглянутих міжнародних стандартів і принципів дружнього до дитини правосуддя не можна вважати вичерпним. Міжнародна спільнота надалі продовжує працювати над створенням дієвих механізмів захисту інтересів дитини, зокрема й тих, які стали учасниками кримінальних процесуальних відносин.

¹⁰ Стратегія РЄ з прав дитини на 2022–2027 роки «Права дитини на практиці: від стабільності реалізації до спільного новаторства» від 23 лютого 2022 року. URL: <https://rm.coe.int/coe-strategy-for-the-rights-uk/1680a774c4>

1.4. Нормативні документи, що регулюють питання забезпечення прав і законних інтересів дитини у конфлікті з законом

Фундаментальні засади правового регулювання питань забезпечення прав і законних інтересів дитини у конфлікті з законом заклали **Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) (1985)**¹¹, у яких зазначено, що в контексті правосуддя стосовно неповнолітніх «неповнолітнім» вважається *дитина чи молода особа, яка відповідно до правових систем може бути піддана кримінальному переслідуванню за правопорушення у спосіб, відмінний від кримінального провадження щодо дорослого*. Неповнолітній правопорушник – дитина або молода особа, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення або визнана такою, що вчинила кримінальне правопорушення.

У цьому документі йдеться про стандарти «першого контакту» між правоохоронними і судовими органами та неповнолітнім правопорушником (п. 10) (вимога інформувати батьків або опікунів про затримання дитини, вимога судді чи іншої уповноваженої особи невідкладно розглянути питання про звільнення неповнолітнього, вимога поваги до правового статусу неповнолітнього, сприяння його благополуччю, уникання заподіяння шкоди їй або йому, а також врахування обставини справи тощо); застосування досудових механізмів вирішення правових питань (п. 11); спеціалізацію поліцейських, які контактують із неповнолітніми правопорушниками (п. 12); особливості судового розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх (п. 15) тощо.

Мінімальні
стандартні
правила ООН,
що стосуються
здійснення
правосуддя щодо
неповнолітніх
(Пекінські
правила)

¹¹ United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (The Beijing Rules) (1985). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-standard-minimum-rules-administration-juvenile>

Ці та інші положення отримали свій розвиток у ст. 40 **Конвенції про права дитини (1989)**¹², в якій визначено, що поведження з дитиною, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується або визнається винною в його порушенні, має бути таким, що *«сприяє розвиткові у дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому враховуються вік дитини і бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві»*. У ч. 2 ст. 40 деталізовано зобов'язання у цій сфері для кожної Держави-учасниці:

- по-перше, забезпечити, щоб жодна дитина не вважалася порушником кримінального законодавства, не була звинувачена та визнана винною в його порушенні через дію чи бездіяльність, які не були заборонені національним і міжнародним правом на час їх здійснення;

- по-друге, забезпечити, щоб кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, мала принаймні такі гарантії:

- *гарантія дотримання презумпції невинуватості;*

- *гарантія інформування та допомоги* – негайне і безпосереднє інформування її про зміст обвинувачення проти неї, а у випадку необхідності, через її батьків чи законних опікунів, та одержання правової й іншої необхідної допомоги при підготовці та здійсненні свого захисту;

- *гарантія невідкладності, уповноваженого суб'єкта ухвалення рішень, врахування найкращих інтересів та їх представництва* – невідкладне прийняття рішення з питання компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом у ході справедливого слухання згідно із законом у присутності адвоката чи іншої відповідної особи і, якщо це не вважається таким, що суперечить найкращим інтересам дитини, зокрема, з урахуванням її віку чи становища її батьків або законних опікунів;

- *гарантія свободи від самовикриття та гарантія змагальності* – свобода від примусу давати свідчення чи визнання вини; вивчення показань свідків звинувачення

¹² Конвенція про права дитини (1989). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

або самостійно, або за допомогою інших осіб та забезпечення рівноправної участі свідків захисту та вивчення їх свідчень;

- *гарантія оскарження* – якщо вважається, що дитина порушила кримінальне законодавство, повторний розгляд вищим компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом згідно із законом відповідного рішення та будь-яких вжитих у цьому зв'язку заходів;

- *гарантія зрозумілої мови* – безплатну допомогу перекладача, якщо дитина не розуміє використовуваної мови чи не розмовляє нею;

- *гарантія поваги* – повну повагу до її особистого життя на всіх стадіях розгляду.

Конвенція про права дитини (1989) забороняє будь-які форми катування та інше жорстоке, нелюдське або принижуюче гідність поводження чи покарання, а також дискримінацію за будь-якою ознакою. Більшість наступних прийнятих міжнародних документів так чи інакше розвивають ці положення, встановлюючи мінімальні вимоги кримінального провадження щодо неповнолітнього.

Керівні принципи ООН для запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріадські керівні принципи) (1990)¹³ визначили засади здійснення політики у цій сфері. В цьому документі рекомендовано уникати криміналізації та покарання дитини за поведінку, яка не завдає серйозної шкоди розвитку самої дитини або шкоди іншим. *Політика запобігання злочинності неповнолітніх має передбачати:*

- а) забезпечення можливостей, зокрема можливостей у галузі здобуття освіти, для задоволення різних потреб молоді та створення системи підтримки, що забезпечує розвиток особистості всіх молодих людей, і особливо тих, хто явно перебуває під загрозою або соціально небезпечному становищі і потребує особливої турботи та захисту;

Керівні
принципи ООН
для запобігання
злочинності серед
неповнолітніх
(Ер-Ріадські
керівні принципи)

¹³ United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (The Riyadh Guidelines) (1990). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-guidelines-prevention-juvenile-delinquency-riyadh>

б) спеціальні теорії запобігання злочинності серед молоді та підходи до цього питання, що ґрунтуються на використанні законів, процесів, установ, засобів та системи послуг, спрямованих на скорочення причин необхідності та можливості вчинення правопорушень або обмеження умов, що ведуть до цього;

с) втручання офіційних органів, яке має здійснюватися насамперед із урахуванням спільних інтересів неповнолітнього та на основі неупередженого та справедливого підходу;

д) забезпечення благополуччя, розвитку, прав та інтересів усіх молодих людей;

е) врахування того, що вчинки молодих людей або поведінка, яка не відповідає загальним соціальним нормам та цінностям, зазвичай пов'язані з процесом дорослішання та зростання і що переважно з огляду на дорослішання поведінка більшості індивідів мимоволі змінюється;

ф) усвідомлення того, що, на думку експертів, визначення молоді людини як «порушника», «правопорушника» або «початківця правопорушника» у багатьох випадках сприяє розвитку стійкого стереотипу небажаної поведінки у молодих людей.

Ще один важливий документ, який регулює питання забезпечення прав і законних інтересів дитини у конфлікті із законом – ***Міжнародні стандарти здійснення правосуддя щодо підлітків, позбавлених волі (Гаванські правила) (1990)***¹⁴. Ці правила мали метою встановити мінімальні стандарти, прийняті ООН для захисту неповнолітніх, позбавлених волі в усіх формах, та узгоджені з основоположними правами і свободами людини. Також Гаванські правила розроблені з метою протидії згубним наслідкам усіх видів затримання дитини та мають сприяти реінтеграції такої дитини в суспільстві. Головний лейтмотив цього документа – *позбавлення волі неповнолітнього повинно бути крайнім заходом і на мінімально необхідний період і повинно обмежуватися винятковими випадками*. Тривалість покарання має визначатися

¹⁴ United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty. URL: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/United_Nations_Rules_for_the_Protection_of_Juveniles_Deprived_of_their_Liberty.pdf

судовим органом, не виключаючи можливості його або її до-
строкового звільнення.

У п.п.17–18 зазначено, що неповнолітні, які перебувають під вартою або очікують судового розгляду («не судимі»), вважаються невинуватими і з ними слід поводитися як з такими. Слід уникати тримання під вартою на досудовій стадії, наскільки це можливо, і обмежуватися винятковими обставинами. Тому необхідно докласти всіх зусиль для застосування альтернативних заходів. Якщо все-таки використовується превентивне затримання, суди у справах неповнолітніх та слідчі органи повинні надавати першочергову увагу якнайшвидшому розгляду таких справ, щоби забезпечити якомога коротший термін затримання. Затримані під вартою повинні бути відокремлені від засуджених неповнолітніх.

**Міжнародні
стандарти
здійснення
правосуддя
щодо підлітків,
позбавлених
волі (Гаванські
правила)**

Умови, за яких неповнолітній перебуває під вартою, мають відповідати правилам, викладеним у цьому документі, із додатковими спеціальними положеннями, які є необхідними та доцільними, з огляду на вимоги презумпції невинуватості, тривалості затримання та правового статусу й обставини неповнолітнього. Ці положення включатимуть, але не обов'язково обмежуватимуться, наступним:

(а) неповнолітні повинні мати право на адвоката і можливість звертатися за безкоштовною правовою допомогою, а також регулярно конфіденційно спілкуватися зі своїми адвокатами;

(б) неповнолітнім, якщо це можливо, повинні бути надані можливості працювати за винагороду та продовжувати навчання, тренування, але від них не слід вимагати цього. Робота, освіта чи тренування не повинні спричиняти продовження строку тримання під вартою;

(с) неповнолітні повинні мати можливість отримувати та зберігати матеріали для свого дозвілля та відпочинку, які відповідають інтересам відправлення правосуддя.

Правові питання обмеження волі і перебування неповнолітніх правопорушників у спеціалізованих закладах

є особливо чутливими, проте не вичерпують проблематику застосування до дітей заходів кримінального процесуального примусу чи покарання. Відтак 1990 року прийнято ще один важливий документ – **Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів впливу, не пов'язаних з ув'язненням (Токійські правила) (1990)**¹⁵. Цей документ містить право-

Мінімальні
стандартні
правила ООН
щодо заходів
впливу, не
пов'язаних з
ув'язненням
(Токійські
правила)

ве регулювання та мінімальні гарантії для осіб, до яких застосовані альтернативні позбавленню волі заходи впливу. Знову ж таки міжнародна спільнота погодилася, що необхідно раціоналізувати політику кримінального правосуддя, беручи до уваги дотримання прав людини, вимоги соціальної справедливості та потреби реабілітації правопорушника. У п. 6.1 наголошується, що попереднє ув'язнення (тримання під вартою на досудових стадіях) має використовуватися як крайній захід у кримінальному провадженні і тривати не довше, ніж це необхідно. Альтернативи такому заходу мають застосовуватися якнайшвидше. Правопорушник має право на гуманне ставлення, а також право

оскаржувати рішення щодо тримання під вартою / позбавлення волі. Суд під час судового розгляду має вивчати матеріали звіту «соціального розслідування» (*social inquiry reports*), тобто інформацію про особу неповнолітнього правопорушника та соціальні передумови девіантної поведінки.

Згадані раніше **Керівні принципи Комітету міністрів РЄ щодо правосуддя, дружнього до дітей (2010)**¹⁶ фактично узагальнили всі тогочасні напрацьовані підходи, стандарти й принципи і систематизували їх за стадіями кримінального процесу та за предметом правового регулювання, знову наголошуючи на потребі забезпечення належного інформування

¹⁵ United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (The Tokyo Rules) (1990). URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/tokyorules.pdf>

¹⁶ Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, і пояснювальна записка від 17 листопада 2010 року. 51 с. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>

дитини про її процесуальні права, необхідності дотримання права на повагу, недоторканності, захисту приватного життя, особливості спеціальної підготовки профільних фахівців, правил «першого контакту» з поліцією, застосування позбавлення волі, представництва інтересів неповнолітнього та правову допомогу під час судового провадження тощо.

Міжнародні стандарти та принципи, що регулюють питання забезпечення прав і законних інтересів дитини у конфлікті з законом, відображено в українському кримінальному процесуальному законодавстві. Підтвердження є у таких положеннях:

- верховенство права, повага до людської гідності, особиста недоторканність та невтручання у приватне життя, заборона дискримінації за будь-якою ознакою, заборона катування чи будь-якого іншого жорстокого поводження визначені на рівні загальних засад кримінального провадження (ст. 7 КПК України);

- забезпечення ефективної участі та найкращих інтересів дитини здійснюється, зокрема, через обов'язкове інформування про права, залучення законних представників та захисника (ст.ст. 44, 52 КПК України), часові обмеження проведення допиту та необхідність залучення кваліфікованих фахівців (ст.ст. 226–227 КПК України);

- винятковість застосування тривання під вартою до неповнолітнього та обов'язкове негайне інформування батьків або осіб, що їх замінюють, визначені у ст. 492 КПК України;

- наявність альтернативних позбавленню волі запобіжних заходів до неповнолітньої особи визначені у ст. 493 КПК України;

- першочерговість розгляду справ щодо неповнолітніх визначено у ч. 4 ст. 28 КПК України;

- запровадження інститутів відновного правосуддя визначені у нормативних положеннях, що регламентують кримінальне провадження на підставі угод (глава 35 КПК України);

- спеціалізацію суддів визначено у ч. 14 ст. 31 КПК України, а спеціалізацію слідчих, дізнавачів і прокурорів визначено спеціалізованими нормативно-правовими актами;

- проведення «соціального розслідування» через розширене коло обставин, що підлягають доказуванню, визначено у ст. 485 КПК України; обов'язок вивчати умови життя

та виховання неповнолітнього – у ст. 487 КПК України; впровадження інституту досудової доповіді, яку складають уповноважені представники персоналу органу пробації для потреб судового провадження, – у ст. 314-1 КПК України.

Попри існування окремих проблем, які можуть виникати у правозастосовній практиці, можна підсумувати, що кримінальне провадження щодо неповнолітніх в Україні загалом утілює ідеї, стандарти та принципи, прийняті на міжнародному рівні.

1.5. Нормативні документи, що регулюють питання забезпечення прав і законних інтересів дитини у контакті з законом

Більшість стандартів і принципів правосуддя, дружнього до дитини, однаковою мірою стосуються всіх дітей, залучених до процедур кримінального провадження у будь-якому процесуальному статусі та на будь-якій стадії процесу. Водночас приділялася увага убезпеченню дітей від будь-яких форм експлуатації, насильства та втягнення у протиправну діяльність. Наприклад, у *Конвенції про права дитини (1989)*¹⁷ Держави-учасниці взяли позитивні зобов'язання забезпечити вжиття заходів щодо недопущення будь-яких форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень, схиляння або примушування дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності, використання дітей із метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці, використання дітей із метою експлуатації у порнографії та порнографічних матеріалах (ст. 34); відвернення викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди в будь-яких цілях і в будь-якій формі (ст. 36); захист дитини від усіх форм експлуатації, що завдають шкоди будь-якому аспекту добробуту дитини (ст. 36).

Діти-свідки та діти-потерпілі є найбільш вразливими у кримінальному процесі, але їхній процесуальний статус тривалий час не був предметом окремого обговорення на міжнародному рівні. У 2005 р. розуміння потреби впровадження

¹⁷ Конвенція про права дитини (1989). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

додаткових гарантій для забезпечення ефективної участі та найкращих інтересів дітей, які опинилися у контактi з законом, – основа для появи **Керівних принципів ООН щодо судочинства у питаннях дітей-жертв і дітей-свідків злочинів (2005)**¹⁸. У цьому документі зокрема:

- *вказано*, що справедливість для дітей-жертв і дітей-свідків злочинів має бути забезпечено у той час, як забезпечено права обвинувачених осіб;

- *визнано*, що діти, які стали жертвами та свідками, є особливо вразливими та потребують спеціального захисту, допомоги та підтримки відповідно до їхнього віку, рівня зрілості й унікальних потреб, щоб запобігти подальшим труднощам і травмам, які можуть виникнути внаслідок їхньої участі в процесі кримінального правосуддя, пам'ятаючи про серйозні фізичні, психологічні й емоційні наслідки злочинів і віктимізації для дітей-потерпілих і дітей-свідків, зокрема у справах, пов'язаних із сексуальною експлуатацією;

- *зауважено* на те, що участь дітей-потерпілих і дітей-свідків у процесі кримінального правосуддя є необхідною для ефективного судового переслідування;

- *визначено* зміст поняття «діти-потерпілі і діти-свідки», під яким пропонується розуміти дітей і підлітків віком до 18 років, які є жертвами злочинів або свідками злочинів, незалежно від їхньої ролі в правопорушенні або в переслідуванні передбачуваного правопорушника або групи правопорушників;

- *визначено* зміст поняття «фахівці», під яким пропонується розуміти осіб, які в контексті своєї роботи контактують із дітьми-потерпілими та дітьми-свідками злочинів або відповідають за задоволення потреб таких дітей у системі правосуддя, і до яких застосовуються рекомендації цього документа;

- *сформульовано* рекомендації, стандарти та принципи поведіння та процедур за участю дітей-потерпілих і дітей-свідків, зокрема:

- *закріплено* принципи: (1) принцип поваги до гідності; (2) принцип відсутності дискримінації; (3) принцип

¹⁸ Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime (2005). URL: <https://www.un.org/en/ecosoc/docs/2005/resolution%202005-20.pdf>

**Керівні
принципи ООН
щодо судочинства
у питаннях
дітей-жертв
і дітей-свідків
злочинів**

реалізації найкращих інтересів дитини (право на захист від насильства, жорстокого поводження; право на гармонійний розвиток і на рівень життя, достатній для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального зростання); (4) принцип ефективної участі, що охоплює право вільно висловлювати свої погляди, думки та переконання своїми словами, а також брати участь у прийнятті рішень, що впливають на життя дитини, включно з рішеннями, ухваленими в будь-якому судовому процесі, і враховувати ці погляди відповідно до його чи її здібностей, віку, інтелектуальної зрілості та можливостей;

– *закріплено права:*

(1) *право на поводження з повагою гідності та співчуттям, чуйне і дбайливе ставлення підготовлених фахівців під час співбесід, обстежень та інших форм взаємодії під час розслідування;*

(2) *право на захист від дискримінації;*

(3) *право на інформацію, тобто з «першого контакту» бути негайно поінформованим про:*

– наявність медичних, психологічних, соціальних та інших відповідних послуг, а також засобів доступу до таких послуг, юридичних чи інших консультацій чи представництва, компенсації та екстреної фінансової підтримки, де це можливо;

– процедури кримінального правосуддя для дорослих і неповнолітніх, у тому числі роль дітей-потерпілих і дітей-свідків, важливість, час і спосіб дачі показань, а також способи «допиту» під час розслідування та судового розгляду;

– наявні механізми підтримки дитини під час подання заяви (скарги) та участі у розслідуванні та судовому розгляді;

– конкретні місця і час слухань та інших відповідних подій;

– наявність захисних заходів;

– наявні механізми перегляду рішень, які стосуються дітей-потерпілих і дітей-свідків;

– хід і вирішення конкретної справи, включаючи затримання, арешт та тримання під вартою, статус обвинуваченого та будь-які очікувані зміни цього статусу, рішення прокуратури та відповідні події після судового розгляду та результат справи;

– наявні можливості отримати відшкодування від правопорушника або від держави через судовий процес, альтернативне цивільне провадження або через інші процеси;

(4) *право бути почутим і висловлювати погляди та занепокоєння;*

(5) *право на ефективну допомогу та підтримку* (фінансові, юридичні, консультаційні, медичні, соціальні й освітні послуги, послуги фізичного та психологічного відновлення та інші послуги, необхідні для реінтеграції дитини);

(6) *право на приватне життя*, зокрема збереження конфіденційності та обмеження розголошення інформації, яка може призвести до ідентифікації дитини, яка є жертвою чи свідком у кримінальному провадженні, а також вжиття заходів для захисту дітей від неналежного впливу громадськості, наприклад, не допускати громадськості і ЗМІ у зал суду під час дачі свідчень дитини, якщо це дозволено національним законодавством;

(7) *право на захист від труднощів під час процесу правосуддя*, що передбачає ефективну взаємодію з фахівцями, які повинні: надавати всебічну підтримку таким дітям, забезпечити передбачуваність процесу, безперервність контакту з дітьми протягом усього процесу; використовувати спеціальні кімнати для допитів, надання різних послуг, інтегрованих в одному місці, використання модифікованого середовища; дотримуватися інтересів дитини при виборі часу та тривалості процедур давання показань, а також запровадити спеціальні процедури збору доказів від дітей-потерпілих і дітей-свідків, щоби зменшити кількість сеансів опитувань, заяв, слухань і, зокрема, непотрібних контактів із судовим процесом, наприклад, через застосування технологій відеозапису; забезпечити право перехресного допиту, залучати експертів-психологів;

(8) *право на безпеку*, що передбачає гарантії: (а) уникнення прямого контакту між дітьми-жертвами та дітьми-свідками та ймовірними злочинцями на будь-якому етапі судового

процесу; (b) використання обмежувальних приписів за рішенням суду; (c) досудове ув'язнення обвинуваченого та встановлення спеціальних умов для виходу під заставу «без контакту»; (d) поміщення обвинуваченого під домашній арешт; (e) там, де це можливо і доцільно, надання фізичного захисту дітям-жертвам і дітям-свідкам поліцією або іншими відповідними органами та захист інформації про їхнє місцезнаходження;

(9) *право на відшкодування шкоди, витрат на реінтеграцію чи одужання;*

(10) *право на спеціальні превентивні заходи, що корелюється з обов'язком для фахівців розробляти та впроваджувати комплексні та спеціально адаптовані стратегії втручання у випадках, коли є ризики того, що діти-жертви можуть стати жертвами повторно.*

Отже, проведений короткий огляд положень Керівних принципів ООН щодо судочинства у питаннях дітей-жертв і дітей-свідків злочинів (2005) дає змогу зробити певні висновки: по-перше, у цьому джерелі «м'якого права» сформульовано вихідні стандарти, принципи та рекомендації, що спрямовані на полегшення долі дитини, яка стала жертвою або свідком кримінального правопорушення і змушена у зв'язку з цим контактувати із системою кримінального правосуддя; по-друге, поряд із загальновизнаними правами дітей, дитина, яка має процесуальний статус потерпілого чи свідка у кримінальному провадженні, одночасно з таким статусом набуває набір унікальних прав і має мати при спілкуванні з уповноваженими особами відчуття поваги, дбайливого ставлення, безпеки, відновлення справедливості.

25 жовтня 2007 року в м. Лансароте відбулася ще одна знакова подія у сфері захисту прав дітей у контакті з законом – підписання ***Конвенції РЄ про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротської конвенції) (2007)***¹⁹, яка була ратифікована ВР України 2012 року. Це важливий документ, який визначає принципи, стандарти, рекомендації та зобов'язання, адресова-

¹⁹ Конвенція РЄ про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (2007). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

ні Державам-учасникам і спрямовані на протидію сексуальній експлуатації та сексуальному насильству стосовно дітей. Глава VI містить положення норм матеріального кримінального права (питання сексуального насильства, дитячої проституції, дитячої порнографії та порнографічних вистав, домагання дитини в сексуальних цілях тощо), а глава VII відповідно стосується особливостей організації розслідування таких фактів.

Окрім традиційного шанування поваги гідності та найкращих інтересів дитини, тут наголошується на таких *потребах*: унеможливлення посилення розслідуванням та кримінальним провадженням травми, отриманої дитиною, та надання під час кримінального судочинства допомоги, якщо це доцільно; проведення розслідування без необґрунтованих затримок; забезпечення ефективного розслідування та кримінального переслідування стосовно правопорушень, установлених відповідно до цієї Конвенції, надаючи, де це доцільно, можливість таємних операцій; надання підрозділам або слідчим службам права ідентифікувати жертв злочинів, зокрема шляхом вивчення матеріалів дитячої порнографії, у тому числі фотографій та аудіовізуальних записів, переданих або наданих шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій. Потерпілим має бути надано доступ до інформації про відповідні досудові та судові процедури, доступ до безоплатної правової допомоги. Кожна держава повинна вживати заходів, необхідних для забезпечення спеціалізації осіб, підрозділів та служб, що займаються розслідуваннями у сфері боротьби із сексуальною експлуатацією та сексуальним насильством стосовно дітей, або забезпечує навчання відповідних працівників для цих цілей.

Окрему увагу приділено правилам опитування дитини, як-от невідкладність процедури, використання спеціально обладнаного приміщення, стабільність залучення фахівців (одні й ті самі особи залучаються при всіх опитуваннях), мінімізація повторних сеансів опитувань, супровід дитини її законним представником тощо (ст. 35). При участі у судовому

**Конвенція РЄ
про захист дітей
від сексуальної
експлуатації
та сексуального
насильства
(Лансаротська
конвенція)**

розгляді рекомендовано призначати слухання без присутності громадськості, а також використовувати комунікаційні технології за відсутності дитини у залі суду (ст. 36).

Конвенція РЄ
про запобігання
насильству
стосовно жінок
і домашньому
насильству
та боротьбу
із цими явищами
(Стамбульська
конвенція)

Двома роками пізніше схвалено *Керівні принципи політики РЄ щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства (2009)*²⁰. До таких керівних принципів віднесено вісім загальних принципів (захист від насильства; право на життя, виживання і розвиток; відсутність дискримінації; гендерна рівність; участь дітей; обов'язки держави; обов'язки та участь інших сторін; найвищі інтереси дитини) та *чотири робочі принципи* (багатовимірна природа насильства; комплексний підхід; міжсекторне співробітництво; врахування інтересів різних сторін). Цей документ, зокрема, передбачає комплексну діяльність на національному, регіональному та місцевому

рівнях; заходи, спрямовані на виховання та підвищення обізнаності; правові, політичні та інституційні рамки; дослідження та збір даних.

Український парламент 2022 року ратифікував ще один важливий документ у сфері захисту прав дітей – *Конвенцію РЄ про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) (2011)*²¹. Головними цілями документа визначено:

а) захист жінок від усіх форм насильства, кримінальне переслідування та ліквідація насильства стосовно жінок і домашнього насильства;

²⁰ Керівні принципи політики РЄ щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства (2009). URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680948e95>

²¹ Конвенція РЄ про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) (2011). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

б) сприяння ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок та заохочення дійсної рівності між жінками та чоловіками, зокрема шляхом надання жінкам самостійності;

с) розробка всеосяжних рамок, політики та заходів для захисту всіх жертв насильства стосовно жінок і домашнього насильства та надання їм допомоги;

д) заохочення міжнародного співробітництва з метою ліквідації насильства стосовно жінок і домашнього насильства;

е) забезпечення підтримки та надання допомоги організаціям та правоохоронним органам в ефективному співробітництві для прийняття комплексного підходу до ліквідації насильства стосовно жінок і домашнього насильства.

Водночас під поняттям «жінки» для цілей зазначеної конвенції прийнято також вважати дівчаток до 18 років (п. f ст. 3). За аналогією до *Лансаротської конвенції*, цей документ має окремий розділ V, присвячений матеріальному праву, та розділ VI «Розслідування, кримінальне переслідування процесуальне право та захисні заходи».

Міжнародні стандарти та принципи, що регулюють питання забезпечення прав і законних інтересів дитини у контакті з законом, не вичерпуються положеннями викладених вище документів, але вони закладають основу роботи з такими неповнолітніми. Ці рекомендації та стандарти відображено в українському кримінальному процесуальному законодавстві. Підтвердження можна знайти у таких положеннях:

- верховенство права, повага до людської гідності, особиста недоторканність та невтручання у приватне життя, заборона дискримінації за будь-якою ознакою визначені на рівні загальних засад кримінального провадження (ст. 7 КПК України);

- забезпечення ефективної участі та найкращих інтересів дитини здійснюється зокрема через обов'язкове інформування про права, залучення законних представників і можливість мати представника (ст.ст. 58, 59 КПК України), часові обмеження проведення допиту та необхідність залучення кваліфікованих фахівців (ст.ст. 226–227 КПК України);

Збірка матеріалів
із впровадження
моделі «Барнахус»
в Україні

– спеціалізацію суддів визначено у ч. 14 ст. 31 КПК України, а спеціалізацію слідчих, дізнавачів та прокурорів визначено спеціалізованими нормативно-правовими актами;

– допустимість допиту неповнолітньої особи, впізнання осіб чи речей під час досудового розслідування у режимі відеоконференції (п. 3 ч. 1 ст. 232 КПК України), допит поза залом судового засідання в іншому приміщенні з використанням відеоконференції під час судового провадження (ч. 4 ст. 354 КПК України);

– поширення практики проведення опитувань дітей у дружньому середовищі за методикою «зеленої кімнати»²²;

– поширення практики залучення неурядових організацій для надання підтримки та допомоги дітям потерпілими та свідкам, а також впровадження моделей комплексної міжвідомчої та міждисциплінарної співпраці Барнахус (Barnahus)²³ тощо.

²² Методика опитування у «зелених кімнатах» передбачає комунікацію з дитиною у дружньому середовищі за участю спеціалізованого персоналу, налагодження позитивного контакту з дитиною, реагування на її інтереси та потреби, можливість відеозапису розмови, використання анатомічних ляльок для пояснення певних дій, зрозумілою для дитини мовою тощо. Це зовсім не означає обов'язковості зеленого кольору стін чи меблів, а стосується загальної атмосфери контакту дитини з представниками системи кримінального правосуддя (див. докладніше: Зелені кімнати: нормативно-правове забезпечення функціонування / К. Б. Левченко, М. В. Євсюкова ; за заг. ред. О. М. Бандурки та К. Б. Левченко. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2012. 24 с.; Зелені кімнати: психологічні особливості організації роботи з дітьми / Н. П. Бочкор, О. М. Цільмак, О. В. Швед та ін. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2012. 112 с.; Зелені кімнати: рекомендації до обладнання / Н. П. Бочкор, О. В. Даценко, К. Б. Левченко та ін. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2012. 28 с.).

²³ Барнахус (від *barna hús* – у перекладі з ісландської мови «будиночок для дітей») – це місце, де багатопрофільна міжвідомча команда, до якої входять представники правоохоронних органів, кримінального судочинства, служб захисту дітей, а також медичні працівники і працівники сфери захисту психічного здоров'я, співпрацює, щоб забезпечити дітям – жертвам та свідкам насильства – скоординований ефективний захист, послуги та правосуддя, дружнє до дітей (див. докладніше: Збірка матеріалів із впровадження моделі «Барнахус» в Україні. Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя. 53 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/21316/file/BARNAHUS_web_2.pdf)

Окрім кримінального процесуального законодавства, джерелами правового регулювання захисту прав і законних інтересів дитини у контакті або у конфлікті із законом, а водночас і впровадження міжнародних принципів та стандартів у цій сфері на національному рівні, є комплекс нормативно-правових актів, зокрема:

Закон України «Про охорону дитинства» (2001);

Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001);

Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005);

Закон України «Про протидію торгівлі людьми» (2011);

Закон України «Про пробацію» (2015);

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017);

Закон України «Про медіацію» (2021);

Указ Президента України № 597 «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» (2011);

Постанова Кабінету Міністрів України № 585 «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» (2020);

Лист Вищого спеціалізованого суду України № 223-66/0/4-17 «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх» (2017);

Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 1044 «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» (2017);

Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1027-р. «Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року» (2018);

Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України № 150/445/2077/5/187 «Про затвердження Порядку реалізації пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність» (2023) та ін.

У червні 2021 року внесено на розгляд ВР України проєкт Закону України «Про юстицію, дружню до дитини»²⁴, проте за підсумками обговорень у вересні 2023 року цей документ знято з розгляду та повернуто на доопрацювання. Чимало проблемних питань нині ще потребують вирішення, як-от удосконалення інституту депонування показань дітей-потерпілих, дітей-свідків у порядку ст. 225 КПК України (фіксації показань під час досудового розслідування дитини в такий спосіб, щоби уникнути повторної травматизації дитини під час судового провадження, оскільки за відсутності депонованих показань суддя (судді) мають із дотриманням засади безпосередності дослідження доказів знову отримувати від дитини показання усно); процедури визнання не свідками, а потерпілими дітей, які є очевидцями фактів домашнього насильства; процедури примирення і медіації за участю дітей тощо. Тож робота щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, в українському національному законодавстві триває.

Контрольні питання

1. *Які чинники є приводом для особливого ставлення до дитини у кримінальному провадженні?*
2. *Дайте визначення поняття «дитина у контакті з законом» у контексті кримінального провадження.*
3. *Сформулюйте визначення поняття «дитина у конфлікті з законом» у контексті кримінального провадження.*
4. *Надайте характеристику процесуального статусу неповнолітнього заявника.*
5. *Охарактеризуйте процесуальний статус неповнолітнього свідка.*
6. *Надайте характеристику процесуального статусу неповнолітнього потерпілого.*
7. *Охарактеризуйте процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого.*

²⁴ Про юстицію, дружню до дитини : проєкт Закону України від 04 червня 2021 року № 5617. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72137

8. Сформулюйте визначення поняття «правосуддя, дружнє до дитини».

9. Які є міжнародні стандарти та принципи правосуддя, дружнього до дитини?

10. Укажіть основні положення міжнародних документів, які визначають правове забезпечення прав і законних інтересів дитини у конфлікті з законом.

11. Вкажіть основні положення міжнародних документів, які визначають правове забезпечення прав і законних інтересів дитини у контакті з законом.

12. Наведіть приклади імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, в українському національному законодавстві.

Перелік використаних джерел

1. Заява Комітету ООН з прав дитини. 11 березня 2022 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/220346.html>
2. Збірка матеріалів із впровадження моделі «Барнахус» в Україні. Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя. 53 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/21316/file/BARNAHUS_web_2.pdf
3. Зелені кімнати: нормативно-правове забезпечення функціонування / К. Б. Левченко, М. В. Євсюкова ; за заг. ред. О. М. Бандурки та К. Б. Левченко. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2012. 24 с.
4. Зелені кімнати: психологічні особливості організації роботи з дітьми / Н. П. Бочкор, О. М. Цільмак, О. В. Швед та ін. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2012. 112 с.
5. Зелені кімнати: рекомендації до обладнання / Н. П. Бочкор, О. В. Даценко, К. Б. Левченко та ін. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2012. 28 с.
6. Декларація прав дитини (1959). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
7. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, і пояснювальна записка від 17 листопада 2010 року. 51 с. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>
8. Керівні принципи політики РЄ щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства (2009). URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680948e95>

9. Конвенція про права дитини (1989). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
10. Конвенція РЄ про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) (2007). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text
11. Конвенція РЄ про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) (2011). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text
12. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
13. Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір : навчальний посібник / за заг. ред. В. М. Стещенко. Київ : 2018. 388 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18202/1/steshenko_2019.pdf
14. Про діяльність Комітету ООН з прав дитини див. докладніше: Пархоменко П. І. Діяльність Комітету ООН з прав дитини : практичний посібник. Чернівці : ГО «МАРТ». 91 с.
15. Про юстицію, дружню до дитини : проєкт Закону України від 04.06.2021 р. № 5617. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72137
16. Стратегія РЄ з прав дитини на 2022–2027 роки «Права дитини на практиці: від стабільності реалізації до спільного новаторства» від 23 лютого 2022 року. URL: <https://rm.coe.int/coe-strategy-for-the-rights-uk/1680a774c4>
17. Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime (2005). URL: <https://www.un.org/en/ecosoc/docs/2005/resolution%202005-20.pdf>
18. Introduction to the Five Advocacy Briefs on Child Justice & Child Friendly Justice. UNICEF. 2022. 13 p. <https://www.unicef.org/eca/media/27681/file/Five%20Advocacy%20Briefs%20%20on%20Child%20Justice%20&%20Child%20%20Friendly%20Justice:%20Introduction.pdf>
19. United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (The Riyadh Guidelines) (1990). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-guidelines-prevention-juvenile-delinquency-riyadh>
20. United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty. URL: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/United_Nations_Rules_for_the_Protection_of_Juveniles_Deprived_of_their_Liberty.pdf

21. United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (The Beijing Rules) (1985). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-standard-minimum-rules-administration-juvenile>
22. United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (The Tokyo Rules) (1990). URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/tokyorules.pdf>

Тема 2

ЗАКОННИЙ ПРЕДСТАВНИК НЕПОВНОЛІТНЬОГО УЧАСНИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

2.1. Процесуальний статус законного представника неповнолітнього учасника кримінального провадження

2.2. Особливості участі батьків як законних представників неповнолітніх у кримінальному провадженні

2.3. Залучення як законного представника неповнолітньої особи, попередньо визначеної органом опіки та піклування

2.4. Заміна законного представника в інтересах дитини

2.1. Процесуальний статус законного представника неповнолітнього учасника кримінального провадження

Вразливе становище дитини через різні психофізіологічні чинники, рівень розвитку та зрілості не може бути перешкодою для реалізації основоположних прав та свобод, а навпаки зобов'язує державу впроваджувати додаткові гарантії захисту прав та найкращих інтересів дитини, особливо коли правове питання стосується сфери кримінального провадження. Однією із таких гарантій є правовий інститут законного представника.

Законний представник – це особа, яка обирається з числа батьків (усиновлювачів), а в разі їх відсутності – опікунів чи піклувальників, інших повнолітніх близьких родичів чи членів сім'ї, а також представників органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, для здійснення безперервного супроводу та різнобічної підтримки дитини, захисту її прав, реалізації ефективної участі та найкращих інтересів під час кримінального провадження.

Законний представник може бути і зі сторони обвинувачення, і зі сторони захисту (п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України). Залучення законного представника підозрюваного, обвинуваченого визначено у ст.ст. 44, 488 КПК України; потерпілого – у ст. 59 КПК України; цивільного позивача – у ст. 64 КПК України).

Фактичною підставою залучення законного представника є встановлення юридичного факту-стану неповноліття особи.

Процесуальною підставою для залучення законного представника є (1) постанова, винесена слідчим, прокурором; (2) ухвала, постановлена слідчим суддею, судом. Копія такого документа вручається законному представнику (ч. 3 ст. 44 КПК України).

Законний представник є унікальним учасником кримінального процесу, адже його процесуальний статус є «подвійним». З одного боку, законний представник набуває разом із таким статусом процесуальні права та обов'язки, передбачені статусом неповнолітнього учасника, інтереси якого він представляє, за винятком тих, які мають реалізовуватися безпосередньо самим неповнолітнім (ч. 5 ст. 44, ст. 59, ст. 64 КПК України). З іншого боку, законний представник має набір процесуальних можливостей, якими може скористатися на власний розсуд (наприклад, висловлювати думку з приводу певних питань, здійснювати захист спільно із залученим адвокатом, давати згоду або заперечення щодо вчинення певних дій, ініціювати застосування певних процедур, розгляд певних питань тощо).

Кримінальне процесуальне законодавство не містить окремої статті з визначенням властивих законному представникові процесуальних прав, однак проаналізувавши положення КПК України, можна сформулювати їх каталог.

На стадії досудового розслідування законний представник має право:

– зустрітися із неповнолітнім затриманим, особою, взятою під варту або обмеженою у праві на вільне пересування в інший спосіб, негайно в розумний строк на її вимогу без обмеження в часі та кількості таких зустрічей у робочі, вихідні, святкові, неробочі дні в будь-який час; виявляти ініціативу щодо таких зустрічей (ч. 3 ст. 12 КПК України);

– здійснювати захист підозрюваного або обвинуваченого в рамках змагальності (ч. 5 ст. 22 КПК України), а також залучати захисника для неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого (ч. 1 ст. 48 КПК України);

– засвідчувати зміст протоколу процесуальної дії та факт неможливості його підписання неповнолітньою особою (ч. 5 ст. 104 КПК України) або факт відмови від підписання протоколу неповнолітньою особою, факт надання письмових пояснень особи щодо причин такої відмови (ч. 6 ст. 104 КПК України);

– пред'являти цивільний позов на захист інтересів неповнолітніх осіб (ч. 2 ст. 128 КПК України), а також давати згоду на подання цивільного позову прокурором у випадках, встановлених законом, в інтересах громадян, які через недосягнення повноліття неспроможні самостійно захистити свої права. Для представництва інтересів громадянина в суді прокурор повинен надати документи, що підтверджують недосягнення повноліття особою, а також письмову згоду законного представника або органу, якому законом надано право захищати права, свободи та інтереси відповідної особи, на здійснення ним представництва (ч. 2 ст. 128 КПК України);

– бути присутнім під час розгляду клопотання про арешт майна (ч. 1 ст. 172 КПК України), заявляти клопотання про скасування арешту майна повністю або частково, якщо законний представник не був присутній при розгляді питання про арешт майна (ч. 1 ст. 174 КПК України);

– бути присутнім під час розгляду клопотання про примусове годування неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого (ч. 3 ст. 206-1 КПК України);

– подавати клопотання про виконання будь-яких процесуальних дій та у випадках, встановлених КПК України (ч. 1 ст. 220 КПК України);

– бути присутнім під час допиту малолітньої або неповнолітньої особи (ч. 1 ст. 226, ст. 491 КПК України), брати участь у проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи, за дозволом ставити уточнювальні запитання малолітній або неповнолітній особі (ст. 227 КПК України), бути присутнім під час огляду (ч. 3 ст. 237 КПК України);

- бути поінформованим про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування, отримати можливість ознайомитися з матеріалами (ч.ч. 1, 8 ст. 290 КПК України);

- отримати копію обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та копію реєстру матеріалів досудового розслідування, якщо законний представник представляє інтереси підозрюваного або неповнолітньої особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного або виховного характеру (ч. 1 ст. 293 КПК України);

- оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора на досудовому провадженні (наприклад, невнесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР після отримання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення, неповернення тимчасово вилученого майна згідно з вимогами ст. 169 КПК України; нездійснення інших процесуальних дій, які уповноважені особи зобов'язані вчинити у визначений КПК України строк; прийняття рішення про зупинення досудового розслідування, про закриття кримінального провадження, про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, про зміну порядку досудового розслідування та продовження його згідно з правилами, передбаченими главою 39 КПК України, про відмову в задоволенні скарги на недотримання розумних строків слідчим, дізнавачем, прокурором під час досудового розслідування і т.д. (ст. 303 КПК України).

На стадії судового провадження законний представник має право:

- бути присутнім під час підготовчого судового засідання, висловлювати свою думку на запит головуючого щодо можливості призначення судового розгляду (ч. 2 ст. 314 КПК України);

- подавати клопотання про розгляд цивільного позову за своєї відсутності як законного представника цивільного позивача (ст. 326 КПК України);

- брати участь у судовому провадженні (неприбуття в судові засідання не зупиняє судового провадження), давати показання як свідок за необхідності (ч. 2 ст. 488 КПК України),

за виключенням випадків, передбачених п. 1 ч. 2 ст. 65 КПК України;

- отримувати копію обвинувального акта, в якому прокурор формулює змінене обвинувачення та викладає обґрунтування прийнятого рішення (ч. 2 ст. 338 КПК України);

- отримати копію постанови прокурора про відмову від підтримання державного обвинувачення у випадках, коли прокурор дійде переконання, що пред'явлене особі обвинувачення не підтверджується (ч. 1 ст. 341 КПК України);

- оголошувати короткий виклад позовної заяви під час судового розгляду (ч. 3 ст. 347 КПК України);

- ставити запитання свідку після його допиту під час судового розгляду (ч. 12 ст. 352 КПК України);

- бути присутнім під час допиту малолітнього свідка і, за розсудом суду, неповнолітнього свідка, протестувати проти запитань та ставити запитання (ч. 4 ст. 354, ст. 491 КПК України);

- ставити запитання експерту під час допиту експерта в суді (ч. 2 ст. 356 КПК України);

- висловлювати свою думку щодо видалення неповнолітнього обвинуваченого із залу судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на нього (ч. 1 ст. 495 КПК України);

- висловлювати заперечення щодо скерування до суду з підстав, передбачених ч. 1 ст. 497 КПК України, клопотання про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру (ст. 497 КПК України);

- брати участь в судових дебатах (ч. 1 ст. 364 КПК України);

- подати клопотання про помилування, право ознайомитися із журналом судового засідання і подати на нього письмові зауваження (ч. 3 ст. 376 КПК України);

- подавати апеляційну скаргу у випадках, визначених КПК України (ст. 393 КПК України);

- подавати касаційну скаргу у випадках, визначених КПК України (ст. 425 КПК України).

На стадії виконання судового рішення законний представник має право:

- подавати клопотання про дострокове звільнення від примусового заходу виховного характеру (ч. 2 ст. 502 КПК

України), а також про вирішення інших питань, які виникають під час та після виконання вироку (ст. 539 КПК України).

Під час міжнародного співробітництва законний представник має право:

- оскаржувати в апеляційному порядку увалу слідчого судді рішення про застосування тимчасового арешту (ст. 583 КПК України);

- ініціювати перевірку наявності підстав для звільнення особи з-під варти, щодо якої застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою для забезпечення видачі особи (екстрадиційний арешт) (ч. 12 ст. 584 КПК України);

- оскаржувати рішення про видачу особи (екстрадицію) (ч. 1 ст. 591 КПК України);

- ініціювати розгляд питання про передачу засудженої особи для відбування покарання (ч.1 ст. 605 КПК України);

- давати письмову згоду на передачу неповнолітнього засудженого з урахуванням його віку або фізичного чи психічного стану (п. 4 ч. 1, ч 3 ст. 606 КПК України);

- отримати правову допомогу у вигляді юридичної консультації щодо наслідків згоди на передачу засудженої особи для відбування покарання (ч. 3 ст. 606 КПК України);

- звертатися до Міністерства юстиції України з клопотанням про передачу громадянина України, засудженого судом іноземної держави, для відбування покарання в Україні (ч. 1 ст. 609 КПК України).

Інші положення, які стосуються участі законного представника незалежно від стадії кримінального провадження.

Заборона допиту законного представника потерпілого, цивільного позивача як свідка. Законний представник потерпілого, цивільного позивача у кримінальному провадженні не може бути допитаний як свідок про обставини, які стали йому відомі у зв'язку з виконанням функцій представника (п. 1 ч. 2 ст. 65 КПК України).

Особливості забезпечення виклику неповнолітнього учасника кримінального провадження. Повістка про виклик неповнолітньої особи, як правило, вручається її батьку, матері, усиновлювачу або законному представнику (ч. 4 ст. 135, ст. 489 КПК України).

Особливості укладення угоди про примирення, угоди про визнання винуватості. Законний представник може ініціювати укладення угоди в кримінальному провадженні в порядку та за підстав, визначених у КПК України. Обмеження щодо ініціативи стосуються кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством. В таких випадках право ініціювати укладення угоди мають виключно потерпілий, його представник або законний представник (ст. 469 КПК України).

Особливості ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, що містять державну таємницю. Законному представнику забороняється робити копії з матеріалів, які містять державну таємницю, але можна робити виписки з матеріалів, що містять державну таємницю. Такі виписки мають зберігатися в опечатаному вигляді з забезпеченням неможливості ознайомлення з їх змістом та з дотриманням режиму секретності і з наступною видачею їх на вимогу (ст. 517 КПК України).

Отже, законний представник у кримінальному провадженні за законодавством України має широкий спектр процесуальних можливостей для забезпечення захисту ефективної участі та найкращих інтересів дитини у конфлікті чи контакті з законом.

2.2. Особливості участі батьків як законних представників неповнолітніх у кримінальному провадженні

Батьки є першими особами, яких може бути залучено як законних представників неповнолітнього учасника кримінального провадження, оскільки **презюмується**: *батько та мати найбільше зацікавлені у добробуті дитини, знають її потреби та піклуються про її гармонійний розвиток, щиро докладають зусилля для захисту найкращих інтересів дитини.*

Уважається, що це найближчі для дитини дорослі, з якими ймовірно побудовані довірливі відносини, взаємна повага, тому супровід батьків посилює відчуття безпеки в дитини та мінімізує травматичні наслідки, допомагає здолати стрес і тривожність через контакт зі представниками органів правопорядку, прокуратурою, судом.

Відповідно до ст. 141 Сімейного кодексу України, ст. 11 Закону України «Про охорону дитинства», *батько і мати мають рівні права й обов'язки щодо своїх дітей*. Предметом основної турботи та головним обов'язком батьків має бути забезпечення інтересів своєї дитини. Це положення має логічне продовження, що полягає в покладенні на кожного з батьків однакової відповідальності за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці (ст. 150 Сімейного кодексу України, ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства»). Участь обох батьків у вихованні дитини є важливою умовою становлення особистості та її соціалізації. Окремі емпіричні дані підтверджують, що приблизно 50 відсотків неповнолітніх, які перебувають на обліку уповноважених органів із питань пробації, виховуються у сім'ї тільки з одним із батьків²⁵.

Утім не завжди є об'єктивна можливість залучити батьків як законних представників у кримінальному провадженні. Тому законодавець визначив певну варіативну структуру залучення дорослих для представництва інтересів дитини, виходячи із кровного зв'язку, соціальної ролі таких осіб у житті дитини й об'єктивних умов організації опіки та піклування для забезпечення її найкращих інтересів. Отже, законними представниками можуть бути: *батьки (усиновлювачі), якщо їх немає → опікуни чи піклувальники особи, якщо їх немає → інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, якщо їх немає → представники органів опіки і піклування, установ та організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній*.

З огляду на це є потреба більш ретельного розгляду окремих правових понять.

²⁵ Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1027-р від 18 грудня 2018 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80?find=1&text=%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%BA#w1_4

Усиновлювачі прирівнюються до статусу батьків у пріоритетному праві бути залученими як законні представники, якщо батьків з тих чи інших причин немає. **Усиновлення** – це прийняття усиновлювачем у свою сім'ю дитини на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду (ст. 207 Сімейного кодексу України, ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»).

Усиновлювач дитини має відповідати низці критеріїв: (1) бути дієздатною особою віком не молодше 21 року, за ви-

Процедура
усиновлення
дітей-сиріт
та дітей,
позбавлених
батьківського
піклування
громадянами
України

нятком, коли усиновлювач є родичем дитини; (2) мати різницю у віці з дитиною не менше як 15 років; (3) бути у шлюбі, а також не бути у шлюбі, за умови, що усиновлювачі є громадянами України; (4) не входити до переліку осіб, які не можуть бути усиновлювачами за законодавством України (обмежені у дієздатності; визнані недієздатними; позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені; були усиновлювачами (опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями) іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним (було припинено опіку, піклування чи діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу) з їхньої вини; перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері; зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами; не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу); страждають на хвороби, перелік яких затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України; є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини; були засуджені за злочини проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканності особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також за злочини, передбачені ст.ст. 148, 150, 150-1, 164, 166, 167, 169, 181, 187, 324, 442

КК України або мають непогашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших злочинів. Не можуть бути усиновлювачами особи однієї статі, а також інші особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини²⁶.

Якщо немає усиновлювачів неповнолітнього учасника кримінального провадження, як законні представники можуть бути залучені **опікуни чи піклувальники**, які призначаються зазвичай із числа осіб, з якими дитина перебуває у родинних стосунках з урахуванням особистих стосунків між дитиною і опікуном / піклувальником і здатність опікуна / піклувальника виконувати свої обов'язки. Відмінність між опікою та піклуванням полягає у тому, що опіка встановлюється над малолітньою дитиною, тобто дитиною, яка не досягла 14 років, а піклування встановлюється над дитиною у віці від 14 до 18 років (ч. 2 ст. 243 Сімейного кодексу України). Якщо дитина досягла 14-річного віку, особа, яка виконувала обов'язки опікуна, стає піклувальником.

Відповідно до визначень, сформульованих у ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», **встановлення опіки та піклування** означає влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України, які перебувають переважно у сімейних, родинних відносинах із цими дітьми-сиротами або дітьми, позбавленими батьківського піклування, з метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку і захисту їх прав та інтересів.

Дітьми-сиротами вважаються діти, в яких померли чи загинули батьки.

Дітьми, позбавленими батьківського піклування вважаються:

(1) діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з такими обставинами:

- позбавлення батьків батьківських прав;
- відібрання у батьків без позбавлення батьківських прав;

²⁶ Усиновлення. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/usinovlennya.html>

– визнання батьків безвісно відсутніми або недієздатними;

– оголошення батьків померлими;

– відбування батьками покарання в місцях позбавлення волі та перебування їх під вартою на час слідства, розшук їх органами Національної поліції, пов'язаний із відсутністю відомостей про їх місцезнаходження;

– тривала хвороба батьків, яка перешкоджає їм виконанню своїх батьківських обов'язків;

(2) діти, розлучені з сім'єю;

(3) підкинуті діти, батьки яких невідомі;

(4) діти, від яких відмовилися батьки;

(5) діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків із причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України, в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях;

(6) безпритульні діти.

Якщо опіка чи піклування не були встановлені у визначеному законом порядку, законним представником може бути **інший повнолітній близький родич чи члени сім'ї**. З урахуванням положень п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України такими близькими родичами та членами сім'ї можуть бути (за виключенням тих, про яких ідеться вище), наприклад, *чоловік, дружина, якщо неповнолітній одружений (неповнолітня одружена); рідний брат, рідна сестра; дід, баба, прадід, прабаба; особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права й обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі*.

Якщо жодна з викладених опцій зберегти родинний чи сімейний зв'язок не може, тоді діють державні системні механізми встановлення опіки та піклування, які стосуються дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Отже, кримінальне процесуальне законодавство загалом забезпечує можливість вибору законного представника для кожної неповнолітньої особи, яка є учасником кримінального

провадження. Органи досудового розслідування, прокуратури та суду мають водночас оперувати двома критеріями:

- *формальним (юридичним)* – встановлювати юридичну можливість залучити певну особу як законного представника згідно з вимогами закону;

- *праксеологічним (діяльнісним)* – встановлювати, *по-перше*, об'єктивну фізичну можливість потенційного законного представника виконувати представницькі функції, перебувати за викликом, підписувати протоколи, подавати заяви і клопотання тощо, насамперед коли йдеться про залучення осіб поважного віку, осіб із хронічними захворюваннями тощо; *по-друге*, реальний позитивний контакт із дитиною і мотивацію захищати її найкращі інтереси (залучення законного представника, з яким дитина немає теплих відносин, який агресивно себе веде, ігнорує або байдужий до потреб дитини не відповідає міжнародним стандартам правосуддя, дружнього до дитини).

Оскільки з цілком очевидних причин на початковому етапі знайомства під час «першого контакту» з потенційним законним представником складно з'ясувати характер стосунків між дорослим і дитиною, тому законодавець не виключає можливості обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього (ч. 3 ст. 227 КПК України) або взагалі замінити законного представника (ч. 4 ст. 44, ч. 3 ст. 227, ст. 469 КПК України). Кількість таких замін упродовж кримінального провадження жодним чином не обмежується, адже пріоритетом є ефективна участь і найкращі інтереси дитини.

2.3. Залучення як законного представника неповнолітньої особи, попередньо визначеної органом опіки та піклування

Рішення про встановлення опіки та піклування ухвалюється спеціально уповноваженим органом державної влади. Якщо опіку та піклування здійснюють близькі родичі, то дитина залишається у сім'ї опікуна / піклувальника. Втім якщо таких дорослих, які б відповідали вимогам, установленим законом для опікунів / піклувальників, немає – дитина-сирота

та дитина, позбавлена батьківського піклування, може бути влаштована до прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу або закладів інституційного догляду та виховання.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» можна виокремити такі форми влаштування дитини:

- *передача дитини до прийомної сім'ї*, тобто добровільне прийняття за плату сім'єю або окремою особою, яка не перебуває у шлюбі, із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від одного до чотирьох дітей на виховання та для спільного проживання;

- *передача дитини до дитячого будинку сімейного типу*, тобто прийняття в окрему сім'ю, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, на виховання та для спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей, включаючи рідних, у такій сім'ї не може перевищувати десяти осіб;

- *передача дитини до закладу для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування*, тобто до медичного, навчального, виховного закладу, інших закладів та установ, в яких проживають діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування.

Батьки-вихователі, тобто особи, які взяли на виховання та для спільного проживання не менш як п'ять дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування, та яким, за рішенням органів опіки та піклування, надано такий статус, відповідно до ст. 31 згаданого закону *зобов'язані захищати права й інтереси дітей, бути їхніми представниками в установах і організаціях*.

Представництво інтересів дитини, яка влаштована у спеціалізованих закладах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, здійснює особа, визначена у встановленому відомчими документами порядку.

Безпосереднє ведення справ і координація діяльності стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладаються на служби у справах дітей. **Державна служба України у справах дітей** є центральним органом

виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики і який реалізує державну політику в сфері захисту прав дітей, соціальної підтримки сімей із дітьми, оздоровлення та відпочинку дітей, розвитку сімейних форм виховання та усиновлення²⁷. Ще один важливий суб'єкт у сфері здійснення державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки та за дотриманням прав дітей є **Національна соціальна сервісна служба України**²⁸.

Є спеціальні програмами підтримки дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, та надання допомоги дітям-потерпілим від насильства тощо. У межах таких програм між-дисциплінарний супровід і підтримку можуть отримати і неповнолітня особа, і її законний представник. Відповідно до ч. 4 ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017), є дві категорії служб підтримки дітей-потерпілих від домашнього насильства: загальні та спеціалізовані.

До загальних служб підтримки постраждалих осіб належать:

- центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка);
- центри соціально-психологічної допомоги;
- територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг);
- інші заклади, установи й організації, які надають соціальні послуги постраждалим особам.

До спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб належать:

- притулки для постраждалих осіб;

²⁷ Деякі питання Державної служби у справах дітей : Постанова Кабінету Міністрів України № 1048 від 29 вересня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1048-2023-%D0%BF#Text>.

²⁸ Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України : Постанова Кабінету Міністрів України № 783 від 26 серпня 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#n44>

- центри медико-соціальної реабілітації постраждалих осіб;
- кол-центр із питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей;
- мобільні бригади соціально-психологічної допомоги постраждалим особам та особам, які постраждали від насильства за ознакою статі;
- заклади й установи, призначені виключно для постраждалих осіб й осіб, які постраждали від насильства за ознакою статі.

Також для виявлення фактів домашнього насильства, надання допомоги та захисту постраждалим особам, можуть бути залучені суб'єкти: (1) підприємства, установи й організації незалежно від форми власності; (2) громадські об'єднання та іноземні неурядові організації; (3) фізичні особи-підприємці, які відповідають критеріям діяльності суб'єктів, що надають соціальні послуги, а також фізичні особи, які надають соціальні послуги, зокрема послуги патронату над дітьми²⁹.

Отже, держава забезпечує формування та функціонування різних інституційних і правових механізмів залучення законного представника неповнолітньої особи з-поміж представників органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній. У такий спосіб демонструється дієвість принципів поваги і захисту прав кожної дитини, дбайливого ставлення до її потреб і найкращих інтересів, забезпечення рівного доступу до справедливого суду і тих дітей, якими опікуються батьки або близькі родичі, і тих дітей, які батьківського піклування не мають.

2.4. Заміна законного представника в інтересах дитини

Залучення законного представника ще не дає повної впевненості щодо ефективності здійснення представництва

²⁹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України № 2229-VIII від 07 грудня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

інтересів неповнолітньої особи у кримінальному провадженні. Не завжди батьки, інші опікуни / піклувальники, близькі родичі і члени сім'ї виявляють достатню емпатію, зацікавленість у захисті інтересів дитини, а навпаки демонструють деструктивну комунікацію з дитиною, а інколи вчиняють дії, які суперечать її інтересам.

Насправді між дитиною і законним представником по-різному може вибудовуватися контакт, що дає змогу мовити про існування чотирьох типів суб'єктної позиції у системі «дитина – законний представник» (див. рис. 1). Кожній із цих позицій має відповідати певний алгоритм дій, лінія поведінки суб'єктів процесуальної діяльності в частині забезпечення прав і найкращих інтересів дитини. Продовжуючи розвиток такого підходу, запропонованого у науковій доктрині³⁰, можна надати коротку характеристику цих позицій.

Позиція відносної автономії – це конструктивна позиція дітей зазвичай старшої вікової групи. Діти можуть самостійно реалізовувати свої процесуальні права й обов'язки у присутності і за сприяння законного представника. Це дає змогу вести повноцінний діалог із дитиною, з усвідомленням того, що дитина розуміє свої процесуальні права й обов'язки, правила та процедури, наслідки певних рішень тощо. Законний представник здійснює якісний супровід і підтримку такої дитини.

Позиція залежності – це нейтральна позиція, яка передбачає залучення законного представника як посередника в комунікації органів правопорядку та дитини. Діти можуть частково реалізовувати свої процесуальні права й обов'язки через вікові, психологічні або інші причини і реалізують їх за посередництвом законного представника. Законному представнику передусім роз'яснюються процесуальні права й обов'язки неповнолітнього учасника і процесуальний статус законного представника. Окремі питання законний представник може роз'яснити зрозумілою для дитини мовою. Позиція залежності характерна дітям, які відчувають тісний зв'язок із дорослим, мають з ним добре налагоджені довірливі відносини.

³⁰ Червінко М. В. Правове та організаційно-тактичне забезпечення кримінального провадження, дружнього до дитини : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 100–101.

Рисунок 1. Типи суб'єктної позиції у системі «дитина – законний представник»³¹

Позиція відчуження – це деструктивна позиція, яка віддзеркалює токсичну комунікацію, ворожість, агресію між неповнолітнім і його законним представником. Діти можуть частково реалізовувати свої процесуальні права й обов'язки через конфліктні відносини з законним представником, дії останнього всупереч інтересам дитини. У таких випадках рекомендується вживати заходів для усунення додаткового стресогенного чинника, а саме: (1) з'ясувати думку дитини щодо згоди на представництво її інтересів такою особою, з'ясувати, кому з інших близьких родичів та членів сім'ї дитина віддає перевагу; (2) провести консультацію з фахівцями (психологом, медіатором) щодо можливості залагодження конфліктів у відносинах між дитиною і законним представником; (3) ухвалити рішення про заміну законного представника, якщо попередні кроки не дали позитивного результату.

³¹ Червінко М. В. Правове та організаційно-тактичне забезпечення кримінального провадження, дружнього до дитини : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 100–101.

Позиція блокування – це деструктивна позиція, яка унеможливорює якісну комунікацію між представниками ювенальної юстиції, законними представниками та дітьми. В цій ситуації неповнолітні часто не здатні реалізовувати свої процесуальні права й обов'язки через різні причини (інфантильність, посттравматичний синдром, інші розлади), важко йдуть на контакт і з представниками кримінальної юстиції, і з законними представниками, обирають для себе варіант мовчати. Для виходу з кризової ситуації потрібні такі заходи: (1) консультація фахівців, кваліфікована психологічна допомога для з'ясування причин специфічних станів (сорому, осуду, страху, самотності, суїцидальних настроїв, схильності до насильства, конфліктності тощо), усунення травмуючих чинників; (2) більш докладне роз'яснення дитині завдань кримінального провадження, положень про конфіденційність, гарантій особистої недоторканності та захисту приватного життя, про можливості застосування інституту забезпечення безпеки, інституту угод тощо; (3) з'ясування думки дитини щодо доцільності залучення іншого законного представника, якщо це може сприяти щирості, відкритості до спілкування, відчуттю захищеності та безпеки; (4) ухвалення рішення про заміну законного представника, якщо попередні кроки не дали позитивного результату.

Процесуальну регламентацію заміни законного представника складають такі положення:

- у ч. 4 ст. 44 КПК України вказується, що в разі якщо дії чи інтереси законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє, за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду такий законний представник замінюється іншим з числа осіб, визначених КПК України;

- у ч. 3 ст. 227 КПК України вказується, що у виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, слідчий, прокурор за клопотанням малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника;

– у ч. 1 ст. 469 КПК України вказується, якщо дії чи інтереси законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє, за рішенням прокурора, слідчого судді, суду такий законний представник замінюється іншим із числа осіб, визначених КПК України;

– у ч. 3 ст. 488 КПК України вказується, що у виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, суд за його клопотанням, клопотанням прокурора чи за власною ініціативою своєю ухвалою має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих процесуальних чи судових дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні і залучити замість нього іншого законного представника.

Із викладеного можна зробити такі висновки:

по-перше, законний представник може бути замінений без обмежень щодо стадії кримінального провадження та кількості таких замін;

по-друге, участь законного представника може бути обмежена у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій на стадії досудового розслідування або окремих процесуальних чи судових дій під час судового провадження;

по-третє, фактичною підставою для заміни законного представника є суперечність між діями чи інтересами законного представника та діями чи інтересами неповнолітньої особи, яку він представляє, шкода інтересам неповнолітньої особи;

по-четверте, ініціатором для заміни законного представника може бути неповнолітня особа, яка усно або письмово про це повідомила (звернулася з клопотанням), а також слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд; не існує обмежень для законного представника звернутися з власної ініціативи з клопотанням про його заміну з обґрунтуванням неможливості виконувати представницькі функції в кримінальному провадженні;

по-п'яте, процесуальне рішення про заміну законного представника має форму постанови або ухвали, залежно від суб'єкта ухвалення такого рішення.

Водночас слід пам'ятати, що заміна законного представника може відбутися не тільки через причини негативного характеру. Інколи виникають об'єктивні обставини, які унеможливають якісне представництво інтересів дитини у кримінальному провадженні.

Наведемо практичні приклади судової практики:

- в ухвалі Миколаївського районного суду Одеської області від 14 вересня 2023 року у справі № 494/1652/21 вказано, що прокурор звернувся з клопотанням про заміну законного представника неповнолітнього обвинуваченого, оскільки його бабуся перебувала на стаціонарному лікуванні в реанімаційному відділенні у медичній установі. Законним представником було призначено тітку³²;

- в ухвалі Кам'янського районного суду Черкаської області 11 січня 2022 року у справі № 696/1162/21 вказано, що від законного представника «надійшло клопотання про заміну її у даному кримінальному провадженні, так як враховуючи віддаленість місцезнаходження суду від місця її проживання, а також враховуючи сімейні обставини, вона не може бути представником у даній справі». Законним представником було визначено представника відповідного органу територіальної громади Михайлівської сільської ради Черкаського району Черкаської області, де проживає неповнолітній³³;

- в ухвалі Христинівського районного суду Черкаської області від 21 червня 2022 року у справа № 702/388/20 вказано, що прокурор звернулася з клопотанням про заміну законного представника потерпілої, оскільки законний представник мобілізований до Збройних Сил України. Законним представником було визначено рідну сестру потерпілого³⁴.

³² Ухвала Миколаївського районного суду Одеської області від 14 вересня 2023 року. Справа № 494/1652/21. Провадження № 1-кп/508/57/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113451843>

³³ Ухвала Кам'янського районного суду Черкаської області 11 січня 2022 року. Справа № 696/1162/21. Провадження № 1-кп/696/21/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102496781>

³⁴ Ухвала Христинівського районного суду Черкаської області 21 червня 2022 року. Справа № 702/388/20. Провадження 1-кп/706/26/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104859243>

Отже, кримінальне процесуальне законодавство містить норми, які дають можливість замінити законного представника, але не містить деталізації конкретних критеріїв для визначення, «що шкодить» інтересам неповнолітнього, «що суперечить» інтересам неповнолітнього та що може вважатися прийнятною об'єктивною обставиною, яка унеможливорює якісне представництво. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають дискрецію щодо прийняття такого процесуального рішення.

Контрольні питання

1. *Дайте визначення поняття «законний представник у кримінальному провадженні».*
2. *Сформулюйте фактичні та процесуальні підстави для залучення законного представника у кримінальному провадженні.*
3. *Охарактеризуйте процесуальний статус законного представника на стадії досудового розслідування.*
4. *Надайте характеристику процесуального статусу законного представника на стадії судового розгляду.*
5. *Опишіть зв'язок між інститутом установлення опіки та піклування та інститутом законного представника.*
6. *Укажіть критерії, які слід брати до уваги при призначенні законного представника неповнолітнього.*
7. *Назвіть типи суб'єктної позиції у системі «дитина – законний представник» у кримінальному провадженні.*
8. *Опишіть процесуальний порядок заміни законного представника у кримінальному провадженні.*

Перелік використаних джерел

1. Деякі питання Державної служби у справах дітей : Постанова Кабінету Міністрів України № 1048 від 29 вересня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1048-2023-%D0%BF#Text>
2. Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України : Постанова Кабінету Міністрів України № 783 від 26 серпня 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#n44>
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

4. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України № 2342-IV від 13 січня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15?find=1&text=%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD#w1_2
5. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України № 2229-VIII від 07 грудня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
6. Про охорону дитинства : Закон України № 2402-III від 26 квітня 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
7. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1027-р. від 18 грудня 2018 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80?find=1&text=%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%BA#w1_4
8. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
9. Ухвала Миколаївського районного суду Одеської області від 14 вересня 2023 року. Справа № 494/1652/21. Проведення № 1-кп/508/57/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113451843>
10. Ухвала Кам'янського районного суду Черкаської області 11 січня 2022 року. Справа № 696/1162/21. Проведення № 1-кп/696/21/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102496781>
11. Ухвала Христинівського районного суду Черкаської області 21 червня 2022 року. Справа № 702/388/20. Проведення 1-кп/706/26/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104859243>
12. Червінко М. В. Правове та організаційно-тактичне забезпечення кримінального провадження, дружнього до дитини : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 301 с.

Тема 3

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

3.1. Загальні принципи проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх

3.2. Процесуальний порядок допиту та опитування дітей у контакті з законом та у конфлікті з законом

3.3. Сучасні методики роботи з дітьми під час допиту (опитування).

3.4. Проведення експертиз щодо неповнолітніх.

3.1. Загальні принципи проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх

Неповнолітні правопорушники через свій фізичний, розумовий і психологічний розвиток не можуть самостійно повною мірою захищати свої інтереси й користуватися всіма правами, наданими їм законом. Зазвичай ступінь впливу на неповнолітнього правопорушника з огляду на те, що особистість цієї категорії громадян не повністю сформована, може бути більш гуманним, тобто не найсуворішим, або мати виховний характер. Для забезпечення всебічного і гідного розвитку неповнолітнього до нього мають бути застосовані підвищені гарантії. Ці гарантії виявляються і в кримінальному процесі загалом, і під час проведення слідчих (розшукових) дій зокрема³⁵.

Положення КПК України, що регламентують проведення слідчих (розшукових) дій, є передбаченою законом системою правил поведінки (поводження) суб'єкта їх проведення

³⁵ Бандурка І. О. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх. *Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики*. 2021. С. 56.

та інших учасників кримінального процесу, яка підпорядковує дії суб'єкта доказування меті й завданням кримінального процесу для того, щоб застосувати ефективні, проте й демократичні, гуманні засоби отримання доказів.

Особливості проведення слідчих (розшукових) дій за участю дітей передбачають додаткові гарантії, що забезпечують захист прав і законних інтересів осіб.

До основних таких особливостей можна віднести:

- спеціалізацію осіб, уповноважених проводити слідчі (розшукові) дії за участю неповнолітніх;

- вимогу запрошення додаткових учасників (законного представника, захисника, психолога тощо) для посилення гарантій захисту прав дитини незалежно від її процесуального статусу в кримінальному провадженні;

- обмеження тривалості дій, підвищення вимог до встановлення перерв, обрання часу їх проведення з урахуванням найкращих інтересів дитини;

- тактичні рекомендації обмеження можливості участі неповнолітніх у певних слідчих (розшукових) діях, у ході яких потенційно можлива повторна психоемоційна травматизація.

Слідчі (розшукові) дії як засоби збирання доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх мають проводитися з урахуванням нормативних положень, передбачених главою 38 КПК України, що забезпечує дотримання прав та законних інтересів неповнолітнього.

Особливості суб'єктів, які уповноважені проводити слідчі (розшукові) дії. Кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, зокрема якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, дізнавачем, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх (ч. 2 ст. 484 КПК України). У процесуальному законі не передбачено додаткових вимог до слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді, тобто наявність відповідної психологічної або педагогічної освіти не є обов'язковим критерієм закріплення їх за провадженнями щодо неповнолітніх. Під час кримінальних проваджень щодо неповнолітніх слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, суд та інші залучені особи зобов'язані

діяти з особливою ретельністю, найменше порушувати звичайний лад життя цих осіб, враховувати вікові та психологічні особливості, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, дуже уважно ставитись до їхніх аргументів тощо.

Особливості допиту неповнолітньої особи. Процесуальний кодекс передбачає особливості допиту неповнолітнього, що забезпечує дотримання їх прав та законних інтересів. Так, допит малолітньої особи або неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день (ч. 2 ст. 226 КПК України). Це положення міститься у загальній нормі, тому доцільно було б дублювати його у ст. 490 КПК України новою частиною. Якщо неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим, до участі в його допиті за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника забезпечується участь не тільки законного представника, а й педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря (ч. 1 ст. 491 КПК України). В законі немає точного визначення, кого саме слід вважати педагогом чи психологом, тому цілком доречним буде залучення осіб із відповідною психологічною або педагогічною освітою.

Метою запрошення педагога під час допиту є встановлення контакту з дитиною, у педагогічно правильній постановці запитань, щодо забезпечення оптимального, емоційного стану допитуваного.

Метою запрошення психолога вважається те, що завдяки йому значно легше переконати неповнолітнього надавати правдиві показання. Психолог, володіючи знаннями щодо підліткової психології, може виявити відхилення у психологічному розвитку, визначити темперамент у вирішенні запитань, пов'язаних із психологічними особливостями неповнолітнього підозрюваного, а також для вирішення питання про призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи.

Трапляються випадки, коли необхідно допитати неповнолітнього, який страждає на психічний розлад або відстає в психічному розвитку. Не завжди висновок психіатричної, психологічної або комплексної психолого-психіатричної експертизи слідчий отримує до моменту проведення допиту неповнолітньої особи тому, що дані експертизи є одними з найтриваліших та для її проведення слідчому необхідно

надати чималу кількість документів, що характеризують особу дитини. На підставі цього, при проведенні допиту необхідним є залучення не тільки психолога або педагога, а й лікаря – психіатра.

Педагог, психолог або лікар, залучені для допиту неповнолітнього підозрюваного, у кримінальному провадженні набувають статус спеціаліста, який регламентовано ст. 71 КПК України. Згідно з ч. 2 ст. 491 КПК України, законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюється їхнє право ставити запитання неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому. Слідчий, прокурор вправі відвести поставлене запитання, але відведене запитання повинно бути внесене до протоколу.

Особливості одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб. Під час одночасного допиту відбувається спілкування між трьома особами: слідчим і двома раніше допитаними особами. Тому процес взаємного рефлексування відрізняється складністю. Допитувані впливають один на одного своїм авторитетом, вольовими якостями, життєвим досвідом. Передача інформації між індивідами, які спілкуються, може здійснюватися не лише вербальними засобами, а й конклюдентними діями, жестами, мімікою тощо. Вплив у процесі такої комунікації може бути й негативним, коли авторитет недобросовісного учасника (який може мати злочинний характер) впливає на добросовісного.

Якщо суб'єкт є неповнолітнім, то не виключено, що він може піддатися авторитетові іншого допитуваного, і цей психологічний бар'єр заважатиме йому повністю викласти наявні відомості. Тут необхідно враховувати можливість допитуваних осіб впливати одні на одних (із урахуванням позитивних і негативних якостей, «слабких місць», підвищеної сугестивності, конформності, нестійкості психіки тощо). Необхідно прогнозувати можливість зміни показань. Доцільно спершу вислухати думку осіб із більш «слабкою» психікою або осіб, які дають правдиві показання.

Зрештою одночасний допит може бути проведений між неповнолітнім підозрюваним і дорослим співучасником, за цих обставин необхідно уникнути спілкування і як наслідок негативного впливу на неповнолітнього та за можливості

надати дорослому на ознайомлення показання неповнолітнього, що були записані за допомогою аудіо- або відеозапису³⁶.

Із метою оберігання неповнолітнього від негативного впливу сторонніх осіб під час одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їх показаннях у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, а також щодо злочинів, учинених із застосуванням насильства або погрозою його застосування, законодавець передбачив можливість не залучати неповнолітніх свідків чи потерпілих до цієї слідчої (розшукової) дії.

Особливості пред'явлення для впізнання. Однією з важливих слідчих (розшукових) дій, спрямованих на викриття підозрюваного, а також отримання значущої інформації, є пред'явлення для впізнання. Ця слідча (розшукова) дія пов'язана з величезними тактичними ризиками. Саме під час цієї слідчої (розшукової) дії виникає найбільша небезпека впливу злочинця на неповнолітнього, що впізнає, а в умовах неприпустимості повторного пред'явлення для впізнання – зриву слідчої дії та підриву доказової бази досудового розслідування. Тільки під час пред'явлення особи для впізнання та одночасного допиту виникає «пряме» спілкування підозрюваного з неповнолітнім потерпілим або свідком.

Законні представники неповнолітніх осіб (потерпілих, свідків) можуть відмовитися від участі в цій слідчій (розшуковій) дії саме з причин відчуття небезпеки, страху за життя неповнолітнього, за своє життя, за життя і здоров'я своїх близьких. Окрім того, неповнолітні значно гірше запам'ятовують риси обличчя, а зріст у їх сприйнятті переважно збільшується тощо. Тому при проведенні цієї слідчої (розшукової) дії часто трапляються помилки. З огляду на це з метою забезпечення безпеки неповнолітнього учасника кримінального судочинства варто обирати проведення опосередкованого пред'явлення для впізнання за фотознімками, відеозаписами чи проводити впізнання поза візуальним спостереженням.

³⁶ Рябченко К. С. Процесуальні особливості провадження слідчих (розшукових) дій як засобів збирання доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Юридична наука*. 2020. № 3 (105). С. 405.

Процедура впізнання та відповідні вказівки мають бути спрощені, щоб вони відповідали віковій дитини. Фаховий психолог (спеціаліст-посередник) і слідчий, які проводять впізнання, повинні зустрітися перед упізнанням, щоб відзначити окремі потреби дитини (наприклад, що в дитини гірша увага, і для неї буде корисно подавати інформацію повільніше чи меншими частинами).

Слідчий, який проводить впізнання, повинен по черзі показати дитині низку відеозображень, а тоді показати всі зображення одночасно в статичному фотоколажі. Дитині потрібно дати кілька різних варіантів відповіді (зокрема, усно, письмово, за допомогою візуальних засобів). Дитині потрібно сказати, що коли вона впізнає когось з осіб, то може зробити одну з таких дій: а) сказати фаховому психологу (спеціалісту-посереднику): «Я бачу особу»; б) сказати фаховому психологу (спеціалісту-посереднику) чи записати для нього/неї номер упізнаної особи; в) показати на впізнане обличчя. Якщо дитина не вказала на одну конкретну особу, вона може зробити одну з дій: а) сказати фаховому психологу (спеціалісту-посереднику): «Я не бачу особу»; б) показати на картку, що означає, що вона не може вибрати (наприклад, картку з червоним хрестиком, розміщену на столі.

Особливості слідчого експерименту. Метою слідчого експерименту є отримання, уточнення, а також перевірка показань або дій учасників кримінального судочинства. Зазначена слідча (розшукова) дія проводиться з метою перевірки можливості правильного сприйняття будь-яких фактів, учинення певних дій, настання якої-небудь події, а також виявляються послідовність події, що відбулася і механізм утворення слідів (ст. 240 КПК України). Відповідно, слідчий експеримент проводиться і в процесі розслідування кримінального провадження за участю неповнолітнього, в якому між слідчим і неповнолітньою особою відбувається вербальний контакт, що вимагає від підлітка певних психологічних та емоційних затрат. До участі у цій слідчій (розшуковій) дії обов'язково залучається законний представник.

Отже, кримінальна процесуальна охорона прав і законних інтересів неповнолітніх багато в чому залежить від дотримання посадовими особами, які здійснюють розслідування

кримінального провадження, встановленої законом процедури проведення слідчих і процесуальних дій. Дії, що проводяться за участю неповнолітніх, повинні відповідати вимогам КПК України і не допускати їх порушень. Проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього повинно супроводжуватися ретельним збиранням, закріпленням і оцінкою доказів, з урахуванням віку, фізичного і психологічного стану неповнолітнього, уважністю і продуманістю при складанні процесуальних документів, а також контролем з боку керівників слідчих підрозділів за якістю розслідування кримінальних проваджень такої категорії.

3.2. Процесуальний порядок допиту та опитування дітей у контакті з законом та у конфлікті з законом

Кримінальне процесуальне законодавство не робить відмінностей у процесуальному порядку допиту дитини у контакті з законом та дитини у конфлікті з законом. Як зазначалося вище, *по-перше*, допит неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день (ч. 2 ст. 226 КПК України); *по-друге*, якщо неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим, до участі в його допиті за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника забезпечується участь не тільки законного представника, а й педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря (ч. 1 ст. 491 КПК України). Опитування на рівні положень КПК України не врегульовано. Якщо допит традиційно асоціюється з суворо регламентованою формою спілкування з дитиною, то опитування радше відображає кращі міжнародні практики проведення бесіди в дружній обстановці. Проте і допит, і опитування в тактичному плані мають враховувати принципи і стандарти ефективної участі та найкращих інтересів дитини.

Враховання емоційного та психологічного стану. З перших хвилин спілкування слідчого з неповнолітнім підозрюваним, а також з будь-яким учасником розслідування, формується емоційний фон впливу. Тому успіх цього спілкування,

а й відповідно, вирішення завдань, які є перед слідчим, значною мірою залежать від рівня психологічного контакту, досягнутого з особою, з якою доведеться працювати. Ефективність використання різних тактичних прийомів слідчим (поряд з їх відповідністю законності і нормам моралі) багато в чому залежить від урахування кращого практичного досвіду, а також даних психології неповнолітніх (має практичний вираз у створенні психологічних умов; правильному застосуванні психологічних засобів; використанні спеціальних психологічних прийомів).

Особливої уваги вимагає аналіз позиції, зайнятої неповнолітнім під час досудового розслідування: заперечення своєї провини або, навпаки, бажання все вчинене приписати собі. За всім цим може бути вплив дорослих співучасників, що переконали підлітка в тому, що йому як неповнолітньому не загрожує суворе покарання. Нерідко підлітки скоюють кримінальні правопорушення за намовою старших підлітків або дорослих.

Під час допиту неповнолітнього необхідно зважати на те, що формування чуттєвих уявлень дитини доволі різниться порівняно з дорослими. Ця різниця виявляється емоційною спрямованістю, деяким дисбалансом у діяльності першої і другої сигнальних систем, недостатнім розвитком узагальнення за істотними ознаками, схильністю до узагальнень на основі неістотних ознак. Ця вікова група характеризується меншим обсягом сприйняття і довготривалої пам'яті, діти недостатньо точно відображають просторові якості об'єктів, а саме величину, конфігурацію, кольорові відтінки. Діти частіше за дорослих допускають помилки у визначенні тривалості часових періодів, схильні плутати послідовність подій. Водночас прагнення до нових відчуттів може посилювати проактивне і ретроактивне гальмування³⁷.

Основними методами, що сприяють психологічній діагностиці особи під час допиту, є методи спостереження, бесіди, незалежних характеристик. Вони застосовуються не в повному обсязі, а відповідно до тієї схеми, що є для слідчого найбільш

³⁷ Пряхіна Н. О. Урахування психологічних особливостей розвитку особистості неповнолітніх під час допиту (опитування) за методикою «зелена кімната». *Габітус*. 2020. Вип. 14. С. 268.

прийнятною в цій ситуації. *Спостереження* охоплює лише ті показники, що визначають поведінку особи на початку допиту, оскільки матеріал для спостереження, що виражається в зовнішніх виявах особи, надзвичайно обмежений і може доповнюватись у процесі допиту. Цей метод спрямований на виявлення певних рис характеру й ознак темпераменту, що свідчать про психологічні особливості допитуваного. В сферу спостереження входять: манери, комунікабельність, реакція на подразник (поставлені питання), психічний стан, викликаний процесуальним становищем і необхідністю спілкування.

Метод бесіди зазвичай найбільш активно використовується на початку допиту, коли встановлюються дані про особу, наприклад, стан органів чуття, психічний стан під час спостереження чи здійснення події, тип пам'яті і вид відтворення, тобто дані, що істотно впливають на оцінку показань і обрання тактичних прийомів допиту. *Метод незалежних характеристик*, трансформований до завдань, поставлених перед допитуваним, має на меті збирання відомостей про нього серед осіб, які контактували з ним і мали різні зв'язки (родич, друг, колега, сусід). Він може виявлятися в трьох формах, ефективність яких визначається конкретною ситуацією:

- отримання відомостей про особу шляхом відповідних запитів щодо її характеристики;
- отримання відомостей про особу з матеріалів справи (показань інших осіб);
- отримання відомостей про особу шляхом доручення оперативно-розшуковим органам зібрати такі відомості таємним шляхом.

Вибір слідчим однієї з таких форм обумовлений складністю майбутнього допиту та важливістю інформації, яка буде отримана в процесі його проведення. Особливістю роботи з неповнолітніми є те, що їх психіка ще повністю не сформована і до них потрібно більш ретельно шукати підхід. У цьому працівнику поліції допоможе психодіагностика, знання якої може стати у нагоді, щоб визначити емоційний стан підлітка і дізнатися необхідну інформацію. Підґрунтям до здійснення певних злочинів у неповнолітніх може бути бажання самоутвердитись, «стати краще»; спосіб задовольнити якусь блоковану потребу або вийти із стресового стану; порушення

закону може здійснюватися заради досягнення певної, важливої для неповнолітньої особи мети.

Пред'являючи докази, що викривають підозрюваного у неправдивих показаннях, слідчий, дізнавач максимально активізує його емоційні переживання, формує у нього почуття неминучості встановлення істини. Слід враховувати, що іноді допитуваний неповнолітній, ознайомившись із пред'явленими доказами, змінює свої колишні показання, адаптує їх до своєї ситуації. Тому слідчому, дізнавачу необхідно передбачити і нейтралізувати будь-яку можливість пристосування раніше даних свідчень до наявних доказів. Однак слід наголосити, що, на відміну від позиції практичних працівників слідства і дізнання, присутність адвоката є стримувальним фактором від можливих зловживань і допущення недоліків з боку слідчого, дізнавача, який, зокрема, може скористатися низькою правовою обізнаністю неповнолітнього підозрюваного, щоб схилити його до надання необхідних слідчому показань. Водночас не варто виключати й можливої ситуації, коли захисник виступає не в інтересах свого клієнта й своїми діями фактично шкодить останньому.

Вивчення особистості неповнолітнього. Застосування такого підходу спрямовано на визначення найбільш ефективних прийомів психологічної взаємодії з цією особою і на побудову моделей найбільш імовірної її поведінки на допиті для обрання відповідної тактики допиту. Плануючи подолання можливої протидії, необхідно враховувати такі особливості неповнолітнього допитуваного, як рефлексивність, гнучкість або ригідність (стагнація) його мислення, а також характерологічні якості: агресивність, конфліктність поведінки, стійкість або нестійкість до стресів, до несподівано виниклих складних обставин.

Врахування особливостей фіксації показань неповнолітнього. Важливе значення під час допиту неповнолітнього підозрюваного має повнота і точність фіксації показань (записуються від першої особи і за можливості дослівно). Водночас слід враховувати, що увага неповнолітніх легко розсіюється, вимова може бути уривчастою, розпливчастою, а відповіді даватися не завжди в плані поставлених запитань. Можна говорити й про те, що окремі слова неповнолітній

може вживати не в загальноприйнятому значенні, а деяка частина інформації передається ними взагалі за допомогою жестів, міміки, інтонації.

Практичний досвід свідчить, що слідчі не завжди дотримуються вимог, і показання неповнолітніх підозрюваних піддають обробці, наприклад, відбору інформації, її переструктуруванню, редагуванню окремих виразів тощо. Такі дії можуть одночасно призвести і до втрати, і до спотворення частини отримуваної інформації, а значить до зниження доказового значення показань, викликаючи сумнів в об'єктивності проведеного допиту. Натомість проведення безперервного запису такого допиту уможливило б точну фіксацію слів і дій дитини, а водночас дало змогу проводити подальші дослідження.

Як зазначалося, внаслідок своєрідності сприйняття неповнолітніми навколишнього світу і особливостей їх мови, точна передача показань, здійснюваних дій у протоколі супроводжується складнощами. Водночас слід погодитися, що саме відеозапис необхідний у разі проведення слідчих (розшукових) дій за участю осіб, які погано володіють розмовною мовою або страждають фізичними або психічними вадами: сліпоглухонімі, глухонімі, німі, особи з паралізованими органами мови, з ознаками інших захворювань. Звичайно для передачі інформації у таких ситуаціях використовують жести, міміку й інші виразні засоби. За таких умов застосування відеозапису дає змогу уникнути необхідності проведення повторних слідчих (розшукових) дій. Нарешті, використання аудіо-відеозапису при проведенні слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього підозрюваного створює суттєві тактичні переваги, оскільки всі дії щодо фіксації здійснює спеціаліст, а слідчий може зосередити всю свою увагу на створенні атмосфери, яка сприяла успішному досягненню цілей слідчої (розшукової) дії.

Встановлення психологічного контакту та хід допиту / опитування. Під час проведення допиту важливо встановити з неповнолітньою особою психологічний контакт. Наприклад, вести розмову про спорт, навчання, комп'ютерні ігри, тобто про те, що цікавить підлітків. Допит підлітків потрібно проводити у гральній формі, щоб не перенавантажувати допитувану особу складністю цієї процесуальної дії. Хід допиту потрібно вести за тактикою «Запитання-відповідь» тому, що підлітки через вікову незрілість, гормональний сплеск не можуть

побічно охопити й описати побачене. Отже, неповнолітні особи під час проведення слідчих або процесуальних дій із їх участю потребують особливого ставлення до себе, що виявляється у специфіці проведення слідчих дій, зокрема допиту.

Одним із елементів процесуального механізму проведення допиту є участь законного представника, педагога, психолога або лікаря – психіатра. Одним із головних факторів вибору такої особи слідчим є фактор взаємодовіри між неповнолітнім і педагогом або психологом та наявність у таких осіб практичного досвіду та профільної освіти. Також слід зазначити, що при виборі педагога чи психолога потрібно віддавати перевагу тій особі, яка мала контакт із дитиною, тобто, щоб дитина їй довіряла та йшла на контакт.

Показання близьких родичів, педагогів, оточення може бути джерелом інформації про психічний стан неповнолітнього. Залежно від даних, що містяться в показаннях зазначених суб'єктів щодо стану неповнолітнього, слідчий має прийняти рішення про залучення до допиту не лише психолога, а, можливо, і психіатра. Отже, неповнолітні підозрювані під час кримінального провадження потребують особливого ставлення до себе, що виявляється насамперед у специфіці проведення слідчих (розшукових) дій за їх участі, зокрема під час допиту. Елементами процесуального механізму проведення допиту неповнолітнього підозрюваного, зокрема такого, який страждає на психічний розлад або відстає в психічному розвитку, є, по-перше, те, що головним у виборі педагога мають бути не тільки фактор взаємодовіри між неповнолітнім і педагогом або психологом, а насамперед їхній практичний досвід і профільна освіта. Також слід зазначити, що в разі вибору між педагогом і психологом, якщо неповнолітній є учнем навчального закладу, перевагу треба віддавати педагогу, з яким у дитини є контакт, а за відсутності довіри – психологу.

3.3. Сучасні методики роботи з дітьми під час допиту (опитування)

Дружні для проведення опитування кімнати та методика роботи з дітьми під час здійснення правосуддя в Україні отримали назву «зелена кімната».

У широкому розумінні методика «Зелена кімната» – це керівний принцип дії в якнайкращих інтересах дітей, один із напрямів системи захисту прав дітей в Україні відповідно до вимог Конвенції ООН про права дитини.

У вузькому розумінні методика «Зелена кімната» – це спеціально організована система заходів, що має на меті забезпечити законність, гуманність та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом чи перебуває у контакті із законом.

Основна мета проведення опитування в такій кімнаті – запобігання повторній травматизації психіки дитини в ході слідчих і процесуальних дій за допомогою спеціальних методик і створення психологічно комфортної атмосфери, а також технічного оснащення, що дає змогу коректно вести відеозапис допиту та надалі використовувати його для ведення слідства без здійснення повторних допитів. Організація роботи здійснюється на основі індивідуального підходу до кожної дитини з урахуванням її вікових та психологічних особливостей.

Хід і результати проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних в умовах «зеленої кімнати» обов'язково фіксуються у протоколі та за допомогою додаткових засобів фіксації. Показання неповнолітньої особи слід записувати простими і зрозумілими їй реченнями, з врахуванням мовленнєвих особливостей. Аналогічно слід фіксувати дії осіб, які проводять слідчу (розшукову) дію, поведінку неповнолітнього підозрюваного, його вербальні та невербальні реакції (сором'язливість, зляканість, агресію тощо). За згодою неповнолітнього, з яким проводиться слідча (розшукова) дія, законних представників, педагога, психолога, слід здійснювати запис за допомогою технічних засобів. Ідеться про відеозапис (зокрема у виді замаскованих засобів відеозапису (камери відеоспостереження), що використовується з метою недопущення психологічного дискомфорту неповнолітнього, відчуття сором'язливості, а також забезпечення можливості переглядати відеозаписи під час судового розгляду справи тощо).

Оцінюючи результати проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітніх підозрюваних, що відбулася

в умовах «зеленої кімнати», варто зауважити, що оцінці підлягають:

- по-перше, ті відомості, які отримані слідчим безпосередньо в результаті проведення чи за результатами взаємодії з іншими компетентними суб'єктами;
- по-друге, протокол слідчої (розшукової) дії;
- по-третє, додатки до протоколу (насамперед, відеозапис).

Обладнання «Зелених кімнат». Щодо обладнання «зелених кімнат», то в ідеалі – це дві суміжні кімнати – (1) терапевтичний зал і (2) робоча кімната.

Кожна кімната має мати окремий вхід і обладнана аудіо-, відеоапаратурою. Між кімнатами рекомендовано вмонтувати скло для позавізуального спостереження.

У терапевтичному залі з дитиною працює одна людина – працівник поліції або психолог. Внутрішнє оформлення та облаштування залу має бути усередненням між офіційним і домашнім стилями. Приміщення має бути затишним і комфортним, але водночас сприяти зосередженню уваги, мобілізації пам'яті, відвертості у бесіді. В робочій кімнаті за тим, що відбувається в залі, можуть спостерігати законний представник, залучені спеціалісти, працівники ювенальної превенції. Згідно з ст. 226 КПК України, допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.

Вважаємо, що в якнайкращих інтересах дитини психолог повинен бути не просто присутнім, а має проводити опитування, допит дитини, після консультації та спільної підготовки зі слідчим. Психолог підбере відповідні техніки опитування та обізнаний із методикою опитування дітей, що є потерпілими від злочину чи підозрюються в скоєнні злочину. Важливим чинником ефективного опитування дитини є час і тривалість опитування, що має обиратися не випадково, а враховуючи вік, звички та розпорядок дня дитини.

Якщо немає спеціально обладнаної кімнати, то опитування проводиться в приміщенні максимально наближеному до «зеленої кімнати», в якому не проводяться одночасно інші слідчі (розшукові) дії та з мінімально можливою кількістю учасників.

Значна кількість людей, які просто присутні або, тим паче, активно беруть участь у допиті, дезорієнтує дитину,

призведе до виникнення почуття занепокоєння, розсіювання уваги, роздратування і як наслідок – втрати довіри та бажання співпрацювати. Також при опитуванні необхідно враховувати вплив на дитину законного представника (зазвичай це батьки або усиновлювачі), оскільки діти часто не хочуть надавати правдиву інформацію в присутності близької особи від страху за її реакцію на викладену інформацію, від сорому, або щоб вберегти близьку людину від негативних емоцій. Необхідно уникати допиту дитини на місці злочину, або на місці, яке може з ним асоціюватись і також не рекомендується опитувати дитину в місці її проживання, щоб уникнути в майбутньому сприйняття цього його, як місця пов'язаного зі злочинном і внаслідок чого втрати почуття захищеності та безпеки. Хоча, часто, місце злочину – це і є місце, де проживає дитина, бо в 45% випадків кривдниками дитини є родичі.

Щоб зменшити кількість допитів дитини, в ідеалі це має бути один допит, доцільно проводити допит після того, як встановлено особу підозрюваного або обвинувачуваного у вчиненні злочину і після ретельної підготовки та збору інформації про дитину та її оточення. Важливо з'ясувати, чи не виявляються в дитини симптоми ПТСР і в цей період опитування не проводити, оскільки це може погіршити стан дитини і негативно впливає на якість показів дитини.

Під час вступної фази відбувається безпосереднє знайомство з дитиною, встановлення контакту з нею, роз'яснення мети зустрічі. Розмову слід починати з нейтральних, безпечних для дитини тем, дати дитині час, щоб освоїлась у новій обстановці. Важливо встановити, чи в змозі дитина відрізнити правду від обману та пояснити дитині її обов'язок говорити правду. Одним із складних моментів допиту є повідомлення дитині згідно з ст. 66 КПК України, що свідок має право відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів і членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення або згідно з ст. 56 КПК України, що потерпілий має право давати пояснення, показання або відмовитися їх давати. Перед тим, як розпочати безпосереднє опитування слід розказати дитині, що вона може не знати відповіді на всі запитання, може не розуміти

запитання, бути невпевненою в своїх відповідях або мати труднощі з формулюванням відповідей. Треба домовитись із дитиною, щоб вона одразу повідомляла про втому, спрагу чи інші свої потреби.

Під час фази вільної розповіді необхідно надати дитині можливість в своєму темпі і у вибраному нею порядку розповісти про події. Ця фаза задає відповідний напрям запитанням, які ставитимуться під час наступного етапу. Важливо ініціювати фазу вільної розповіді так, щоб дитина знала, чого саме від неї очікує спеціаліст. Як приклад можна застосовувати такі конструкції: «розкажи мені, що сталося, мені важливо почути твою версію», «розкажи все, що пам'ятаєш, усе, що є важливим». Під час розповіді не слід перебивати дитину, навіть якщо вона відхиляється від суті справи чи вводить розгалужені побічні лінії. Також не слід її виправляти, уточнювати, коригувати її висловлювання та порівнювати з інформацією, відомою з інших джерел. Це може обмежити свободу подальшого викладення подій, завадити перебігу думок або змінити порядок окремих згадуваних елементів. Якщо в неповнолітнього виникають труднощі з тим, щоб почати вільну розповідь, спеціаліст має полегшити її початок допоміжними запитаннями. Варто спробувати викликати в неповнолітнього сліди пам'яті, пов'язані з різними чуттєвими враженнями. Сліди пам'яті складаються з багатьох елементів, які накладаються один на одного та кодуються різними відчуттями.

Під час вільного викладу подій важливо:

- спостерігати за невербальними реакціями неповнолітнього;
- звертати увагу на те, про що той розповідає вільніше, а на що реагує уповільненням, напруженням чи тривогою;
- звертати увагу на специфічні слова, назви, імена тощо, які використовує неповнолітній, та на наступній фазі – фазі детальних запитань – уточнити їх значення.

Якщо неповнолітньому складно говорити про те, що трапилося, на цій фазі доречно використати папір та олівці, іграшки чи малюнки. Фаза детальних запитань. На цьому етапі метою спеціаліста, який проводить опитування, є доповнення викладу подій, здійсненого неповнолітнім під час фази вільної розповіді, та їх упорядкування для з'ясування обставин справи.

Спеціаліст має подбати про те, щоби перехід до наступної фази опитування відбувався плавно, природно і не викликав у дитини занепокоєння, пов'язаного з тим, що вона може не впоратися з відповідями. Спеціаліст має пам'ятати, що цей етап опитування повинен мати таку форму розмови, яка підбирається з урахуванням вікових і психологічних особливостей неповнолітнього. Однією з засад, яка зменшує травматичність допиту, є уникнення запитань, які можуть викликати почуття провини, відповідальності за події, а також оцінки дитини та її поведінки.

У фазі детальних запитань особа, яка проводить допит, у ході розмови з дитиною ставить питання так, щоб доповнити та впорядкувати вільну розповідь дитини.

Заключна фаза є важливою для захисту психіки дитини. В кінці допиту дитина може як почувати себе розслаблено, так і поводитися нервово, неспокійно, думаючи про наслідки своїх висловлювань і свою роль у подальшому розслідуванні. Необхідно запитати, як дитина відчувається, чи є в неї якісь питання чи сумніви, страхи. Пояснити дитині, що буде далі відбуватись із розслідуванням провадження та подальшу роль дитини в цьому. Щоб сприяти зниженню напруження завершати зустріч треба розмовою на нейтральні теми. Допит дитини бажано фіксувати на відео з кількох причин.

Перша – уникнення додаткової травматизації дитини в ході повторних допитів. Відеозапис допиту можна використовувати і під час подальшого слідства, і в суді.

Друга – уникнення звинувачень в тому, що на дитину чинився тиск і ставилися питання, які направляли відповідь дитини у необхідне слідству русло.

Варто погодитись із тим, що «зелена кімната» допомагає дітям відчути домашню атмосферу, сприяє розкутому спілкуванню з дорослими. Система роботи в «зелених кімнатах» враховує вікові та психологічні особливості як тих дітей, які перебувають у конфлікті (скоїли правопорушення або злочини), так тих, що і в контакті із законом (стали жертвами або свідками злочину чи правопорушення). Для таких дітей необхідні особливі, порівняно із дорослими, юридичні процедури, соціальний супровід, допомога та реабілітаційні послуги та виховання. Такі процедури мають здійснюватися в спеціально

обладнаних приміщеннях. Саме врахування потреб таких груп дітей є свідченням гуманності держави, виявом її соціального та правового характеру, спрямованості на допомогу та врахування інтересів і потреб кожної конкретної людини. «Зелені кімнати» є не просто спеціально обладнаними приміщеннями, а й закладами для здійснення системи заходів, покликаних забезпечити законність, гуманність та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом чи перебуває в контакті із законом, з метою її перевиховання та подальшої соціальної підтримки³⁸.

На відміну від клінічної бесіди (наприклад, бесіди, яку проводить психотерапевт, соціальний працівник чи консультант, що намагається виявити й оцінити фізичні та психологічні потреби жертви й пропонує лікування для цих потреб), слідче опитування має на меті отримання точних фактів, які будуть прийнятні в суді як докази. Це означає, що опитування потрібно проводити так, щоб отримати від жертви повні й точні відомості про події.

До початку опитування слідчий повинен спробувати отримати якнайбільше інформації щодо розповідей дитини, а також додаткові відомості про оточення дитини, ситуацію в родині, стан здоров'я й інші чинники, які можуть впливати на розроблення стратегії опитування.

До джерел інформації можуть належати, зокрема, такі фахівці, які мають безпосередні знання щодо становища дитини чи деяких його аспектів:

- a) фахівці оперативного реагування;
- b) представники соціальних служб;
- c) медичні працівники;
- d) персонал і адміністрація школи чи дошкільного закладу.

Окрім того, джерелами документальної інформації, необхідної для планування опитування, можуть також бути:

- a) поліційні протоколи про заходи реагування;
- b) матеріали справи в соціальній службі;

³⁸ Литвиненко О. Г. Окремі аспекти використання «зеленої кімнати» як місця допиту неповнолітнього підозрюваного. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 5. С. 191.

- в) медичні висновки;
- г) документація школи / дошкільного закладу.

Інформація про дитину-жертву, яка розповіла про це, зібрана на етапі планування опитування, має містити, залежно від ситуації:

а) відомості, повідомлені дитиною джерелу інформації до моменту розповіді про інцидент, які мають стосунок до поточної ситуації, зокрема точні слова, вжиті дитиною, якщо це можливо;

б) чинники, які спонукали до зізнання;

в) реакцію на зізнання батьків / законних опікунів / інших піклувальників дитини;

г) будь-які зміни в зовнішності, поведінці та стані здоров'я дитини після зізнання.

Інформація про дитину-жертву, яка не розповіла про це, зібрана на етапі планування опитування, має містити, залежно від ситуації:

а) ім'я особи, яка повідомила про інцидент чи дані про те, як виявлено ймовірний злочин;

б) чинники, які, ймовірно, перешкоджають дитині зізнатися;

в) реакцію на зізнання / виявлення злочину батьків / законних опікунів / інших піклувальників дитини;

г) будь-які зміни в зовнішності, поведінці та стані здоров'я дитини після зізнання / виявлення злочину³⁹.

У «Методичних рекомендаціях щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських» йдеться про те, що допит / опитування дитини може бути проведений за допомогою технічних засобів (аудіо- та відеофіксація). Зазначимо, що застосування відеозапису є вкрай важливим, оскільки зазвичай саме під час першого допиту / опитування дитина дає правдиві свідчення. Надалі її показання можуть змінюватись через різні обставини: вплив оточення, час, витіснення негативних спогадів із пам'яті тощо. Окрім того, аудіо- та відеозапис

³⁹ Методичні рекомендації щодо опитування дітей у межах розслідування : метод. посіб. / Автори-упоряд. : Г. Попов, І. Урумова, Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ, 2021. С. 36–37.

допит / опитування може також бути предметом аналізу експертів, якщо у справі призначено психологічну або комплексну психолого-психіатричну експертизу. Відео дасть змогу зафіксувати емоції, з якими дитина дає показання, що також можуть бути предметом дослідження експертами⁴⁰.

Інформація, зібрана на етапі планування опитування щодо всіх дітей-жертв, повинна містити, залежно від обставин:

а) імена та контактні дані батьків / законних опікунів / інших піклувальників дитини;

б) житлові умови дитини, зокрема розмір і склад домогосподарства; історію недогляду; історію розладів у стосунках батьків (зокрема, суперечки щодо опіки, домашнє насильство тощо);

в) попередні травми, зокрема насильство щодо дитини вдома чи поза ним у минулому;

г) домашнє насильство щодо братів або сестер дитини в минулому;

г) у минулому проблеми з психічним здоров'ям у родині та/чи в близькому оточенні дитини;

д) у минулому залежність від шкідливих речовин (зокрема алкоголю та психоактивних речовин) у родині та/чи в близькому оточенні дитини;

е) попередні судимості будь-кого з членів родини дитини;

є) рівень підтримки, який дитина має від батьків / законних опікунів / інших піклувальників (зокрема, історію невиконання батьківських обов'язків);

ж) доступ імовірного кривдника до дитини;

з) стан здоров'я дитини, зокрема хронічні захворювання, нервово-психічні розлади та/або інвалідність.

Ця інформація не повинна обмежуватися лише офіційним діагнозом і має містити будь-які відомості про підозрювані, однак ще не діагностовані, нервово-психічні розлади.

Діти, навіть віком 3 роки, здатні повідомити доволі точні відомості про особистий досвід. Проте отримання таких відомостей вимагає істотних навичок; бесіда, під час якої

⁴⁰ Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ, 2021. С. 32.

не враховано особливості розвитку дітей, зокрема їхню високу навіюваність, загрожує тим, що не будуть отримані зізнання чи одержані відомості не матимуть доказової цінності й можуть дійсно бути цілком оманливими, попри можливу наявність багатьох деталей.

Опитування дитини слідчим – це чутливий до рівня розвитку та юридично обґрунтований спосіб збору фактичних відомостей про звинувачення в злочині. Цю бесіду проводить належно підготовлений, нейтральний фахівець (наприклад, фаховий психолог (спеціаліст-посередник)), який у межах процедури розслідування використовує методи дослідження, основані на практиці. На відміну від клінічної бесіди (наприклад, бесіди, яку проводить психотерапевт, соціальний працівник чи консультант, що намагається виявити й оцінити фізичні та психологічні потреби жертви й пропонує лікування для цих потреб), слідче опитування має на меті отримання точних фактів, які будуть прийнятні в суді як докази.

Це означає, що опитування потрібно проводити таким способом, щоб отримати від жертви повні й точні відомості про події. Незалежно від використаного протоколу, добрій практиці опитування дитини притаманні такі ознаки:

а) характер опитування з перевіркою гіпотези (а не підтвердження гіпотези): на практиці, це означає, що завдання інтерв'юера полягає в тому, щоб виключити альтернативні пояснення окремих звинувачень (наприклад, застосування терміна, що передбачає навмисне завдання фізичного болю, можна пояснити болем, який був завданий під час звичної медичної процедури);

б) підхід, орієнтований на дитину: поки фахівець, який проводить опитування, спрямовує хід бесіди, дитина ухвалює рішення щодо вибору лексики та змісту бесіди.

Зокрема, фахівці, які проводять опитування, повинні бути обережні й не пропонувати альтернативні події чи тлумачення (наприклад, робити такі коментарі, як «мабуть, тобі було страшно», неприйнятно, бо додає стороннє тлумачення в оповідь дитини).

Незалежно від того, який протокол слідчого опитування використовується, фахівець, що проводить опитування,

застосовує низку методів отримання повних і точних відомостей про події від дитини. Для застосування цих методів потрібно розуміти дитячу психологію, щоб ставити запитання способом, який не буде заплутувати, залякувати чи спонукати дитину дати вже наперед визначену відповідь.

Для цього також потрібна здатність тлумачити відповіді дитини і вербальні, і невербальні. Загалом під час слідчих опитувань дітей застосовується так звана концепція «цикл піщаного годинника». Це означає, що фахівець, який проводить опитування, поступово переходить від відкритих до цілеспрямованіших запитань, а потім знову повертається до відкритих запитань у кінці опитування.

Хоча є різні моделі слідчого опитування, всі з них засновані на принципі найкращих інтересів дитини. У контексті слідчого опитування акцент на найкращих інтересах дитини передбачає запобігання вторинній віктимізації через опитування й отримання найкращих доказів, щоб забезпечити найкраще правосуддя для дитини-жертви. Важливо, щоб принцип найкращих інтересів дитини був мірилом для тих, хто проводить опитування, незалежно від його етапу. Всі моделі слідчого опитування мають такі етапи: вступ, вказівки й налагодження відносин; спогади по суті та добровільні; додаткові запитання; завершення.

Під час заключної фази у неповнолітнього зазвичай простежується повне розслаблення. Однак буває і так, що дитина після давання показань є нервовою, неспокійною з огляду на наслідки своїх висловлювань, їх оцінку та свою роль у подальших стадіях провадження у кримінальній справі. Слід дати їй час заспокоїтися, показати, що її емоції є зрозумілими, похвалити за зусилля, навіть якщо її показання не містили суттєвої для цієї справи інформації. Рекомендується запитати неповнолітнього, як він / вона почувається після опитування та чи є у нього / неї якісь побоювання. Опісля варто здійснити спробу їх з'ясувати. Якщо передбачається участь неповнолітніх в інших слідчих (розшукових) діях, дитину слід про це попередити і пояснити, якою буде їх мета. Наприкінці доцільно поговорити з неповнолітніми на нейтральні, емоційно необтяжливі теми, щоб знизити напруження у дитини.

Важливо пам'ятати, що заключна фаза є важливою для захисту психіки неповнолітнього⁴¹.

Характеризуючи особливості допиту неповнолітніх (підозрюваних, обвинувачених), варто мати на увазі, що неповнолітні, спілкуючись зі своїми ровесниками або з дорослими, доволі часто зазнають навіювання і можуть непомітно для себе підмінити особисте сприйняття висловлюваннями інших осіб, що мали розмову з ними.

Незнайома обстановка і сторонні люди можуть налякати малолітнього, що може загальмувати процес його мислення і завадити наданню ним повних показань. Також під час допиту малолітніх слід урахувувати їх швидку стомлюваність. Якщо допит триватиме значний проміжок часу, слід передбачити перерви. Науковці, які досліджували вказані проблеми стверджують, що діти віком 5–7 років можуть бути уважними близько 15 хвилин, 7–10 років – приблизно 25 хвилин, старші 12 років – близько 30 хвилин. Виклик у судове засідання малолітнього повинен плануватися так, щоб дитина не чекала допиту, оскільки чекання швидко стомлює дітей.

Під час допиту неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого обставини, що підлягають встановленню, доцільно поділити на такі групи: фактичні обставини вчинення конкретного кримінального правопорушення, роль підозрюваного, обвинуваченого в ньому, наявність дорослих підбурювачів, обставини, що характеризують суб'єктивну сторону правопорушення, а також інші ознаки, що мають значення для кваліфікації діяння; обставини, що обтяжують або пом'якшують вину; обставини, що стосуються особистості підозрюваного, обвинуваченого та його попередньої поведінки; умови життя та виховання підлітка, причини й умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення.

Наведений перелік можна доповнити обставинами, що характеризують неповнолітнього після вчинення ним кримінального правопорушення. Вони повинні мати важливе значення при вирішенні судом питання про доцільність призначення

⁴¹ Мілорадова Н. Е., Пашко Н. О. Особливості проведення допиту неповнолітніх, які постраждали від насильства. *Право і безпека*. 2020. № 2 (77). С. 22–23.

покарання у виді позбавлення волі або про можливість застосування відстрочки виконання вироку чи умовного засудження. З цих підстав клопотання про застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру може бути складене і надіслане до суду за умови, що неповнолітній та його законний представник проти цього не заперечують.

Під час допиту неповнолітніх використовуються такі тактико-криміналістичні прийоми:

- вислуховування легенди, під час якого слід дати можливість допитуваному викласти свою версію події (знаючи з інших джерел про її неправдивість). Після цього за допомогою запитань той, хто проводить допит, демонструє внутрішню суперечність, невідповідність і нелогічність показань як між окремими їх частинами, так і з іншими доказами;

- припинення брехні, де, на противагу вислуховуванню легенди, той, хто проводить допит, на початку надання допитуваним показань повинен своїми запитаннями, що демонструють знання обставин кримінального провадження, спрямовувати ці показання від неправдивих до правдивих;

- відволікання уваги – умисне відволікання особою, яка проводить допит, уваги допитуваного своїми запитаннями на другорядні деталі, що притупляє його пильність;

- порівняння як прийом використовується з метою усунення суперечностей, що містяться в показаннях, шляхом порівняння частин показань з іншими їх частинами або з іншими доказами; уточнення, де особа, яка проводить допит, відповідними запитаннями допомагає допитуваному дати повні показання щодо обставин, які її цікавлять;

- деталізація або конкретизація – постановка запитань, що дозволяють розчленити загальні й не доволі конкретні показання на окремі епізоди та факти;

- контроль – постановка запитань, що прямо не стосуються теми допиту, але дозволяють отримати контрольні дані для перевірки правдивості показань про окремі факти та події;

- нагадування – постановка запитань, що допомагають допитуваному згадати окремі факти, забуті ним, заповнити прогалини у показаннях;

- наочність – використання різних наочних посібників (ілюстрацій, альбомів, макетів, схем, планів, речей і предметів),

які допомагають допитуваному відновити в пам'яті окремі події.

При виникненні сумнівів у достовірності показань особи, що не досягла повноліття, суд за своєю ініціативою або за клопотанням учасників судового розгляду може визнати за доцільне призначити судово-психологічну експертизу, на розгляд якої необхідно ставити такі запитання:

Який рівень загального розвитку неповнолітнього в психологічному відношенні?

Які його здібності логічно мислити, орієнтуватися в ситуації?

Чи відповідають показання неповнолітнього його віку й інтелектуальному розвитку?

Який ступінь навіювання неповнолітнього?

Чи є підстави вважати, що неповнолітній дає показання під впливом дорослих?

Чи має конкретна допитувана неповнолітня особа суб'єктивну можливість правильно сприймати та оцінювати обставини, що мають значення для кримінального провадження?

Чи міг малолітній свідок (потерпілий) правильно сприймати та осмислювати конкретний випадок?

3.4. Проведення експертиз щодо неповнолітніх

Експертиза для встановлення віку. Вік особи однаково підлягає встановленню і у кримінальних провадженнях, учинених неповнолітніми, і дорослими особами. Важливе значення для неповнолітнього має максимально точне встановлення цієї обставини. Встановлення віку неповнолітнього з точністю до року, місяця та дня народження необхідне для вирішення питання про можливість чи неможливість притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності. Незважаючи на важливість притягнення неповнолітнього до відповідальності, встановлення віку також необхідне для забезпечення правильного порядку кримінального провадження та прийняття щодо нього законного, обґрунтованого та вмотивованого судового рішення. Зокрема, встановлення

точного віку дає змогу враховувати вікові та соціально-психологічні особливості під час провадження процесуальних дій, насамперед під час визначення тактичних прийомів.

Без сумніву, слідчий, прокурор, суддя повинні одержати всі необхідні відомості щодо віку неповнолітнього до початку залучення його у кримінальне провадження та притягнення до кримінальної відповідальності. Вік неповнолітнього встановлюється за документами, в яких вказана дата його народження – за паспортом чи свідоцтвом про народження. За відсутності відповідних документів і неможливості їх одержання вік неповнолітнього встановлюється судово-медичною експертизою. У цьому випадку днем народження вважається останній день того року, який названий експертом⁴².

При визначенні віку мінімальною і максимальною кількістю років суд приймає рішення виходячи із встановленого експертом мінімального віку. Експертиза повинна призначатися лише тоді, коли документів про вік неповнолітнього немає та їх неможливо одержати взагалі. Якщо є будь-яка можливість для одержання необхідних документів, прокурор і слідчий під його керівництвом обов'язково повинні її використати. Отже, недодержання процесуального законодавства щодо встановлення точного віку може призвести до визнання доказів недопустимими, тобто отриманих унаслідок істотного порушення прав і свобод неповнолітнього.

Експертиза для оцінки стану здоров'я та рівня розвитку. Встановлення стану здоров'я та рівня розвитку необхідне, оскільки ця інформація може вплинути на вирішення питання про те, чи слід притягати його до кримінальної відповідальності. У цьому разі слідчому, прокурору чи судді слід зауважити на наявність розумової відсталості неповнолітнього, що непов'язана із душевною хворобою. З метою з'ясування, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керуватися ними в конкретній ситуації, необхідно призначити комплексну психолого-психіатричну експертизу, а для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого,

⁴² Рябченко К. С. Додатковий предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Юридична наука*. 2020. № 2 (104). С. 432–433.

які необхідно враховувати при призначенні покарання та обранні заходу виховного характеру, може бути призначена психологічна експертиза.

Звичайно, насамперед інформація про тяжкі хвороби, фізичні / психічні вади, проблеми із розвитком та логічним мисленням для свого віку може бути отримана від батьків, опікунів чи піклувальників. По-друге, відомості про неповнолітнього необхідно зібрати у навчальному закладі (загальноосвітній школі, професійно-технічному чи середньому спеціальному навчальному закладі) або на роботі – від вчителів, роботодавця (керівника) підприємства тощо.

Судово-психіатрична експертиза. З метою встановлення питання, чи може бути неповнолітній суб'єктом конкретного кримінального правопорушення, на слідчого також покладається процесуальний обов'язок встановлення й певних психічних захворювань, відхилень, дефектів і вад у психіці підлітка, які можуть бути наслідком хронічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану. Тому судово-психіатрична експертиза призначається слідчим, прокурором, судом для дослідження психічного стану неповнолітнього та вирішення питання його осудності (неосудності), за результатами якої можуть бути застосовані до нього судом примусові заходи медичного характеру. Крім психічних захворювань, у неповнолітніх трапляються також і психічні аномалії та психопатії, що виявляються в дисгармонічності емоційно-вольових властивостей особистості, зокрема: підвищеній дратівливості, агресивності, впертості, сугестивності.

Також у них може бути і психопатичний розлад потягів: прагнення до бродяжництва (дромоманія), до підпалів (піроманія), до крадіжок (клептоманія) тощо. Часто серед неповнолітніх правопорушників є особи, які страждають однією з форм олігофренії – дебільністю. Такі підлітки характеризуються розумовим недорозвитком і порушенням емоційно-вольової сфери. Зважаючи на те, що розумова відсталість може бути наслідком душевного захворювання, то для виявлення розумової відсталості доцільно одночасно з судово-психіатричною експертизою призначати й психолого-психіатричну експертизу, зокрема комплексну.

Є практика, коли будь-якій особі, що вчинила суспільно небезпечне діяння чи кримінальне правопорушення, при першому допиті задаються такі запитання:

1) чи стоїть ця особа на обліку в лікаря психіатра, чи лікувалась вона у лікаря-психіатра або у психіатричному медичному закладі (амбулаторно чи стаціонарно);

2) чи були у такої особи травми голови чи нервові захворювання (якщо за зовнішніми ознаками слідчий убачає будь-які психічні відхилення, або йому це стало відомо з інших джерел).

Якщо у такої особи при особистому спостереженні слідчого, дізнавача, прокурора є виражені зовнішні ознаки або симптоми психічних відхилень, то вони перед початком допиту можуть скористатися спеціальними знаннями і консультаціями із спеціалістом у галузі психіатрії, а згодом й залучити його для участі в допиті для налагодження психологічного контакту, узгодження можливих запитань особі чи доцільності проведення інших слідчих (розшукових) дій та подальшої тактики їх проведення. З метою реалізації завдань конкретного кримінального провадження та отримання вищевказаної інформації повинні бути допитані: батьки, брати, сестри, близькі родичі, сусіди, колеги по навчанню. Це пов'язано із тим, що судові психіатри-експерти будуть витребувати у слідчого, дізнавача, прокурора, суду протоколи таких допитів для ознайомлення, які при направленні на судову психіатричну експертизу, повинні приєднуватися до матеріалів кримінального провадження⁴³.

Учені зауважують, що комплексну психолого-психіатричну експертизу стосовно неповнолітніх можна диференціювати так: експертиза підозрюваних та обвинувачених. Призначається вона після внесення до ЄРДР відомостей про кримінальне правопорушення, під час досудового розслідування та судового розгляду. Проводиться експертиза на підставі ухвали слідчого судді, за вмотивованим клопотанням слідчого

⁴³ Туренко Д. В., Юхно О. О. Особливості досудового розслідування щодо застосування примусових заходів медичного характеру : монографія. За наук. ред. д. ю. н., професора О. О. Юхна Харків : Факт, 2024. (Серія «Бібліотека слідчого і детектива : проблеми кримінального процесу»). С. 81.

(прокурора) під час досудового розслідування, ухвали суду під час судового розгляду. В ухвалі має бути викладено фабулу кримінального провадження, зазначено мотиви призначення експертизи, міститися вказівка, кому доручається проведення експертизи, які питання виносяться на її вирішення.

Перелік питань, які ставить слідчий (суд) для вирішення комплексною психолого-психіатричною експертизою, повинен бути доволі повним для того, щоб відповіді на них давали вичерпну картину психологічних аспектів кримінального правопорушення, психічного стану неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого, особливостей його сприймання та оцінювання. Саме тому завжди доцільне постановлення загального питання про обливості неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого, що дає змогу в разі виникнення нових нюансів у кримінальному провадженні не призначати нову, додаткову або повторну експертизу, а використати інформацію, яка є у висновку.

Судово-психологічна експертиза є одним із засобів установлення істини, джерелом доказів у судовому розгляді. Тому така експертиза повинна бути обов'язковим компонентом судових експертиз при розгляді справ неповнолітніх. Це дає змогу об'єктивно визначати міру покарання з урахуванням реальної мотивації, рівня усвідомленості підлітками їхніх дій, індивідуально-психологічних якостей особистості обвинувачених і особливостей поведінки, що не може бути правильно оцінене без застосування психологічних методів. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх обвинувачуваних є одним із найбільш складних предметних видів експертизи. Це визначається неоднозначністю її юридичного значення і необхідністю застосування спеціальних пізнань не тільки в загальній і соціальній психології, а й у таких теоретичних і практичних дисциплінах, як вікова психологія, патопсихологія, психологія розвитку особистості підлітків.

При призначенні судово-психіатричної та комплексної психолого-психіатричної експертизи щодо неповнолітніх судовим експертам зазвичай ставлять такі питання:

Який ступінь їх розумового розвитку, чи є в його розумовому розвитку відхилення від нормального рівня, характерного для цього віку?

Чим викликано ці відхилення, та чи не є вони результатом психічного захворювання?

Чи міг неповнолітній, з урахуванням його психічного і фізичного стану правильно сприймати обставини (вказати які) та дати стосовно них адекватні показання?

Чи міг неповнолітній повністю усвідомити значення своїх дій, або дій, учинених стосовно нього?

Чи міг підліток керувати своїми діями та якою мірою?

Неповнолітні з певними розумовими вадами не завжди повною мірою пристосовані до нормального життя, а тому від правопорушень дуже часто страждають діти із низьким інтелектуальним розвитком, психічними захворюваннями та й просто малолітні особи, які через свій вік не можуть захистити себе. А тому проведення психолого-психіатричної експертизи є також актуальним і щодо неповнолітніх потерпілих та свідків.

При призначенні будь-якої із указаних експертиз необхідно забезпечити правову допомогу неповнолітньому (обвинуваченому, підозрюваному, потерпілому) зі сторони захисника (законного представника) з забезпечення прав, свобод і законних інтересів, які пов'язані з провадженням судової експертизи та пред'явленням необхідних матеріалів. Під час призначення зазначених судових експертиз потрібно обов'язково ознайомити відповідних експертів із матеріалами допитів неповнолітніх, батьків, родичів чи осіб, які займалися їх вихованням і піклуванням, їх законних представників, керівників і викладачів навчальних закладів або представників трудових колективів, якщо неповнолітній працював, а також друзів, знайомих та ін.

Тому слідчому, дізнавачу, прокурору, судді слід враховувати психологічні особливості при допиті неповнолітніх осіб із психічними й іншими фізичними вадами. Для того, щоб одержати під час допиту від осіб із психічними вадами, а також глухих, німих, сліпих, глухонімих повні, послідовні та достовірні показання, слідчому, дізнавачу необхідно знати, як психічні чи фізичні розлади і вади впливають на формування їх показань.

Фактором, що визначає своєрідність показань, є наявність психічних вад. Так, особи, що страждають дебільністю, зазвичай дають правильні показання, вони доволі повно

відтворюють картину того, що відбулося. Водночас недостатня активність і цілеспрямованість психічних процесів зумовлюють простоту та стереотипність відповідей на запитання. У вільній розповіді вони рідко використовують складні речення, невдало підбирають слова для вираження своїх думок.

Шепелявість як наслідок недорозвинення мовного апарату призводить до того, що таким особам складно вимовляти складні слова та юридичні терміни. Своєю чергою, на зміст показань розумово відсталих осіб впливають властивості їх пам'яті та мислення. Вони примітивно, непослідовно та повільно викладають обставини вчиненого злочину, зупиняються на дрібницях чи обставинах, що не мають жодного значення для провадження.

Вони не завжди спроможні дати правильну відповідь на запитання слідчого, і тоді як при реакції у них виникає протест або роздратування. Особи з психічними вадами (психопати, епілептики) деталізують до дрібниць, довго зупиняються на одному й тому ж запитанні, схильні до фантазування. Легка навіюваність зумовлює те, що вони нерідко беруть на себе відповідальність за дії, які фактично не вчиняли. Пред'явлення підозри особам із психічними аномаліями переживається ними спокійно та легко. Деякі байдуже ставляться до факту пред'явленого, погоджуючись зі всіма його пунктами; інші ж неймовірно вперті і заперечують все, що їм пред'являють. Такі особи не здатні надавати юридичну оцінку своїм діям, будувати та викладати свої покази у такий спосіб, щоб надати характеристику вчиненим ними діям, або захистити себе від пред'явленої підозри чи обвинувачення.

Окрім того, олігофрени при стверджувальній формі запитання відповідають стверджувально, а при заперечній формі – заперечно. Тому таким особам необхідно роз'яснити зміст запитання, з'ясувати, чи зрозуміле воно для них. Показання психопатичних особистостей відрізняються оригінальністю, оскільки у них виявляються емоції, почуття. Їх показання характеризуються яскравими фразами. Вони часто змінюють свої показання, головню залежно від настрою, висловлюють неправду «без користі».

Роздратовані, схильні до вибухових реакцій психопати іноді взагалі замикаються в собі та відмовляються давати показання. У низці випадків в істеричних психопатів

відзначається вибірковість обставин, що мають значення для провадження. Факти малозначні, не пов'язані з подією злочину, вони засвоюють надійно, тоді як більш важливі й істотні запам'ятовуються ними однобічно та поверхнево. На практиці часто трапляються параноїдальні психопати, які в ході досудового слідства розвивають бурхливу «діяльність», спрямовану на те, щоб уникнути відповідальності: вони закидають слідчого, дізнавача, прокурора і суд скаргами, обвинувачуючи слідчого в незаконних методах ведення розслідування, а свідків та потерпілих – у наданні завідомо неправдивих показань; вимагають проведення одночасного допиту раніше допитаних осіб, повторних експертиз, заміни запобіжного заходу, закриття кримінального провадження під загрозою закінчити життя самогубством, вважаючи, що це найдієвіший спосіб захисту від кримінального переслідування та тиску на посадових осіб, що проводять досудове розслідування.

Кримінальні процесуальні особливості проведення комплексної психолого-психіатричної та психологічної експертизи можна класифікувати так:

1) залежно від процесуального статусу: психолого-психіатрична та психологічна експертиза неповнолітнього підозрюваного; психолого-психіатрична та психологічна експертиза неповнолітнього обвинуваченого (підсудного);

2) залежно від виду експертизи: комплексна психолого-психіатрична експертиза неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (підсудного); психологічна експертиза неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (підсудного);

3) залежно від підстав проведення експертизи: необхідність встановлення наявності у дитини психічного захворювання чи затримки психічного розвитку (якщо у органів досудового розслідування є підстави вважати, що такі особливості можуть бути); визначення ступеня здатності дитини усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації; визначення загального рівня розвитку; інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру.

Криміналістичні експертизи у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх. Під час огляду місця

події можна виявити певні ознаки, характерні для неповнолітніх: непослідовність дій на місці події; використання як знарядь злочину предметів повсякденного побуту; створення безладу на місці події та в навколишній обстановці, що не викликане необхідністю (розкидання, пошкодження, знищення речей і предметів); вчинення на місці злочину хуліганських і цинічних дій (написи нецензурних слів на стінах, справляння природних потреб посеред місця злочину тощо); невжиття заходів для приховування слідів злочину (протирання предметів, знарядь від слідів рук, чищення, прання, реставрація, викидання одягу чи взуття, в якому був одягнутий неповнолітній під час учинення злочину). Про вчинення злочину неповнолітніми особами можуть свідчити особливості окремих слідів злочину (малі розміри слідів рук, ніг, зубів тощо). Вилучення виявлених та зафіксованих слідів потребує ретельного підходу, адже необережні дії можуть негативно вплинути на подальшу їх ідентифікацію.

Залежно від виду сліду, вилучених речей і документів отримані матеріали можна скеровувати для проведення дактилоскопічних, трасологічних, біологічних (молекулярно-генетичних), семантико-текстуальних, почеркознавчих, портретних, експертиз, експертиз записів зображення та звуку тощо.

Отже, дотримання прав і законних інтересів неповнолітніх осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, є загальною вимогою, що має зіставлятися з завданнями досудового розслідування так, що обмеження конституційних прав і свобод людини в кримінальному провадженні є неможливим, без доведення стороною обвинувачення, визначених кримінальним процесуальним законом, обставин, які виправдовують таке втручання для забезпечення потреб досудового розслідування.

Контрольні питання

1. Які обставини підлягають установленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх?
2. Які обставини встановлюються під час з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого?

3. Дайте кримінально-правову характеристику кримінального провадження щодо неповнолітніх.
4. Опишіть порядок допиту неповнолітнього підозрюваного.
5. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх.
6. Сутність методики «Зелена кімната».
7. Особливості проведення експертиз щодо неповнолітніх.

Перелік використаних джерел

1. Бандурка І. О. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх. *Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики*. 2021. С. 56–60.
2. Камінська О. Проведення комплексної психолого-психіатричної та психологічної експертизи неповнолітнього під час дізнання. URL: <https://kelmczasopisma.com/viewpdf/1951>
3. Литвиненко О. Г. Окремі аспекти використання «зеленої кімнати» як місця допиту неповнолітнього підозрюваного. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 5. С. 189–194.
4. Методичні рекомендації щодо опитування дітей у межах розслідування : метод. посіб. / Автори-упоряд.: Г. Попов, І. Урумова, Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : К.І.С., 2021. 89 с.
5. Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ, 2021. 48 с.
6. Мілорадова Н. Е., Пашко Н. О. Особливості проведення допиту неповнолітніх, які постраждали від насильства. *Право і безпека*. 2020. № 2 (77). С. 19–26.
7. Нестеренко В. А. «Зелена кімната»: доцільність, процедура проведення, учасники, можливості використання результатів. *Актуальні проблеми досудового розслідування*. 2020. С. 212–217.
8. Рябченко К. С. Додатковий предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Юридична наука*. 2020. № 2 (104). С. 430–438.
9. Пряхіна Н. О. Урахування психологічних особливостей розвитку особистості неповнолітніх під час допиту (опитування) за методикою «зелена кімната». *Габітус*. 2020. Вип. 14. С. 266–270.
10. Рябченко К. С. Процесуальні особливості провадження слідчих (розшукових) дій як засобів збирання доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Юридична наука*. 2020. № 3 (105) С. 400–407.

11. Туренко Д. В., Юхно О. О. Особливості досудового розслідування щодо застосування примусових заходів медичного характеру : монографія. За наук. ред. д. ю. н., професора О. О. Юхна. Харків : Факт, 2024. 223 с.
12. Туренко Д. В. Проблемні питання проведення розслідування з встановлення осудності, іншого психологічного стану та вад неповнолітніх при застосуванні судом примусових заходів медичного характеру. Тактико-психологічні особливості проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх (м. Одеса, 30 вересня 2021 р.). Одеса : ОДУВС, 2021. 120 с.
13. Харченко С. В. Тактика проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. НАВС. Київ, 2016. 21 с.

Тема 4

КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

- 4.1. Порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх*
- 4.2. Обставини, що підлягають установленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, та способи їх установлення*
- 4.3. Порядок застосування до неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження*
- 4.4. Форми закінчення досудового розслідування щодо неповнолітніх*
- 4.5. Особливості судового розгляду кримінального провадження щодо неповнолітніх*

4.1. Порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх

Відповідно до Конституції України, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24)⁴⁴. Ці норми Основного Закону імplementовані у КПК України шляхом установлення одним із завдань кримінального провадження охорони прав і законних інтересів учасників кримінального провадження (ст. 2) та рівності перед законом і судом як однієї з засад кримінального провадження (ст. 10)⁴⁵. Зміст цієї засади зводиться до того, що не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах, передбачених КПК України, за ознаками раси, кольору шкіри,

⁴⁴ Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

⁴⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, виду занять, а також за мовними або іншими ознаками, презюмується, що охорона прав і законних інтересів рівною мірою застосовується до всіх учасників кримінального провадження.

Проте є певні групи осіб, із-поміж яких – неповнолітні, які користуються додатковими гарантіями під час здійснення кримінального провадження, що не тягне порушення засади рівності.

Ці гарантії не можна розглядати як порушення цієї засади, оскільки вони обумовлюються їх вразливим, порівняно із дорослими, становищем, якому держава повинна приділяти окрему увагу, а також саме вони визначають особливості здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у Листі «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 16.01.2017 № 223-66/0/4-17 зазначив, що під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх суди зобов'язані забезпечувати точне й неухильне застосування чинного законодавства, своєчасний та якісний їх розгляд, керуватися Конституцією України, Кримінальним кодексом України, Кримінальним процесуальним кодексом України, положеннями інших нормативно-правових актів України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, зокрема, Конвенцією ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року, Мінімальними стандартними правилами ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985 року («Пекінські правила»), а також враховувати практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ)⁴⁶.

Стаття 484 КПК України є важливим елементом правового регулювання, яке стосується кримінального провадження

⁴⁶ Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.01.2017 № 223-66/0/4-17. URL: https://zib.com.ua/ua/print/127476-list_vssu_vid_16012017_223-6604-17_pro_praktiku_zdiysnennya.html

щодо неповнолітніх осіб. Вона акцентує на особливостях розслідування і судового розгляду, коли підозрюваним або обвинуваченим є неповнолітній. Принципи, закладені в цій статті, відображають прагнення законодавця забезпечити максимальний захист прав неповнолітніх осіб, які знаходяться в уразливому становищі через свій вік, психологічний та емоційний стан. Оскільки участь у кримінальному процесі може мати серйозні наслідки для життя таких осіб, законодавець зобов'язує всі процесуальні сторони діяти з урахуванням інтересів неповнолітніх і мінімізації негативних наслідків.

Кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється у загальному порядку з урахуванням особливостей, передбачених гл. 38 КПК України, та із дотриманням принципу забезпечення реалізації неповнолітніми особами права користуватися додатковими гарантіями, встановленими національним законодавством та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Водночас у разі, якщо норми КПК України суперечать такому міжнародному договору, застосуванню підлягають, згідно із ч. 4 ст. 9 КПК України, положення відповідного договору⁴⁷. Наслідком недотримання судом міжнародних принципів здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, на думку Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, яка висловлена ним у вищезазначеному Листі, є порушення права на справедливий суд, гарантованого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Відповідно до ст. 6 Сімейного кодексу⁴⁸ України та ст.ст. 31, 32, 34 Цивільного кодексу України, правовий статус дитини має особа до досягнення нею вісімнадцяти років (повноліття)⁴⁹. Малолітньою вважається дитина до виповнення

⁴⁷ Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією № 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

⁴⁸ Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

⁴⁹ Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

чотирнадцяти років, неповнолітньою – у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (п.п. 11, 12 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Категорії неповнолітніх, щодо яких може здійснюватися кримінальне провадження. Проаналізувавши норми КПК України, можна виокремити особливості кримінального провадження щодо таких категорій неповнолітніх:

1) якщо особа на момент учинення суспільно небезпечно-го діяння не досягла 11 років, кримінальне провадження у разі його початку підлягає закриттю у зв'язку з відсутністю у діянні складу кримінального правопорушення (п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України);

2) у випадку, коли особа у віці 11 років до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність, то досудове розслідування та судове провадження відбувається відповідно до положень § 2 гл. 38 КПК України з урахуванням загальних правил кримінального провадження щодо неповнолітніх, зазначених у § 1 гл. 38 КПК України;

3) якщо неповнолітній учинив кримінальне правопорушення, досягнувши віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, судочинство здійснюється за загальними правилами КПК України з урахуванням норм § 1 гл. 38 КПК України.

У першому випадку неповнолітній потрапляє на облік уповноваженого підрозділу органів Національної поліції України. Служба у справах дітей та інші спеціалізовані установи проводять з ними профілактичну та виховну роботу.

Гарантії здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Порядок здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх визначається загальними правилами КПК України з урахуванням особливостей, передбачених гл. 38 КПК України, у зв'язку з чим до гарантій здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх слід віднести такі:

1) спеціально уповноважений дізнавач, слідчий (ч. 2 ст. 484, ч. 1 ст. 499 КПК України);

2) обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (ст. 485 КПК України);

3) участь законного представника (ст. 488 КПК України);

4) обов'язкова участь захисника (п. 1 ч. 2 ст. 52, ч. 3 ст. 499 КПК України);

5) особливий порядок виклику неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 489 КПК України);

6) особливий порядок допиту (ст.ст. 226, 489, 491 КПК України);

7) особливий порядок застосування запобіжних заходів (ст.ст. 492, 493, ч. 4 ст. 499 КПК України);

8) участь у судовому розгляді представників служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції (ст. 496 КПК України);

9) здійснення судового розгляду уповноваженими суддя-ми (ч. 14 ст. 31 КПК України);

10) можливість проведення закритого судового засідання за рішенням слідчого судді, суду (ч. 2 ст. 27 КПК України);

11) необхідність складення досудової доповіді (ст. 314¹ КПК України) та інші⁵⁰.

Спеціалізація персоналу. Відповідно до КПК України, кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи здійснюється слідчим, дізнавачем, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх (ч. 2 ст. 484 КПК України); досудове розслідування здійснюється слідчим, дізнавачем, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх (ч. 1 ст. 499 КПК України). Це дає змогу забезпечити більш глибоке розуміння специфіки роботи з неповнолітніми, що відрізняються психологічними та віковими характеристиками від дорослих осіб. Досвідчені фахівці, які спеціалізуються на розслідуваннях щодо дітей, мають ширше розуміння їхніх потреб та вразливих місць, що допомагає уникнути психологічного тиску на неповнолітнього. Такий підхід є важливою складовою забезпечення захисту прав неповнолітнього в кримінальному процесі, оскільки забезпечує кваліфіковане та професійне ставлення до процесу розслідування, яке враховує специфіку дитячої психіки.

⁵⁰ Страшок А. А., Клапоушак Д. С. Додаткові гарантії під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 622–625.

Спеціалізований слідчий або дізнавач володіють навичками комунікації з неповнолітніми, що дає змогу знизити рівень стресу в дитини під час досудового слідства. Крім того, слід зазначити, що у випадках, коли у кримінальному провадженні фігурує кілька осіб, одна з яких є неповнолітньою, всі процесуальні дії повинні виконуватися з урахуванням прав та інтересів неповнолітнього. Це означає, що навіть у справах із багатьма підозрюваними спеціалісти, що ведуть справу, повинні підходити до розслідування з урахуванням специфіки віку неповнолітнього.

Водночас розгляд стосовно неповнолітньої особи обвинувального акта, клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, їх продовження, зміну чи припинення, а також кримінальне провадження в апеляційному чи касаційному порядку щодо перегляду прийнятих із зазначених питань судових рішень здійснюються суддею, уповноваженим згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх (ч. 14 ст. 31 КПК України). Варто зазначити, що такі судді (суддя) обираються з числа суддів відповідного суду зборами суддів цього суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно (ч. 4 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»)⁵¹.

Залучення захисника. Неповнолітньому підозрюваному, обвинуваченому з моменту встановлення факту неповнолітності або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою забезпечується обов'язкова участь захисника (п. 1 ч. 2 ст. 52 КПК України). Водночас участь захисника в судовому провадженні під час розгляду кримінального провадження, а також перегляду судових рішень за результатами судового розгляду щодо неповнолітніх має бути забезпечено в судах усіх інстанцій незалежно від стадії судового провадження та суб'єкта оскарження. Варто зазначити, що ця норма

⁵¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 року. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 31. Ст. 545.

є позитивною з погляду забезпечення дотримання та належного здійснення прав неповнолітньою особою, а також те, що така особа не має належної обізнаності у законодавстві через її вік. У разі незалучення захисника неповнолітнім або його законним представником, через дію принципу законності, він повинен бути залучений уповноваженими суб'єктами, які здійснюють провадження щодо неповнолітнього. Наслідком ж незалучення захисника є визнання доказів недопустимими (ст. 87 КПК України), а також скасування судового рішення (п. 4 ч. 2 ст. 412 КПК України).

Врахування найкращих інтересів дитини. Один із ключових принципів, на якому ґрунтується ст. 484 КПК України, полягає в тому, що під час кримінального провадження щодо неповнолітнього слід уникати будь-якого зайвого втручання в його повсякденне життя. Це означає, що слідчі дії, судові засідання та інші процесуальні заходи мають бути організовані так, щоб дитина продовжувала жити своїм звичним життям настільки, наскільки це можливо. Наприклад, процесуальні дії не повинні перешкоджати відвідуванню дитиною школи або участі у соціальних активностях, які є важливими для її нормального розвитку. Якщо дитина піддається зайвому стресу або її звичний ритм життя порушується, це може мати негативний вплив на її психіку та розвиток. Тому законодавець акцентує на тому, що всі дії в межах кримінального провадження повинні бути спрямовані на збереження максимальної стабільності в житті дитини.

Мінімізація втручання в життя неповнолітнього також підтримується положеннями Конвенції ООН про права дитини (ст. 3), яка встановлює, що в усіх діях, що стосуються дітей, першочергова увага повинна приділятися забезпеченню найкращих інтересів дитини⁵². Крім того, Конвенція про права дитини наголошує, що діти мають право на збереження свого сімейного життя і звичних соціальних зв'язків навіть у випадках, коли вони є учасниками судових процесів.

Законодавець передбачає, що у всіх випадках, коли йдеться про кримінальне провадження щодо неповнолітнього,

⁵² Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml

особи, які беруть участь у цьому процесі, зобов'язані враховувати вікові та психологічні особливості дитини. Це надзвичайно важливо, оскільки діти переважно не мають достатнього життєвого досвіду, щоб повною мірою усвідомлювати всі юридичні наслідки своїх дій або рішень, які приймаються щодо них у межах кримінального провадження.

Наприклад, при допиті неповнолітнього важливо враховувати його рівень розвитку, емоційний стан і здатність зрозуміти складні юридичні терміни і процесуальні процедури. Якщо слідчий або інша особа, яка здійснює процесуальні дії, не враховує ці особливості, це може призвести до психологічної травми або погіршення емоційного стану дитини. Також важливим є те, що допити або інші слідчі дії мають проводитися у спеціально облаштованих приміщеннях, що мають на меті створити комфортні умови для неповнолітнього. Приміщення повинні бути облаштовані так, щоб дитина не відчувала страху чи тиску.

Відповідно до Конвенції ООН про права дитини (ст. 40), кожна дитина, щодо якої ведеться кримінальне провадження, має право на спеціальне ставлення, що враховує її вік та потенціал реабілітації. Також, в Україні на підставі Закону України «Про охорону дитинства» (ст. 18), кожен неповнолітній має право на належне поводження, яке відповідає його віковим потребам та психологічному стану⁵³. Кожна дитина, яка бере участь у кримінальному провадженні, має право розуміти, що відбувається в ході досудового розслідування або судового розгляду. У ст. 484 КПК є вимога, щоб слідчі, дізнавачі, прокурори, судді та інші процесуальні особи обов'язково роз'яснювали неповнолітньому зміст і значення тих дій, які здійснюються щодо нього, а також їх можливі наслідки.

Роз'яснення повинні надаватися у доступній формі, зрозумілій для неповнолітнього. Юридичні терміни, складні правові поняття та процедура можуть бути незрозумілими для такої особи через її вік, тому важливо, щоб вони були пояснені зрозумілими і простими словами. Це допомагає уникнути того, що

⁵³ Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

неповнолітня особа відчуває себе ізольованою або безправною у процесі, що може знизити рівень стресу та тривожності.

Неповнолітній, який бере участь у кримінальному процесі, має право на те, щоб його думку було вислухано при прийнятті процесуальних рішень. Законодавець підкреслює, що неповнолітній має право висловити свою точку зору щодо будь-яких дій, які його стосуються, а слідчі, дізнавачі, прокурори, слідчий суддя і судді повинні враховувати ці аргументи при ухваленні рішень.

Це може бути надважливо у разі, якщо неповнолітній намагається пояснити свої мотиви або обставини, що призвели до правопорушення. Наприклад, при визначенні запобіжного заходу для неповнолітнього суд має враховувати його особисті обставини, зокрема сімейне становище, характер, поведінку й інші чинники, що можуть свідчити про можливість застосування менш суворих заходів впливу.

Провадження щодо неповнолітніх має бути максимально швидким та ефективним, щоб уникнути довготривалих травматичних ситуацій для дитини. Затримка у провадженні може призвести до погіршення психічного стану дитини й ускладнити її ресоціалізацію. Тому на всіх етапах слід забезпечувати максимально ефективне розслідування, яке не шкодить інтересам неповнолітнього. Неповнолітній має право на правову допомогу з моменту його затримання чи першого допиту. Це важливий елемент захисту прав дитини, що сприяє запобіганню можливим порушенням і зловживанням під час кримінального процесу.

У кримінальному провадженні щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, участь захисника є обов'язковою з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою (п. 1 ч. 2 ст. 52 КПК України).

Тому, якщо для захисту неповнолітнього не було залучено (запрошено) захисника, то відповідно до ч.ч. 2 і 3 ст. 49 КПК України слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя чи суд постановляє ухвалу, якою доручає Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги призначити

адвоката для здійснення захисту за призначенням та забезпечити його прибуття у зазначені у постанові (ухвалі) час і місце для участі у кримінальному провадженні. Постанова (ухвала) про доручення призначити адвоката є обов'язковою для негайного виконання.

Участь адвоката гарантує, що права неповнолітнього не будуть порушені, а також забезпечує необхідний рівень захисту від можливих зловживань з боку слідчих органів. Важливо, щоб адвокат мав досвід роботи з неповнолітніми, оскільки це вимагає особливих знань і навичок.

Правова допомога для неповнолітнього охоплює не тільки участь адвоката під час слідчих (розшукових) дій, а й консультації на всіх етапах провадження⁵⁴. Це дає змогу неповнолітній особі та її законним представникам зрозуміти свої права й обов'язки, а також усвідомити можливі наслідки дій, які можуть бути вчинені у межах кримінального процесу. Отже, адвокат відіграє важливу роль у забезпеченні справедливого судочинства щодо неповнолітніх.

Залучення законних представників. На етапі досудового розслідування та судового розгляду обов'язково повинні бути присутні законні представники неповнолітнього (батьки, опікуни або піклувальники), які мають право висловлювати свою думку, заявляти клопотання та заперечення. Участь законних представників є важливим елементом забезпечення прав неповнолітніх, оскільки вони можуть забезпечити додатковий рівень захисту та підтримки для неповнолітнього⁵⁵.

Законні представники також мають право брати участь у всіх процесуальних діях, що є важливим для забезпечення довіри дитини до процесу та створення атмосфери безпеки. Це також дає змогу законним представникам впливати на хід провадження, захищаючи інтереси неповнолітнього та забезпечуючи його належний правовий захист.

⁵⁴ Лобойко Л. М. Правове забезпечення досудового розслідування у справах неповнолітніх: проблеми теорії та практики. Львів : Тріада Плюс, 2022. 180 с.

⁵⁵ Романюк В. В. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2016. 252 с.

Захист приватності дитини. Провадження щодо неповнолітніх зазвичай проводиться у закритому судовому засіданні для захисту особистої інформації та уникнення негативного суспільного впливу. Закритий характер засідань дає змогу захистити неповнолітнього від можливого осуду з боку суспільства, що може негативно вплинути на його психіку та майбутнє життя. Приватність також забезпечує захист від поширення інформації, яка може завдати шкоди репутації неповнолітнього та його родини.

Забезпечення приватності під час провадження також дає змогу уникнути публічного тиску на суд та учасників процесу, що сприяє більш об'єктивному розгляду справи. Важливо, щоб неповнолітній не відчував себе під тиском громадської думки, що дозволяє уникнути додаткових психічних травм і сприяє його ресоціалізації після завершення провадження.

Ресоціалізація неповнолітніх. Забезпечення прав неповнолітніх під час кримінального провадження також передбачає необхідність створення умов для їх подальшої ресоціалізації. Це означає, що метою кримінального провадження щодо неповнолітніх є не тільки покарання, а й виховання, створення умов для виправлення та повернення до суспільства. Для цього важливо забезпечити індивідуальний підхід до кожного неповнолітнього, враховуючи його особисті обставини й особливості.

4.2. Обставини, що підлягають установленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, та способи їх встановлення

Відповідно до ст. 485 КПК України, визначаються спеціальні обставини, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Ця стаття містить важливі положення, що спрямовані на забезпечення додаткових гарантій для неповнолітніх осіб, які залучені в кримінальне провадження, враховуючи їх вік, психологічний стан та особливості розвитку тощо. Ці положення спрямовані на захист прав дітей і забезпечення того, щоб під час кримінального розслідування та судового розгляду до неповнолітніх ставилися з максимальною увагою до їхніх особливих потреб.

Розглянемо детальніше, які обставини повинні бути з'ясовані у разі вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім.

1. Вік неповнолітнього як центральна обставина провадження.

Однією з основних обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, є вік особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення. Це має ключове значення, оскільки вік є головним критерієм для визначення застосування спеціальних процедур і заходів під час кримінального провадження. Відповідно до законодавства України, неповнолітньою вважається особа, яка не досягла 18-річного віку.

Установлення точного віку неповнолітнього має і кримінально-правове, і кримінально процесуальне значення, зокрема, у разі, якщо необхідно з'ясувати, чи:

- досягла особа на момент учинення діяння віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за це діяння (ст. 22 КК України);

- є ця особа неповнолітньою на момент вирішення під час досудового розслідування і судового розгляду питання про забезпечення обов'язкової участі захисника (ч. 2 ст. 52 КПК України), допуску до участі в провадженні законного представника та інших осіб (ст.ст. 44, 488, 491, 496 КПК України), про застосування спеціального для неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого запобіжного заходу у виді передання під нагляд (ст. 493 КПК України);

- є ця особа неповнолітньою на момент вирішення судом питання про можливість застосування до неї примусових заходів виховного характеру (ст. 97, ч. 2 ст. 105 КК України).

Неповнолітній вік особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, є обставиною, яка пом'якшує покарання (п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України)⁵⁶.

Як роз'яснив ПВСУ у п. 6 Постанови № 5 від 16 квітня 2004 року «Про практику застосування судами законодавства

⁵⁶ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

у справах про злочини неповнолітніх»⁵⁷, вік неповнолітнього підсудного встановлюється за документами, в яких вказано дату його народження, – за паспортом чи свідоцтвом про народження. У разі їх відсутності відповідні дані можна отримати із книги реєстрації актів громадянського стану, довідок органів внутрішніх справ за місцем реєстрації громадян, журналів обліку новонароджених тощо.

За відсутності відповідних документів і неможливості їх одержання вік неповнолітнього встановлюється судово-медичною експертизою (п. 4 ч. 2 ст. 242 КПК України). У цьому разі днем народження вважається останній день того року, який названий експертом. Під час визначення віку мінімальною і максимальною кількістю років суд приймає рішення, виходячи із встановленого експертом мінімального віку. Цей підхід базується на положеннях міжнародних стандартів, зокрема Конвенції ООН про права дитини (ст. 1), яка визначає дитину як будь-яку особу, що не досягла 18-річного віку. Також, згідно з Європейськими правилами ООН щодо неповнолітніх правопорушників (Пекінські правила), вік особи є визначальним критерієм для застосування спеціальних процедур у кримінальному процесі.

2. Стан здоров'я та рівень розвитку.

Дані про стан здоров'я та рівень загального розвитку неповнолітнього можуть мати значення для вирішення питання про притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності, призначення йому відповідної міри покарання чи примусового заходу виховного характеру шляхом допиту батьків, учителів, лікарів, витребуванням відповідних медичних та інших документів необхідно з'ясувати, чи не було у цієї особи пологових травм головного мозку при народженні, тяжких травм у малолітньому і неповнолітньому віці, чи не відставав у фізичному й інтелектуальному розвитку від своїх однолітків, чи не залишався на другий рік в одному класі під час навчання у школі, чи не страждав на тяжкі захворювання, якщо так, то де лікувався. Якщо відомості, що містяться,

⁵⁷ Про практику застосування судами законодавства у справах про злочини неповнолітніх : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-04>

зокрема, у документах про перебування неповнолітнього на обліку і лікування у стаціонарі у зв'язку з психоневрологічними захворюваннями, викликають сумнів щодо осудності (ст. 19 КК України), обмеженої осудності (ст. 20 КК України) неповнолітнього, то згідно з п. 3 ч. 2 ст. 242 КПК України має бути призначена комплексна психолого-психіатрична експертиза для визначення психічного стану підозрюваного.

Комплексна психолого-психіатрична і психологічна експертиза дає змогу оцінити психічний стан неповнолітнього, його здатність усвідомлювати характер і наслідки своїх дій, а також здатність давати показання або брати участь у кримінальному провадженні. Такі експертизи проводяться, коли є сумніви щодо психічного здоров'я або психологічної здатності неповнолітнього, що можуть вплинути на його здатність до участі у процесі або на його правову відповідальність.

Головною метою комплексної психолого-психіатричної та психологічної експертизи є встановлення психічного стану неповнолітнього на момент учинення кримінального правопорушення та під час провадження слідчих (розшукових) дій і судових дій. Експертиза також установлює рівень психічного та інтелектуального розвитку неповнолітнього, його здатність усвідомлювати свої дії та контролювати їх.

Підстави для призначення експертизи можуть виникнути, якщо є:

- підозри на наявність у неповнолітнього психічного розладу;
- сумніви щодо здатності неповнолітнього усвідомлювати свої дії або керувати ними;
- ознаки того, що неповнолітній перебуває під впливом серйозних психологічних проблем, які можуть вплинути на його поведінку та участь у кримінальному процесі.

Призначення цієї експертизи може здійснюватися і на етапі досудового розслідування, і під час судового розгляду, якщо виникають відповідні обставини. Суд або слідчий, за погодженням із прокурором, можуть призначити цю експертизу, якщо є достатні підстави вважати, що психічний стан неповнолітнього потребує додаткового дослідження.

Комплексна психолого-психіатрична експертиза охоплює психіатричний компонент, який дає змогу оцінити,

чи страждає неповнолітній на психічні розлади, і якщо так, то в якому ступені ці розлади впливають на його здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними.

Психіатрична експертиза має ключове значення в тих випадках, коли є ознаки серйозних психічних відхилень або розладів, які можуть бути підставою для застосування спеціальних заходів, таких як направлення на примусове психіатричне лікування замість кримінального покарання.

Відповідно до Закону України «Про психіатричну допомогу»⁵⁸ (ст. 19), особи, які страждають на психічні розлади і скоїли кримінальне правопорушення, можуть бути направлені на примусове лікування замість кримінального покарання. Психолого-психіатрична експертиза є важливим елементом для визначення, чи підпадає неповнолітній під цю категорію.

Психологічна експертиза спрямована на вивчення особистісних характеристик неповнолітнього, його психологічної зрілості, рівня емоційного розвитку та можливих психологічних травм або проблем, що можуть впливати на його поведінку. Психологічна експертиза є важливою для розуміння мотивацій дитини, її здатності реагувати на стресові ситуації, а також рівня розвитку моральної відповідальності. Ця частина експертизи допомагає з'ясувати, наскільки дитина усвідомлювала свої дії на момент учинення правопорушення, і чи могла вона розуміти правові наслідки цих дій.

Важливою особливістю комплексної психолого-психіатричної експертизи є те, що вона об'єднує і психіатричну, і психологічну компоненти, що дає змогу отримати повну картину психічного й емоційного стану дитини. Взаємодія цих двох напрямів дослідження забезпечує всебічне розуміння стану неповнолітнього і надає суду або органам досудового розслідування необхідну інформацію для ухвалення обґрунтованих рішень щодо подальшої долі неповнолітнього в кримінальному процесі. Комплексність експертизи означає, що психіатри та психологи працюють спільно, проводять глибокий аналіз індивідуальних особливостей неповнолітнього,

⁵⁸ Про психіатричну допомогу : Закон України від 22 лютого 2000 року № 1489-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 19. Ст. 143. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

що є особливо важливим у випадках, коли підозрювана або обвинувачена дитина може мати певні психічні відхилення або особливості, які впливають на її здатність відповідати перед законом.

Верховний Суд неодноразово підкреслював важливість проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи для визначення здатності неповнолітнього усвідомлювати свої дії та можливість настання кримінальної відповідальності. Пленум ВСУ у п. 18 Постанови № 2 від 15 травня 2006 року «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру»⁵⁹ рекомендував судам призначати комплексну судову експертизу із залученням ще ширшого кола осіб, які мають спеціальні знання, необхідні для більш глибокого, повного і всебічного дослідження обставин, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх: *якщо є підстави вважати, що неповнолітній за своїм інтелектуальним розвитком не досяг віку (14, 16 або 18 років), який відповідає даним свідченням про народження чи іншого документа, необхідно призначити комплексну психолого-психіатрично-педагогічну експертизу, за допомогою якої це можна підтвердити або спростувати.* У разі підтвердження висновком експертизи наявності у неповнолітнього розумової чи психічної відсталості (не пов'язаної із психічним розладом) такого ступеня, за якого він за розвитком не відповідає віку, про який свідчать документи про народження, суд має поставити на розгляд питання щодо визнання неповнолітнього таким, що не досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність та можливе застосування примусових заходів виховного характеру.

Результати психолого-психіатричної експертизи мають важливе значення для визначення, чи підлягає неповнолітній кримінальній відповідальності. Якщо експертиза встановлює, що на момент учинення правопорушення дитина не усвідомлювала свої дії або не могла керувати ними через психічний розлад або інші психологічні причини, суд може звільнити

⁵⁹ Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 року № 2. Вісник Верховного Суду України. 2006. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06>

неповнолітнього від кримінальної відповідальності й призначити заходи виховного або лікувального характеру. Експертиза також допомагає визначити, чи здатен неповнолітній брати участь у судовому процесі. Якщо дитина не може давати свідчення або брати участь у процесуальних діях через свій психічний стан, суд може визнати її неосудною на час розгляду справи або перенести розгляд до моменту поліпшення психічного стану.

Комплексна психолого-психіатрична і психологічна експертиза неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого є важливим інструментом для забезпечення справедливості в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Вона дає змогу глибше зрозуміти психічний стан, рівень розвитку і здатність дитини усвідомлювати свої дії, що є необхідним для ухвалення обґрунтованих рішень у кримінальних провадженнях. Проведення такої експертизи може бути ключовим фактором для визначення заходів виховного або медичного характеру замість традиційних кримінальних покарань, що узгоджується з міжнародними стандартами захисту прав дитини.

3. Ставлення до вчиненого кримінального правопорушення.

Закон вимагає, щоб під час досудового розслідування і судового розгляду обов'язково з'ясовувалося питання про ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння (п. 2 ст. 485 КПК України). Це також важливо для індивідуалізації кримінальної відповідальності, призначення справедливого покарання чи обрання виду примусового заходу виховного характеру. Це може бути враховано судом при вирішенні питання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, зокрема, у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України, ст.ст. 285–288 КПК України) чи у зв'язку з примиренням з потерпілим (ст. 46 КК України, ст.ст. 468, 469, 471 КПК України).

4. Умови життя та виховання неповнолітнього.

Однією з важливих обставин, які повинні бути встановлені у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, є умови життя та виховання неповнолітнього.

Метою з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього є всебічне вивчення його соціального оточення,

матеріального та морального становища в сім'ї, а також інших факторів, що можуть впливати на його поведінку⁶⁰. Це допомагає встановити можливі причини правопорушення і так визначити необхідність застосування заходів, що спрямовані не так на покарання, як на реабілітацію та корекцію поведінки неповнолітнього.

Таке вивчення охоплює аналіз:

- сімейного становища дитини;
- рівня матеріального забезпечення сім'ї;
- характеру взаємовідносин у сім'ї;
- наявності або відсутності батьківської опіки;
- впливу середовища на поведінку дитини (школа, друзі, оточення).

Соціальні та сімейні умови можуть мати вирішальний вплив на поведінку неповнолітнього, а також на його здатність усвідомлювати свої дії та наслідки цих дій. Наприклад, дитина, яка виховується в соціально несприятливих умовах (відсутність батьків, матеріальна скрута, вплив кримінального середовища), може бути більш вразливою до вчинення правопорушень під тиском або через брак належного виховання.

Умови життя і виховання неповнолітнього обвинуваченого також впливають на обрання запобіжного заходу. Якщо дитина виховується в стабільній і у сім'ї, яка її підтримує, це може бути підставою для обрання більш м'яких запобіжних заходів, таких як передача під нагляд батьків або законних представників, замість тримання під вартою.

З'ясування умов життя та виховання неповнолітнього може здійснюватися різними способами, включаючи:

- опитування законних представників неповнолітнього (батьків, опікунів, піклувальників);
- збір інформації у навчальних закладах, де неповнолітній навчається;
- запити до соціальних служб, які здійснюють нагляд за дитиною або надають соціальну підтримку;

⁶⁰ Цуцкірідзе К. Загальний предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Visegrad journal on human rights*. 2020. № 1. Vol. 3. P. 199–124.

- вивчення соціального оточення неповнолітнього, включаючи друзів, сусідів або інших осіб, які можуть впливати на його поведінку.

Ключовим завданням є отримання якомога більш повної та об'єктивної інформації про умови життя дитини для того, щоб визначити, чи мали ці умови вплив на скоєння правопорушення, і чи є необхідність втручання соціальних служб або інших органів для корекції поведінки дитини.

Умови життя та виховання неповнолітнього є вирішальним фактором при визначенні запобіжних заходів, що можуть бути застосовані до підозрюваного або обвинуваченого. *Враховуючи соціальні обставини, суд або слідчий може ухвалити рішення про застосування менш суворих запобіжних заходів, таких як:*

- передача під нагляд батьків або законних представників;
- поміщення до спеціалізованих виховних або навчальних установ;
- обрання домашнього арешту замість тримання під вартою.

Якщо умови життя дитини є задовільними і не становлять загрози для її подальшого розвитку, це може бути аргументом для призначення м'якіших заходів впливу. Водночас, якщо з'ясується, що умови життя дитини є неблагополучними, це може бути підставою для залучення соціальних служб і призначення спеціальних виховних або реабілітаційних заходів.

Під час винесення вироку суд також враховує умови виховання неповнолітнього, щоб визначити, чи є підстави для призначення більш м'якого покарання або застосування примусових заходів виховного характеру. Випадки, коли дитина виховується в неблагополучній сім'ї або в умовах соціальної занедбаності, можуть свідчити про те, що правопорушення було скоєне не через злочинні нахили дитини, а через відсутність належної уваги з боку батьків або інших дорослих.

Суд може призначити замість покарання такі заходи, як:

- нагляд за поведінкою з боку соціальних служб;
- направлення до спеціальних виховних або навчальних закладів;
- психологічна або соціальна реабілітація;
- встановлення опіки або піклування.

Постанови Верховного Суду в питаннях, що стосуються з'ясування умов життя та виховання неповнолітніх, указують на важливість детального дослідження соціального оточення і сімейних обставин підозрюваних або обвинувачених дітей. Верховний Суд неодноразово підкреслював, що з'ясування цих обставин має вирішальне значення для правильного визначення і запобіжних заходів, і міри покарання.

У процесі з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього, органи досудового розслідування та суд можуть взаємодіяти з соціальними службами, які надають підтримку дітям та їхнім сім'ям. Соціальні служби можуть проводити власне дослідження умов життя дитини, здійснювати нагляд за нею або її родиною, а також надавати рекомендації щодо заходів, необхідних для поліпшення умов життя та виховання неповнолітнього.

Залучення соціальних служб є важливим кроком у тих випадках, коли дитина виховується в складних соціальних умовах або її батьки чи опікуни не здатні забезпечити належне виховання і догляд. Соціальні працівники можуть рекомендувати суду або органам досудового розслідування спеціальні заходи, спрямовані на реабілітацію або соціальну підтримку дитини.

Відповідно до Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», соціальні служби зобов'язані забезпечувати нагляд і соціальну підтримку дітям, які перебувають у конфлікті із законом.

5. Вплив дорослих або старших осіб на неповнолітнього.

Діти через свою психологічну та соціальну залежність можуть легко піддаватися впливу з боку дорослих правопорушників, які можуть використовувати їх для вчинення злочинів. Такі ситуації є особливо небезпечними, оскільки дитина може бути втягнута у протиправну діяльність без повного розуміння своїх дій або їх наслідків.

У випадках, коли є докази, що дитина діяла під впливом дорослих, це може бути враховано при визначенні покарання або застосуванні інших заходів, таких як примусові заходи виховного характеру. Така інформація є вирішальною для суду, оскільки свідчить про те, що неповнолітній не діяв із власної волі.

Відповідно до ст. 304 Кримінального кодексу України, втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність є окремим кримінальним правопорушенням. Держава зобов'язана забезпечувати захист дітей від використання їх для вчинення злочинів.

6. Можливість виправлення неповнолітнього та необхідність застосування примусових заходів виховного характеру.

Окрім обставин, що стосуються вини й обставин правопорушення, у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього також повинні встановлюватися можливості виправлення дитини та необхідність застосування примусових заходів виховного характеру. Примусові заходи виховного характеру можуть включати такі дії, як направлення до спеціальних навчальних закладів, психологічна або соціальна підтримка, нагляд з боку соціальних служб тощо.

У контексті цього суди та слідчі повинні зауважити на те, чи є у дитини можливості для виправлення і чи може вона уникнути повторного правопорушення за умови відповідної допомоги та підтримки. Якщо такі можливості є, то суди можуть застосовувати менш суворі заходи, спрямовані на виховання і реабілітацію дитини, замість суворих кримінальних покарань.

4.3. Порядок застосування до неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження

Порядок виклику неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого.

Відповідно до ст. 489 КПК України, визначається процедура виклику неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого в рамках кримінального провадження. Ця норма встановлює спеціальний механізм для виклику неповнолітніх осіб на допити, судові засідання або інші процесуальні дії, беручи до уваги вік, психологічний та емоційний стан таких осіб. Головною метою цієї статті є захист прав неповнолітнього, зокрема забезпечення максимальної обережності під час виклику для участі в процесуальних діях, враховуючи специфіку його віку.

Мета порядку виклику неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого полягає у забезпеченні належної правової процедури щодо неповнолітніх, які залучені до кримінального процесу. У зв'язку з тим, що неповнолітні особи мають недостатній життєвий досвід, психологічну зрілість та юридичні знання, необхідно створити такі умови, які б гарантували дотримання їх прав і уникнення додаткового психологічного стресу. Законодавець підкреслює необхідність особливого підходу до порядку виклику неповнолітніх, щоб забезпечити баланс між захистом інтересів суспільства і збереженням прав дитини⁶¹.

Виклик неповнолітніх для участі в процесуальних діях повинен здійснюватися так, щоб мінімізувати можливі негативні психологічні наслідки. Це досягається через специфічні процедури повідомлення та участі законних представників дитини, а також забезпечення її психологічного комфорту під час слідства або суду.

Виклик неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого здійснюється з дотриманням таких вимог:

- неповнолітній викликається через його законних представників. Це можуть бути батьки, опікуни, піклувальники або інші особи, що здійснюють догляд за дитиною. Вони повинні бути обов'язково поінформовані про виклик неповнолітнього;
- повідомлення про виклик здійснюється шляхом вручення повістки про виклик, надіслання її поштою, електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснення виклику по телефону або телеграмою. Виклик неповнолітнього без належного інформування його законних представників є порушенням процесуальних норм.

Інший порядок вручення повістки або вручення повідомлення неповнолітнього допускається лише у випадку, якщо це зумовлюється обставинами кримінального провадження. Так у разі, якщо до неповнолітнього застосований запобіжний захід у виді тримання під вартою, його виклик

⁶¹ Бабенко О. Г. Досудове розслідування щодо неповнолітнього підозрюваного : дис. ... д.-ра філософії : 081 «Право». Маріуполь : Донецьк. юрид. ін-т МВС України. 2020. 261 с.

здійснюється через адміністрацію місця попереднього ув'язнення, яка зобов'язана забезпечити явку неповнолітнього.

У разі застосування до неповнолітнього як запобіжного заходу особистої поруки або застави, виклик такого неповнолітнього може бути зроблений через поручителя та заставодавця, відповідно на яких покладається обов'язок із забезпечення належної поведінки неповнолітнього та його явки за викликом слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді, суду. У разі якщо неповнолітній виховується в дитячій установі, виклик неповнолітнього здійснюється через адміністрацію такої установи.

Вручення повідомлення або повістки про виклик неповнолітнього іншим чином, аніж через його батьків або інших законних представників, не звільняє орган, який зробив такий виклик чи повідомлення, від обов'язку щодо інформування про нього законного представника неповнолітнього, який залучений до участі у кримінальному провадженні з метою забезпечення можливості реалізації ним його процесуальних прав із захисту інтересів неповнолітнього, якого він представляє.

Слід зазначити, що в разі неявки без поважних причин на виклик слідчого, прокурора, слідчого судді, суду та повідомлення про причини свого неприбуття до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, може бути застосований такий захід процесуального примусу, як привід (ст. 140 КПК України), а до неповнолітніх, які мають самостійний заробіток, також грошове стягнення (ч. 1 ст. 139 КПК України). Крім того, невиконання неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим своїх процесуальних обов'язків прибути за викликом слідчого, прокурора, слідчого судді, суду може розглядатися як підстава для застосування до нього запобіжного заходу (ч. 1 ст. 177 КПК України).

У разі якщо законний представник неповнолітнього подав письмову заяву про здійснення виклику в конкретному кримінальному провадженні з використанням Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи та/або її окремої підсистеми (модуля), то за наявності технічної можливості така особа викликається шляхом надсилання їй текстових повідомлень у порядку, визначеному Положенням про Єдину судову

інформаційно-комунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи.

У разі якщо особа подала письмову заяву на одержання повісток про виклик у конкретному кримінальному провадженні з використанням Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи та/або її окремої підсистеми (модуля), днем вручення повістки про виклик до слідчого судді, суду є день отримання судом повідомлення про доставлення повістки про виклик до слідчого судді, суду на офіційну електронну адресу особи.

Відповідно належним підтвердженням отримання особою повістки про виклик або ознайомлення з її змістом іншим шляхом є розпис особи про отримання повістки, в тому числі на поштовому повідомленні, відеозапис вручення особі повістки, будь-які інші дані, які підтверджують факт вручення особі повістки про виклик або ознайомлення з її змістом.

Якщо особа попередньо повідомила слідчого, прокурора, слідчого суддю, суд про адресу своєї електронної пошти, надіслана на таку адресу повістка про виклик вважається отриманою у випадку підтвердження її отримання особою відповідним листом електронної пошти.

У повістці про виклик повинно бути зазначено:

1) прізвище та посада слідчого, прокурора, слідчого судді, судді, який здійснює виклик;

2) найменування та адреса суду або іншої установи, до якої здійснюється виклик, номер телефону чи інших засобів зв'язку;

3) ім'я (найменування) особи, яка викликається, та її адреса;

4) найменування (номер) кримінального провадження, в межах якого здійснюється виклик;

5) процесуальний статус, в якому перебуває викликана особа;

6) час, день, місяць, рік і місце прибуття викликаної особи;

7) процесуальна дія (дії), для участі в якій викликається особа;

8) наслідки неприбуття особи за викликом із зазначенням тексту відповідних положень закону, в тому числі можливість

застосування приводу, та здійснення спеціального досудового розслідування чи спеціального судового провадження;

9) передбачені цим Кодексом поважні причини, через які особа може не з'явитися на виклик, та нагадування про обов'язок заздалегідь повідомити про неможливість з'явлення;

10) підпис слідчого, прокурора, слідчого судді, судді, який здійснив виклик.

Верховний Суд неодноразово наголошував на необхідності дотримання спеціальних процедур виклику і участі неповнолітніх у кримінальних процесах. У справі 760/13866/15-к (провадження № 51-927км18) Верховний Суд наголосив, що відсутність належного повідомлення законних представників неповнолітнього під час виклику на допит є порушенням процесуальних прав дитини і може бути підставою для визнання доказів, отриманих під час допиту, недопустимими. Верховний Суд підкреслив, що участь батьків або опікунів під час допиту є обов'язковою для захисту прав неповнолітнього⁶².

Порушення порядку виклику неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, встановленого ст. 489 КПК України, може мати серйозні процесуальні наслідки. Це може призвести до визнання процесуальних дій недійсними, а отримані докази – недопустимими. Наприклад, якщо допит неповнолітнього був проведений без участі законного представника або без належного повідомлення дитини про виклик, це може бути підставою для скасування рішень або виправдання неповнолітнього.

Відповідно до ст. 87 КПК України, докази, отримані з порушенням прав підозрюваного чи обвинуваченого, зокрема неповнолітнього, є недопустимими і не можуть бути використані в судовому процесі.

Застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу. Специфічний правовий статус неповнолітніх осіб та необхідність дотримання принципу гуманного ставлення до них у кримінальному процесі.

⁶² Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 760/13866/15-к (провадження № 51-927км18) від 1 березня 2018 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72642008>

Враховуючи вік, психічний розвиток і психологічну вразливість неповнолітніх, вид занять, законодавець запроваджує особливий порядок та умови застосування запобіжних заходів, які спрямовані на мінімізацію негативного впливу на життя та розвиток дитини.

Метою запобіжних заходів щодо неповнолітніх є не тільки забезпечення участі дитини у кримінальному провадженні, а й запобігання можливості продовження злочинної діяльності або перешкоджання слідству. Водночас законодавець виходить із принципу, що застосування будь-яких запобіжних заходів до неповнолітніх повинно відбуватися з мінімальним втручанням у їхнє життя та із урахуванням їх вікових, соціальних і психологічних особливостей, виду занять⁶³.

Основними принципами, якими керується суд або слідчий суддя під час ухвалення рішення про застосування запобіжного заходу до неповнолітнього, є:

- *гуманізм* – всі заходи повинні застосовуватися із максимальною повагою до гідності та прав неповнолітнього;
- *пропорційність* – обраний запобіжний захід має бути адекватним і відповідати ступеню тяжкості кримінального правопорушення та поведінці неповнолітнього;
- *мінімальне втручання* – запобіжні заходи повинні мінімально впливати на звичний ритм життя неповнолітнього, зокрема не порушувати його право на навчання, соціальну адаптацію та контакт із сім'єю;
- *пріоритетність виховних заходів* – слід віддавати перевагу виховним або реабілітаційним заходам, які мають корекційний вплив на неповнолітнього.

Ці принципи відображені у Конвенції ООН про права дитини (ст.ст. 3, 37, 40), яка наголошує на тому, що будь-яке правове втручання щодо дітей має здійснюватися з урахуванням їхніх найкращих інтересів. Законодавство України також базується на міжнародних актах, таких як Пекінські правила ООН (п. 13), які рекомендують максимально уникати утримання

⁶³ Рябченко К. С. Особливості доказування під час застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 3. С. 111–115.

під вартою неповнолітніх і замість цього використовувати виховні та реабілітаційні заходи.

Запобіжні заходи застосовуються: під час досудового розслідування та до початку підготовчого судового засідання – слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим із прокурором, або за клопотанням прокурора, а під час судового провадження – судом за клопотанням прокурора.

Метою застосування запобіжного заходу є забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам:

1) переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду;

2) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення;

3) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні;

4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином;

5) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, в якому підозрюється, обвинувачується.

Підставою застосування запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, які зазначені вище. Слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу без наявності для цього підстав, передбачених КПК України.

При вирішенні питання про обрання запобіжного заходу, крім наявності ризиків, зазначених у ст. 177 КПК України, слідчий суддя, суд на підставі наданих сторонами кримінального провадження матеріалів зобов'язаний оцінити сукупно всі обставини, зокрема:

1) вагомість наявних доказів про вчинення підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення;

2) тяжкість покарання, що загрожує відповідній особі у разі визнання підозрюваного, обвинуваченого винуватим

у кримінальному правопорушенні, у вчиненні якого він підозрюється, обвинувачується;

3) вік і стан здоров'я підозрюваного, обвинуваченого;

4) міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в місці його постійного проживання, зокрема наявність у нього родини й утриманців;

5) наявність у підозрюваного, обвинуваченого постійного місця роботи або навчання;

6) репутацію підозрюваного, обвинуваченого;

7) майновий стан підозрюваного, обвинуваченого;

8) наявність судимостей у підозрюваного, обвинуваченого;

9) дотримання підозрюваним, обвинуваченим умов застосованих запобіжних заходів, якщо вони застосовувалися до нього раніше;

10) наявність повідомлення особі про підозру у вчиненні іншого кримінального правопорушення;

11) розмір майнової шкоди, у завданні якої підозрюється, обвинувачується особа, або розмір доходу, в отриманні якого внаслідок учинення кримінального правопорушення підозрюється, обвинувачується особа, а також вагомість наявних доказів, якими обґрунтовуються відповідні обставини;

12) ризик продовження чи повторення протиправної поведінки, зокрема ризик летальності, що його створює підозрюваний, обвинувачений, зокрема у зв'язку з його доступом до зброї.

*Під час ухвалення рішення про застосування запобіжного заходу до неповнолітнього суд або слідчий суддя повинен враховувати декілька важливих критеріїв, що відображають **особливості особистості неповнолітнього та його соціально-го становища**. До таких критеріїв належать:*

– *вік неповнолітнього*: що молодший підозрюваний або обвинувачений, то менш суворі заходи можуть бути застосовані до нього, враховуючи його вразливість і психологічну незрілість;

– *характер і тяжкість вчиненого злочину*: запобіжний захід має відповідати ступеню тяжкості правопорушення. Якщо злочин є малозначним або неповнолітній учинив його вперше, доцільним є застосування більш м'яких запобіжних заходів, таких як особисте зобов'язання чи передача під нагляд;

– *соціальні та сімейні обставини*: якщо неповнолітній виховується в благополучній сім'ї, має постійну підтримку з боку батьків і відвідує навчальні заклади, це може бути підставою для обрання менш суворих заходів;

– *поведінка неповнолітнього*: позитивна поведінка дитини після вчинення правопорушення, зокрема щире каяття, може вплинути на рішення про застосування запобіжного заходу.

У кримінальному провадженні можуть бути застосовані такі запобіжні заходи:

- 1) особисте зобов'язання;
- 2) особиста порука;
- 3) застава;
- 4) домашній арешт;
- 5) тримання під вартою (ст. 176 КПК України).

Обираючи один із запобіжних заходів, треба зважати на те, що вони розташовані в порядку зростання ступеня суворості.

Тимчасовим запобіжним заходом є затримання особи, яке застосовується з підстав та в порядку, визначених КПК України.

До неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, крім того, може застосовуватися запобіжний захід у виді передання його під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а якщо він виховується в дитячій установі – передання його під нагляд адміністрації цієї установи (ст. 493 КПК України).

Також до осіб, стосовно яких застосовуються чи передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, можуть бути застосовані такі запобіжні заходи, як передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом; поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають їхню небезпечну поведінку (ст. 508 КПК України).

Особисте зобов'язання (ст. 197 КПК України) – один із найбільш м'яких запобіжних заходів, що полягає у визначенні для підозрюваного зобов'язання виконувати покладені на нього слідчим суддею обов'язки, вичерпний перелік яких наведено в ст. 194 КПК України. Підозрюваному письмово під розпис повідомляються покладені на нього обов'язки.

Також підозрюваному роз'яснюється, що невиконання обов'язків, встановлених для виконання, тягне за собою можливість:

1) застосування більш жорсткого запобіжного заходу на підставі ухвали слідчого судді, суду;

2) накладення грошового стягнення в розмірах, передбачених ч. 2 ст. 179 КПК України. При цьому не зрозуміло, як можна застосовувати до неповнолітнього грошове стягнення у випадку, коли в нього нема власного джерела доходу.

Необхідно наголосити, що до осіб, у яких спостерігається невисокий рівень загального розвитку, застосування цього запобіжного заходу не є ефективним, оскільки вони не повною мірою усвідомлюють характер тих обов'язків, що покладаються на них під час обрання запобіжного заходу.

Саме тому серед науковців немає єдиної думки щодо доцільності застосування вказаного запобіжного заходу до неповнолітнього. Більшість із них дотримується позиції, згідно з якою такий запобіжний захід взагалі не є ефективним, позаяк неповнолітня особа через свій вік і рівень розвитку не повною мірою усвідомлює його сутність і значення.

Особиста порука (ст. 180 КПК України) – вид запобіжного заходу, який полягає в наданні особами, яких слідчий суддя вважає такими, що заслуговують на довіру, письмового зобов'язання про те, що вони поручаються за виконання підозрюваним покладених на нього обов'язків відповідно до ст. 194 КПК України й зобов'язуються за необхідності доставити його до органу досудового розслідування чи суду на першу про те вимогу.

Поручителі – це зазвичай особи, які мають особисті чи інші зв'язки з особою, за яку вони поручились, і морально можуть впливати на неї. На поручителя покладається обов'язок забезпечити не тільки явку підозрюваного, обвинуваченого до органу досудового розслідування чи суду на першу про те вимогу, а й виконання покладених на підозрюваного, обвинуваченого обов'язків згідно зі ст. 194 КПК України, зокрема таких: утримуватися від спілкування з будь-якою особою, не відвідувати визначені місця, пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності, докласти зусиль до пошуку роботи або для навчання тощо.

Кількість поручителів визначає слідчий суддя, який обирає запобіжний захід. Наявність одного поручителя може бути визнано достатньою лише в тому разі, коли ним є особа, яка заслуговує на особливу довіру.

Тлумачення поняття «особлива довіра» на законодавчому рівні не визначено, тому незрозуміло, які саме критерії включає це твердження.

Поручителю обов'язково мають бути роз'яснені та зрозумілі для нього ступінь тяжкості кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа; обов'язки, що покладаються на нього ухвалою слідчого судді та наслідки їх невиконання (розміри грошового стягнення відповідно до п.п. 1–4 ч. 5 ст. 180 КПК України); право на відмову від прийнятих на себе зобов'язань і порядок реалізації такого права (забезпечення явки підозрюваного до органу досудового розслідування чи суду для вирішення питання про заміну йому запобіжного заходу на інший у зв'язку з відмовою від особистої поруки).

Ухвала слідчого судді щодо застосування запобіжного заходу особистої поруки підлягає негайному виконанню після її оголошення й оскарженню не підлягає (ст. 205 КПК України). Контроль за виконанням зобов'язань про особисту поруку здійснює слідчий.

Застава (ст. 182 КПК України) – це запобіжний захід, суть якого полягає у внесенні коштів заставодавцем у грошовій одиниці України на спеціальний рахунок, визначений у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, з метою забезпечення виконання підозрюваним покладених на нього обов'язків, за умови внесення коштів у дохід держави в разі невиконання цих обов'язків.

Недоліком застосування вказаного запобіжного заходу є те, що в разі внесення грошових коштів не власне неповнолітнім, а його близькими чи рідними, ця обставина не зможе належно забезпечити виконання неповнолітнім покладених на нього обов'язків і повною мірою їх усвідомити.

Домашній арешт (ст. 181 КПК України) – запобіжний захід, суть якого полягає в забороні підозрюваному залишати житло цілодобово або в певний період доби, визначений в ухвалі слідчого судді. Домашній арешт може бути застосовано

до особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, за вчинення якого передбачено покарання у виді позбавлення волі.

Під час розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу у виді домашнього арешту суд має з'ясувати місце проживання підозрюваного, обвинуваченого, оскільки на «житло цієї особи» вказує те, коли підозрюваний, обвинувачений:

- 1) є власником (співвласником) такого житла;
- 2) зареєстрований у такому житлі;
- 3) постійно або тимчасово проживає в такому житлі без реєстрації тощо.

У зазначених випадках необхідно з'ясовувати думку власника житла (якщо він відомий) та оцінити всі обставини сукупно, зокрема міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в місці його постійного проживання; наявність у нього родини й утриманців (місце їх фактичного проживання); достатність застосування такого запобіжного заходу для запобігання ризикам, визначеним у ст. 177 КПК України.

Особи, до яких застосовується вказаний запобіжний захід органами Національної поліції, одразу ставляться на облік осіб, стосовно яких застосовано домашній арешт.

Неповнолітні особи, які виховуються в благополучних сім'ях, у вечірній час і так перебувають вдома під контролем батьків. Тому обмеження в часі, які можуть бути вказані в ухвалі про обрання запобіжного заходу, неповнолітній і не відчуває, а відтак не повною мірою усвідомлює застосування до нього вказаного запобіжного заходу, який покладає на нього процесуальні обов'язки. У КПК України має бути передбачено чіткі вказівки щодо того, хто саме та як повинен здійснювати нагляд за поведінкою особи, взятої під домашній арешт, як здійснювати нагляд за кореспонденцією, переговорами (зокрема, телефонними й за допомогою електронної пошти), особистими зустрічами певної особи. Звичайно, повинні бути гарантовані й права та законні інтереси осіб, до яких буде застосовано запобіжний захід у виді домашнього арешту.

Вказаний запобіжний захід може передбачати також звітування особи, щодо якої застосовано домашній арешт, наприклад телефонування, відповідь на домашні телефонні дзвінки, прибуття за викликом до уповноваженого органу, надання пояснень особам, які контролюватимуть виконання запобіжного заходу у виді домашнього арешту.

Оскільки участь законного представника в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх є обов'язковою, є не вирішеним питання про те, яка саме роль законного представника під час виконання неповнолітнім покладених на нього процесуальних обов'язків під час застосування вказаного запобіжного заходу.

Тримання під вартою (ст. 183 КПК України) – може бути застосоване до неповнолітніх лише в тих випадках, коли особа підозрюється у вчиненні тяжких та особливо тяжких злочинів і за умови, якщо слідчий, прокурор доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу обставини є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти доведеним під час розгляду ризику чи ризикам (ч. 3 ст. 176 КПК України).

При вирішенні питання про обрання запобіжного заходу у виді тримання під вартою суд повинен враховувати зміст ст. 37 Конвенції про права дитини, яка встановлює, що «арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюється згідно із законом та використовується лише як крайній захід й протягом якомога коротшого відповідного періоду».

При вирішенні питання про обрання неповнолітньому запобіжного заходу у виді тримання під вартою необхідно враховувати також практику ЄСПЛ. Зокрема, показовим у цьому аспекті є рішення ЄСПЛ від 27 листопада 2008 року у справі «Свершов проти України»⁶⁴, в якому суд констатував порушення вимог ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на свободу та особисту недоторканність) стосовно неповнолітнього. У п. 63 цього рішення ЄСПЛ в обґрунтування порушення ст. 5 Конвенції зазначив, що національні суди при розгляді питання щодо продовження тримання під вартою неповнолітнього жодного разу не розглядали можливості обрання альтернативного запобіжного заходу замість тримання під вартою і, посилаючись головню на тяжкість злочинів, продовжували тримати заявника під вартою на підставах, які не можна вважати «відповідними і достатніми».

⁶⁴ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Свершов проти України» від 27 листопада 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_428#Text

Окрім того, відповідно до п. 64 цього ж рішення ЄСПЛ, визнаючи наявність порушення п. 3 ст. 5 Конвенції, вказав, що *«взято до уваги й те, що, хоча захисник закликав враховувати неповнолітній вік заявника, органи влади, як видно з матеріалів справи, ніколи не брали до уваги цей факт, коли виносили рішення про тримання його під вартою»*. Особливої уваги заслуговує аргументація ЄСПЛ стосовно порушення п. 4 ст. 5 Конвенції в контексті розгляду національними судами клопотань про скасування запобіжного заходу у виді тримання під вартою неповнолітнього. Так, у п. 71 вищезазначеного рішення ЄСПЛ зазначив таке: *«Усі клопотання про звільнення заявника (неповнолітнього) з-під варти, подані до судів, розглядалися без зволікання. Захисник у декількох клопотаннях про скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою наводив кілька аргументів на обґрунтування необхідності звільнення заявника з-під варти, зокрема, він послався на неповнолітній вік заявника; на те, що він не має попередніх судимостей; що він не може перешкоджати збиранню доказів чи знищити їх; на позитивні риси в його характеристиці; на те, що він постійно проживав у м. Керчі; що він не вдається до спроб і був не в змозі вдаватися до спроб втечі через відсутність коштів і родичів в інших регіонах країни; і що немає жодних ознак того, що в разі звільнення з-під варти він вчинить нові злочини. Втім, в постановках про залишення заявника під вартою національні суди не посилались на жодний із цих аргументів. На думку ЄСПЛ, національні суди, проігнорувавши всі ці аргументи, незважаючи на те, що вони були конкретними, слушними і важливими, тим самим не виконали свого обов'язку, передбаченого п. 4 ст. 5 Конвенції, здійснити судовий контроль законності тримання заявника під вартою»*.

Про затримання та взяття під варту неповнолітнього негайно сповіщаються його батьки чи особи, які їх замінюють.

Проте взяття під варту є запобіжним заходом, що може застосовуватися до неповнолітнього тільки у виняткових випадках, за умови наявності обґрунтованої підозри або обвинувачення у вчиненні ним тяжкого чи особливо тяжкого злочину в порядку, передбаченому ст.ст. 183–187, 192–194, 196, 197 КПК України, з метою забезпечення виконання неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків.

Затримання особи, що не досягла повноліття, як тимчасовий запобіжний захід може бути застосоване до такої особи за умови наявності обґрунтованої підозри або обвинувачення у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, а також на підставі ухвали слідчого судді або суду, які мають право її винести:

а) за власною ініціативою – у випадку, якщо підозрюваний або обвинувачений не з'явився за судовим викликом, і слідчий суддя або суд не мають на початок засідання інформації про поважні причини, що заважають його своєчасному прибуттю, якщо раніше винесена ухвала про привід неповнолітнього залишилася невиконаною;

б) задовольняючи клопотання, подане прокурором або слідчим за узгодженням з прокурором у порядку, передбаченому ст. 188 КПК України, про надання дозволу на затримання підозрюваного або обвинуваченого з метою його приводу для участі в розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу у виді тримання під вартою. Виконання ухвали слідчого судді про надання дозволу на затримання здійснюється з дотриманням вимог ст. 191 КПК України.

Затримання неповнолітнього без ухвали слідчого судді не допускається, крім випадків, передбачених ст.ст. 207, 208 КПК України. Таке затримання здійснюється в порядку, передбаченому § 2 глави 18 КПК України у виняткових випадках.

Запобіжні заходи до неповнолітніх застосовуються: під час досудового розслідування – слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим із прокурором, або за клопотанням прокурора, а під час судового провадження – судом за клопотанням прокурора.

Окрім запобіжних заходів, визначених у ст. 176 КПК України, до неповнолітніх може бути застосовано спеціальний запобіжний захід – **передання неповнолітнього під нагляд**.

Передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи є запобіжним заходом, який може бути застосований до неповнолітнього в разі обґрунтованої підозри або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення та за наявності підстав і в порядку, визначеному § 1 глави 18 КПК України.

Передача неповнолітнього підозрюваного під нагляд (ст. 493 КПК України) полягає у взятті на себе будь-ким із зазначених осіб або представником адміністрації дитячої установи письмового зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також його належну поведінку.

Неповнолітній може передаватися під нагляд:

- 1) батьків, опікунів, піклувальників;
- 2) адміністрації дитячої установи, в якій він виховується.

Застосування зазначених запобіжних заходів допускається з метою забезпечення виконання неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також у разі наявності ризиків, передбачених ст. 177 КПК України.

Одночасне застосування більш ніж одного запобіжного заходу, передбаченого ст. 493 КПК України, не допускається.

Особами, яким неповнолітній може бути переданий під нагляд, є батьки, опікуни чи піклувальники неповнолітнього, а щодо неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – адміністрація цієї установи.

Опіка й піклування встановлюються для виховання неповнолітніх дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення їхніх батьківських прав, хвороби батьків або з інших причин залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав і інтересів таких дітей. Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, а піклування – над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ст. 243 Сімейного кодексу України). Повноваження опікуна або піклувальника неповнолітнього підтверджуються відповідним рішенням суду або органу опіки та піклування про призначення опікуном або піклувальником.

Якщо дитина постійно проживає у закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому дитячому закладі, функції опікуна та піклувальника щодо неї покладаються на адміністрацію цих закладів. Згідно із Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р., до дитячих установ, у яких можуть проживати неповнолітні, належать приймальники-розподільники для дітей, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації,

центри медикосоціальної реабілітації дітей, спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України, притулки для дітей служб у справах дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка)⁶⁵.

Питання про застосування до неповнолітнього передання під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи або відмову в цьому вирішується на досудовому слідстві – слідчим суддею, а під час судового провадження – судом на підставі клопотання прокурора та згідно з правилами обрання запобіжного заходу або за клопотанням сторони захисту під час розгляду питання про обрання запобіжного заходу.

Перед застосуванням зазначених запобіжних заходів слідчий суддя (суд) має впевнитися в наявності належних умов для виконання особами, на яких покладається нагляд за неповнолітнім, покладених на них у зв'язку з цим обов'язків, що особа батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім не перешкоджатимуть належному здійсненню нагляду за неповнолітнім.

Передавання під нагляд батьків та інших осіб можливе лише за їхньої на це згоди та згоди неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. Від батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи, яким неповнолітній передається під нагляд, відбирається письмове зобов'язання про забезпечення ними прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також його належну поведінку. При відібраних зобов'язаннях про взяття під нагляд батьки, опікуни, піклувальники, адміністрація дитячої установи попереджаються про характер підозри чи обвинувачення неповнолітнього і про їхню відповідальність у разі порушення взятого на себе зобов'язання. При порушенні цього зобов'язання на батьків, опікунів і піклувальників накладається грошове стягнення від двох до п'яти розмірів мінімальної заробітної плати.

⁶⁵ Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 6. Ст. 35. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр>

Особа, яка взяла зобов'язання про нагляд, має право відмовитися від подальшого виконання цього зобов'язання, заздалегідь про це повідомивши. Така відмова має бути письмовою та мотивованою. За наявності такої відмови вирішується питання про заміну вибраного запобіжного заходу іншим.

Також слід зазначити, що при переданні неповнолітнього під нагляд дитячої установи суд повинен визначити особу або групу осіб (з педагогів, психологів, соціальних працівників), які мають позитивний вплив на вихованця, правильно оцінюють учинений ним злочин, користуються авторитетом і повагою у нього, можуть впливати на неповнолітнього та забезпечити належну поведінку й повсякденний нагляд за ним. Ухвала суду повинна містити перелік заходів, яких зобов'язаний дотримуватись неповнолітній підозрюваний (обвинувачений), із-поміж яких перебування особи за місцем проживання в нічний час доби; систематичність відвідування навчального закладу; розмови з дитячим психологом; прибуття до підрозділів превентивної діяльності Національної поліції тощо

4.4. Форми закінчення досудового розслідування щодо неповнолітніх

Згідно з КПК України, досудове розслідування у справах стосовно неповнолітніх має свої особливості, зокрема щодо форм його закінчення. Так само як і в загальному кримінальному процесі досудове розслідування може бути закінчене в кількох формах. Однак, зважаючи на специфіку проваджень стосовно неповнолітніх, законодавство передбачає певні відмінності й додаткові процесуальні гарантії для цієї категорії осіб.

Визнати досудове розслідування закінченим – означає визнати, що більше немає необхідності проведення будь-яких слідчих (розшукових) дій або процесуальних дій, спрямованих на збирання, перевірку та дослідження доказів: усі необхідні для прийняття підсумкового рішення докази зібрані, перевірені, досліджені та належно оцінені.

Слідчий, оцінюючи зібрані докази, має визначити, яке підсумкове рішення належить прийняти. Згідно зі ст. 283 КПК

України прокурор зобов'язаний у найкоротший строк після повідомлення особі про підозру здійснити одну з таких дій:

- 1) закрити кримінальне провадження;
- 2) звернутися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності;
- 3) звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Закінчуючи досудове розслідування суб'єкту, що провадить досудове розслідування, необхідно систематизувати і технічно оформити матеріали кримінального провадження.

Закриття кримінального провадження щодо неповнолітніх має важливе значення, оскільки передбачає особливий порядок і підходи до ухвалення рішення щодо припинення провадження у випадках, коли підозрюваною або обвинуваченою є неповнолітня особа. У такому провадженні акцент робиться не тільки на з'ясуванні вини неповнолітнього, а й на врахуванні його вікових, психологічних, соціальних та інших обставин, які могли вплинути на його поведінку і вчинення правопорушення. Відповідно до норм КПК України та практики Верховного Суду, процедура закриття кримінального провадження щодо неповнолітніх має специфічні вимоги, що враховують інтереси дитини⁶⁶.

Закриття кримінального провадження стосовно неповнолітніх може здійснюватися на тих самих підставах, що й у випадках із дорослими обвинуваченими, проте з урахуванням специфіки віку та соціальних обставин. *Основні підстави для закриття кримінального провадження визначені ст. 284 КПК України і охоплюють такі випадки:*

- 1) встановлена відсутність події кримінального правопорушення;
- 2) встановлена відсутність у діянні складу кримінального правопорушення;
- 3) не встановлені достатні докази для доведення винуватості особи в суді і вичерпані можливості їх отримати;

⁶⁶ Прокопенко В. В. Науково-практичний коментар до окремих статей Кримінального процесуального кодексу України. *Офіційний сайт*. URL: <http://www.jurists.org.ua/>

3⁻¹) не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, у разі закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, крім випадків вчинення особливо тяжкого злочину проти життя чи здоров'я особи або злочину, за який згідно із законом може бути призначено покарання у виді довічного позбавлення волі. Учасники кримінального провадження мають право заявляти клопотання прокурору про закриття кримінального провадження за наявності передбачених цим пунктом підстав;

3⁻¹) не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, у разі закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, крім випадків вчинення особливо тяжкого злочину проти життя чи здоров'я особи або злочину, за який згідно із законом може бути призначено покарання у виді довічного позбавлення волі;

4⁻¹) втратив чинність закон, яким встановлювалася кримінальна протиправність діяння;

5) помер підозрюваний, обвинувачений, особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого;

6) існує вирок по тому самому обвинуваченню, що набрав законної сили, або постановлена ухвала суду про закриття кримінального провадження по тому самому обвинуваченню;

7) потерпілий, а у випадках, передбачених КПК України, його представник відмовився від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення, крім кримінального провадження щодо кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством;

8) стосовно кримінального правопорушення, щодо якого не отримано згоди держави, яка видала особу;

9) стосовно податкових зобов'язань особи, яка вчинила дії, передбачені ст. 212 КК України, досягнутий податковий компроміс відповідно до підрозділу 9⁻² розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України;

9⁻¹) існує нескасована постанова слідчого, дізнавача, прокурора про закриття кримінального провадження з підстав, передбачених п.п. 1, 2, 4, 9 ч. 1 ст. 284 КПК України,

у кримінальному провадженні щодо того самого діяння, що розслідувалося з дотриманням вимог щодо підслідності.

Учасники кримінального провадження мають право заявляти клопотання слідчому, дізнавачу, прокурору про закриття кримінального провадження за наявності передбачених цим пунктом підстав;

10) після повідомлення особі про підозру закінчився строк досудового розслідування, визначений ст. 219 КПК України, крім випадку повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину проти життя та здоров'я особи.

Кримінальне провадження закривається судом:

1) у зв'язку зі звільненням особи від кримінальної відповідальності;

1⁻¹) з підстави, передбаченої п. 3-1 ч. 1 ст. 284 КПК України;

1⁻¹) з підстави, передбаченої п. 3-1 ч. 1 ст. 284 КПК України;

1⁻²) з підстави, передбаченої п. 4⁻¹ ч. 1 ст. 284 КПК України, якщо підозрюваний, обвинувачений заперечує проти закриття за цією підставою;

2) якщо прокурор відмовився від підтримання державного обвинувачення, за винятком випадків, передбачених КПК України;

3) досягнуто податковий компроміс у справах про кримінальні правопорушення, передбачені ст. 212 КК України, відповідно до підрозділу 9⁻² розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України.

Провадження щодо юридичної особи підлягає закриттю у разі встановлення відсутності підстав для застосування до неї заходів кримінально-правового характеру, закриття кримінального провадження чи ухвалення виправдувального вироку щодо уповноваженої особи юридичної особи.

Про закриття провадження щодо юридичної особи прокурор приймає постанову, а суд зазначає про це у виправдувальному вирoku або постановляє ухвалу. Рішення про закриття провадження щодо юридичної особи може бути оскаржено в порядку, встановленому КПК України.

Про закриття кримінального провадження слідчий, дізнавач, прокурор приймає постанову, яку може бути оскаржено у порядку, встановленому КПК України.

Слідчий, дізнавач приймає постанову про закриття кримінального провадження з підстав, передбачених п. 1, 2, 4⁻¹, 9, 9⁻¹ ч. 1 ст. 284 КПК України, якщо в цьому кримінальному провадженні жодній особі не повідомлялося про підозру.

Прокурор приймає постанову про закриття кримінального провадження, у тому числі щодо підозрюваного, з підстав, передбачених ч. 1 ст. 284 КПК України, крім випадку, передбаченого абзацом четвертим або п'ятим ст. 284 КПК України.

Закриття кримінального провадження з підстави, передбаченої п. 3⁻¹ ч. 1 ст. 284 КПК України, здійснюється судом за клопотанням прокурора.

Закриття кримінального провадження з підстави, передбаченої п. 4-1 ч. 1 ст. 284 КПК України, здійснюється прокурором, якщо підозрюваний проти цього не заперечує. За відсутності згоди підозрюваного кримінальне провадження продовжується в загальному порядку, передбаченому КПК України, з урахуванням особливостей, визначених главою 36⁻¹ КПК України.

Постанова про закриття кримінального провадження з підстави, передбаченої п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, приймається прокурором з урахуванням особливостей, визначених ч. 10 ст. 284 КПК України.

Рішення прокурора про закриття кримінального провадження щодо підозрюваного не є перешкодою для продовження досудового розслідування щодо відповідного кримінального правопорушення.

Копія постанови слідчого, дізнавача про закриття кримінального провадження надсилається заявнику, потерпілому, прокурору. Прокурор протягом двадцяти днів із моменту отримання копії постанови має право її скасувати у зв'язку з незаконністю чи необґрунтованістю. Постанова слідчого, дізнавача про закриття кримінального провадження також може бути скасована прокурором за скаргою заявника, потерпілого, якщо така скарга подана протягом десяти днів із моменту отримання заявником, потерпілим копії постанови.

Копія постанови прокурора про закриття кримінального провадження та/або провадження щодо юридичної особи надсилається заявнику, одному із близьких родичів або члену сім'ї, коло яких визначено КПК України, та/або захиснику

померлого, потерпілому, його представнику, підозрюваному, захиснику, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження.

Якщо обставини, передбачені п.п. 1, 2 ч. 1 ст. 284 КПК України виявляються під час судового розгляду, суд зобов'язаний ухвалити виправдувальний вирок.

Якщо обставини, передбачені п.п. 5–9, 9⁻¹, 10 ч. 1 ст. 284 КПК України, виявляються під час судового провадження, а також у випадку, передбаченому п.п. 2, 3 ч. 2 ст. 284 КПК України, суд постановляє ухвалу про закриття кримінального провадження.

У разі якщо суд встановить наявність підстав для закриття кримінального провадження у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, суд на будь-якій стадії судового провадження зобов'язаний з'ясувати та врахувати думку обвинуваченого щодо закриття кримінального провадження.

Ухвала про закриття кримінального провадження з підстави, передбаченої п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, постановляється судом з урахуванням особливостей, визначених ч. 10 ст. 284 КПК України.

Ухвала про закриття кримінального провадження з підстави, передбаченої п. 4⁻¹ ч. 1 або п. 1⁻² ч. 2 ст. 284 КПК України, постановляється судом з урахуванням особливостей, визначених ст. 479⁻² КПК України.

Закриття кримінального провадження щодо неповнолітніх осіб є важливим інструментом захисту їх прав та інтересів у кримінальному процесі. Законодавець передбачає різні підстави для закриття таких проваджень. Важливим аспектом є також врахування соціальних та психологічних обставин, які впливають на поведінку неповнолітніх. Практика Верховного Суду підкреслює необхідність застосування індивідуального підходу до кожної справи, з особливою увагою до інтересів і прав дитини.

Звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх – це важливий правовий інститут, який передбачає можливість звільнення осіб, які не досягли повноліття, від кримінальної відповідальності за умови виконання певних законодавчих вимог. У межах кримінального законодавства України

та міжнародних стандартів, що регулюють поводження з дітьми у конфлікті з законом, звільнення від відповідальності неповнолітніх є важливим елементом системи гуманного правосуддя, спрямованого на соціальну реабілітацію дітей.

Під час вирішення питання про можливість звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітнього, суд враховує кілька ключових критеріїв, зокрема:

- *характер і ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення:* неповнолітні, які вчинили проступок або не-тяжкий злочин, можуть бути звільнені від кримінальної відповідальності, водночас до уваги беруться мотиви вчинення діяння, обставини його вчинення та роль неповнолітнього у правопорушенні;

- *особистість неповнолітнього:* вік, рівень розвитку, психологічний стан та поведінка неповнолітнього після вчинення протиправного діяння є вирішальними факторами при ухваленні рішення про звільнення від кримінальної відповідальності. Суд також може врахувати вплив соціального середовища та сім'ї на поведінку дитини;

- *поводження після вчинення кримінального правопорушення:* якщо неповнолітній визнає свою провину, щиро кається і співпрацює зі слідством, це може бути підставою для звільнення його від відповідальності;

- *можливість ресоціалізації:* якщо суд дійде висновку, що неповнолітній здатен повернутися до законослухняного способу життя без призначення покарання, це може бути підставою для звільнення від кримінальної відповідальності.

Згідно зі ст. 285 КПК України, особа звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність. Варто вказати, що законом України про кримінальну відповідальність, а саме КК України, визначений вичерпний *перелік підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності:*

- звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям;

- звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим;

- звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки;

- звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки;
- звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі закінченням строків давності.

Варто вказати, що особа, яка володіє правом бути звільненою від кримінальної відповідальності, має бути повідомлена про таке право, а у випадку, якщо це неповнолітній, то законному представнику неповнолітнього також роз'яснюється вказане право. Воно має бути роз'яснене їй у встановленому законом порядку.

Слідчий, прокурор зобов'язані заохочувати особу до таких дій. Підозрюваному, обвинуваченому, який може бути звільнений від кримінальної відповідальності, повинно бути роз'яснено сутність підозри або обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності і право заперечувати проти закриття кримінального провадження з цієї підстави.

Встановивши на стадії досудового розслідування підстави для звільнення від кримінальної відповідальності та отримавши згоду підозрюваного на таке звільнення, прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та без проведення досудового розслідування у повному обсязі надсилає його до суду.

Якщо ж під час здійснення судового розгляду провадження, що надійшло до суду з обвинувальним актом, сторона кримінального провадження звернеться до суду з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності обвинуваченого, суд має невідкладно розглянути таке клопотання. У разі встановлення судом необґрунтованості клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності суд своєю ухвалою відмовляє у його задоволенні та повертає клопотання прокурору для здійснення кримінального провадження в загальному порядку або продовжує судове провадження в загальному порядку, якщо таке клопотання надійшло після направлення обвинувального акта до суду. Законодавець зазначає, що перед направленням клопотання до суду прокурор зобов'язаний ознайомити з ним потерпілого та з'ясувати його думку щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності. Проте він не визначає, як потерпілий може вплинути на перебіг розгляду клопотання.

В разі негативного ставлення потерпілого до можливості звільнення від кримінальної відповідальності підозрюваного або обвинуваченого він міг би подати апеляцію на ухвалу суду про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності, або висловити свою думку безпосередньо у суді (ч. 2 ст. 288 КПК України), проте, як зазначає п. 8 ч. 1 ст. 287 КПК України, потерпілий має вирішити це питання до оформлення клопотання прокурором.

У клопотанні прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності вказуються (ст. 287 КПК України):

- найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер;
- анкетні відомості підозрюваного (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство);
- прізвище, ім'я, по батькові та займана посада прокурора;
- виклад фактичних обставин кримінального правопорушення та його правова кваліфікація зі зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність та формулювання підозри;
- розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, та відомості про її відшкодування;
- докази, які підтверджують факт учинення особою кримінального правопорушення;
- наявність обставин, які свідчать, що особа підлягає звільненню від кримінальної відповідальності, та відповідна правова підстава;
- відомості про ознайомлення з клопотанням потерпілого та його думка стосовно можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності;
- дата та місце складення клопотання.

До клопотання прокурора має бути додана письмова згода особи на звільнення від кримінальної відповідальності.

Щодо розгляду клопотання прокурора про звільнення особи від кримінальної відповідальності у суді, то воно здійснюється в загальноприйнятому порядку в присутності сторін кримінального провадження.

Звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, передбачене КК України, є важливим механізмом гуманного правосуддя, спрямованого на виправлення

та ресоціалізацію дітей. Цей інститут дає змогу уникнути кримінальних покарань у разі, якщо неповнолітній не становить загрози для суспільства.

Обвинувальний акт є важливим документом, який відіграє важливу роль у кримінальному процесі. Він визначає факт пред'явлення обвинувачення конкретній особі та містить вичерпну інформацію про кримінальне правопорушення, яке їй інкримінується. Коли йдеться про обвинувальний акт щодо неповнолітніх осіб, важливість цього документа значно зростає, оскільки законодавство передбачає спеціальні процедури і додаткові гарантії для захисту прав дітей у кримінальному провадженні. Особливий правовий статус неповнолітніх обвинувачених визначається тим, що діти мають менший життєвий досвід, нижчий рівень правосвідомості та потребують особливого підходу для захисту своїх прав і законних інтересів.

Обвинувальний акт щодо неповнолітніх – це процесуальний документ, який складається після завершення досудового розслідування і містить інформацію про інкриміноване неповнолітньому кримінальне правопорушення.

Згідно зі ст. 291 КПК України, обвинувальний акт складається слідчим, дізнавачем, після чого затверджується прокурором. Обвинувальний акт може бути складений прокурором, зокрема якщо він не погодиться з обвинувальним актом, що був складений слідчим, дізнавачем.

Обвинувальний акт відповідно до ст. 291 КПК України має містити такі відомості:

1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер;

2) анкетні відомості кожного обвинуваченого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство);

3) анкетні відомості кожного потерпілого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство);

3⁻¹) анкетні відомості викривача (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство);

4) прізвище, ім'я, по батькові та займана посада слідчого, прокурора;

5) виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиланням на положення закону і статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність та формулювання обвинувачення;

6) обставини, які обтяжують чи пом'якшують покарання;

7) розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням;

7⁻¹) підстави застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, які прокурор вважає встановленими;

8) розмір витрат на залучення експерта (у разі проведення експертизи під час досудового розслідування);

8⁻¹) розмір пропонованої винагороди викривачу;

9) дату та місце його складення та затвердження.

Зміст обвинувального акта щодо неповнолітніх має включати, окрім загальних положень, передбачених для всіх обвинувачених, додаткові відомості, які мають значення для розгляду справи щодо неповнолітніх. *Зокрема, такі відомості можуть охоплювати:*

- опис соціальних і сімейних умов життя неповнолітнього (відповідно до ст. 487 КПК України), включаючи наявність проблем у сім'ї, конфліктів, впливу оточення тощо;

- інформацію про психологічний стан дитини на момент учинення правопорушення, включаючи результати психолого-психіатричної експертизи, якщо така проводилася;

- мотиви вчинення кримінального правопорушення, що є надважливими у випадку з неповнолітніми, оскільки їх дії можуть бути результатом психологічного тиску, необізнаності або впливу сторонніх осіб.

До обвинувального акта додається:

1) реєстр матеріалів досудового розслідування;

2) цивільний позов, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування;

3) розписка підозрюваного про отримання копії обвинувального акта, копії цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування, і реєстру матеріалів досудового розслідування (крім випадку, передбаченого ч. 2 ст. 297⁻¹ КПК України);

4) розписка або інший документ, що підтверджує отримання цивільним відповідачем копії цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування не до підозрюваного;

5) довідка про юридичну особу, щодо якої здійснюється провадження, у якій зазначаються: найменування юридичної особи, її юридична адреса, розрахунковий рахунок, ідентифікаційний код, дата і місце державної реєстрації.

Згідно з КПК України, після складання обвинувально-го акта неповнолітній має бути ознайомлений із його змістом у присутності свого адвоката і законного представника. Це є важливою гарантією дотримання прав дитини, оскільки вона може не повною мірою розуміти складність та юридичну значущість обвинувачень. Неповнолітній має право на допомогу свого захисника під час ознайомлення з документами кримінального провадження.

Процедурні вимоги до ознайомлення неповнолітнього з обвинувальним актом включають:

- неповнолітній повинен бути поінформований про зміст обвинувального акта в доступній та зрозумілій для нього формі;

- законний представник неповнолітнього також має бути присутнім під час цього процесу для забезпечення прав неповнолітнього;

- якщо під час ознайомлення виникають питання або непорозуміння, адвокат або слідчий зобов'язані надати пояснення у доступній для неповнолітнього формі.

Особливості **застосування примусових заходів медичного характеру відносно неповнолітніх** є важливою складовою кримінального провадження, коли йдеться про підозрюваних чи обвинувачених осіб, які є неповнолітніми і водночас мають психічні або інші розлади, що впливають на їх здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними. **Примусові заходи медичного характеру стосовно неповнолітніх є особливим видом юридичних заходів, які застосовуються лише у виняткових випадках, коли неповнолітній несе суспільну небезпеку через свій стан здоров'я, і метою таких заходів є не покарання, а забезпечення його лікування і реабілітації.**

Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, здійснюється за наявності достатніх підстав вважати, що:

1) особа вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене законом України про кримінальну відповідальність, у стані неосудності;

2) особа вчинила кримінальне правопорушення у стані осудності, але захворіла на психічну хворобу до постановлення вироку.

Якщо під час досудового розслідування будуть встановлені підстави для здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, слідчий, дізнавач, прокурор виносить постанову про зміну порядку досудового розслідування і продовжує його згідно з правилами, передбаченими цією главою.

Кримінально-правова оцінка суспільно небезпечного діяння, вчиненого у стані неосудності, повинна ґрунтуватися лише на відомостях, які характеризують суспільну небезпеку вчинених дій. Водночас не враховуються попередня судимість, факт учинення раніше кримінального правопорушення, за який особу звільнено від відповідальності або покарання, факт застосування до неї примусових заходів медичного характеру.

Примусові заходи медичного характеру застосовуються лише до осіб, які є суспільно небезпечними.

Примусові заходи медичного характеру – це надання за рішенням суду психіатричної допомоги у примусовому порядку особі, яка вчинила суспільно небезпечну дію (бездіяльність) у стані неосудності або обмеженої осудності, або особі, яка вчинила суспільно небезпечну дію у стані осудності, але до постановлення вироку або під час відбування покарання захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, з метою вилікування чи поліпшення стану її здоров'я, а також запобігання вчиненню особою нових суспільно небезпечних діянь, відповідальність за які передбачена нормами КК України.

Застосування примусових заходів медичного характеру здійснюється за ухвалою суду за наявності достатніх підстав.

Слід розрізняти підстави матеріально-правового характеру та кримінального процесуального характеру.

Так, підставами матеріально-правового характеру є вчинення особою, зазначеною у ст. 93 КК України, суспільно небезпечного діяння та суспільна небезпека такої особи. Підставою кримінального процесуального характеру є встановлення у передбаченому порядку фактичних даних, які вказують на наявність підстав матеріально-правового характеру. Слід зауважити, що ч. 4 ст. 503 КПК України передбачає застосування примусових заходів медичного характеру лише до осіб, які є суспільно небезпечними.

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 503 КПК України, підставою для застосування примусових заходів медичного характеру є встановлення однієї з двох обставин:

1) вчинення суспільно небезпечного діяння, яке передбачене законом України про кримінальну відповідальність, неосудною особою;

2) виявлення в особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння у стані осудності, психічної хвороби, на яку вона захворіла до постановлення вироку.

Необхідно зазначити, що ч. 1 ст. 503 КПК України не узгоджується з ч. 2 ст. 504 КПК України та не відповідає ст. 93 КК України, яка визначає коло осіб, стосовно яких можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру. Отже, ст. 93 КК України передбачає, що *примусові заходи медичного характеру можуть бути застосовані судом до осіб:*

1) які вчинили у стані неосудності суспільно небезпечне діяння. Згідно з ч. 2 ст. 19 КК України, такі особи не підлягають кримінальній відповідальності;

2) які вчинили злочин у стані обмеженої осудності. Згідно з ч. 1 ст. 20 КК України, такі особи підлягають кримінальній відповідальності;

3) які вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання. Згідно з ч. 3 ст. 19 КК України особи, які захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку, не підлягають покаранню, до них за призначенням суду застосовуються примусові заходи медичного характеру, а після одужання вони можуть підлягати покаранню. Особи, які захворіли

на психічну хворобу під час відбування покарання, можуть бути звільнені від подальшого відбування покарання, і суд має право застосувати до них примусові заходи медичного характеру чи передати на піклування органів охорони здоров'я.

Відповідно до ч. 1 ст. 19 КК України, **осудність** – це психічний стан людини, за якого вона під час учинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Точне та повне вирішення питання щодо осудності особи є необхідною умовою вирішення питання про визнання її винуватою. **Осудність** – юридична передумова вини і кримінальної відповідальності, обов'язкова ознака суб'єкта злочину. Вона характеризується двома критеріями – медичним (біологічним) і юридичним (психологічним).

Медичний критерій осудності визначає здоровий стан психіки особи, відсутність певних психічних захворювань, недоліків розумового розвитку.

Юридичний критерій осудності полягає в здатності особи усвідомлювати характер своїх суспільно небезпечних дій (бездіяльності) та керувати ними.

Неосудність – це психопатологічний стан людини, за якого вона під час учинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. Згідно з ч. 2 ст. 19 КК України, неосудність виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Неосудність, як і осудність, також характеризується двома критеріями – медичним (біологічним) і юридичним (психологічним).

Медичний критерій неосудності характеризується наявністю в особи одного із чотирьох видів психічних захворювань, зазначених у ч. 2 ст. 19 КК України (хронічне психічне захворювання, тимчасовий розлад психічної діяльності, недоумство, інший хворобливий стан психіки).

Юридичний критерій неосудності охоплює інтелектуальну й вольову ознаки. Інтелектуальна ознака вказує на нездатність особи усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своєї дії (бездіяльності) на момент учинення нею

конкретного суспільно небезпечного діяння. Вольова ознака полягає в нездатності особи керувати своїми діями (бездіяльністю), що передбачені законом як суспільно небезпечні (див. коментар до ст. 19 КК України).

Згідно з ч. 1 ст. 20 КК України, **обмежена осудність** – це психопатологічний стан людини, за якого вона під час учинення злочину через наявний у неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними. Обмежена осудність не виключає кримінальної відповідальності. Обмежена осудність, так само як осудність та неосудність, характеризується двома критеріями медичним (біологічним) і юридичним (психологічним).

Медичний критерій обмеженої осудності вказує на наявність у винного певного психічного розладу (різних психопатій, невротичні розлади, розлади особистості, залишкові явища черепно-мозкових травм, розумова відсталість).

Юридичний критерій обмеженої осудності складається із двох ознак – інтелектуальної (нездатність особи повною мірою усвідомлювати свої дії чи бездіяльність) та (або) вольової ознаки (нездатність особи повною мірою керувати ними) (див. коментар до ст. 20 КК України).

Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час учинення суспільно небезпечного діяння перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (ч. 2 ст. 19 КК України). До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру. В ст. 20 КК України встановлено, що підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час учинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними.

Визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру. Примусові заходи медичного характеру застосовуються до цих осіб одночасно із призначенням покарання. Цілком зрозуміло, що обмежено

осудні особи є суб'єктами кримінального правопорушення. В ч. 3 ст. 19 КК зазначено, що не підлягає покаранню особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню.

Для застосування примусових заходів медичного характеру щодо неповнолітніх підозрюваних або обвинувачених необхідно встановити такі обставини:

- наявність у неповнолітнього психічного розладу, який заважає йому усвідомлювати свої дії або керувати ними. Це підтверджується результатами комплексної психолого-психіатричної експертизи;

- вчинення суспільно небезпечних дій. Примусові заходи застосовуються лише у випадках, коли неповнолітній учинив діяння, що підпадає під ознаки кримінального правопорушення;

- небезпека для суспільства. Якщо психічний стан неповнолітнього представляє загрозу для нього самого або для оточуючих, суд може прийняти рішення про застосування таких заходів.

Процедура призначення примусових заходів медичного характеру щодо неповнолітніх здійснюється в кілька етапів, що передбачають ретельний аналіз психічного стану неповнолітнього та можливі ризики, які він може нести для суспільства. Ключовим елементом цього процесу є судово-психіатрична експертиза.

Першим кроком для призначення примусових заходів медичного характеру є проведення судово-психіатричної експертизи. Це дослідження має на меті оцінити психічний стан неповнолітнього, зокрема, чи є він здатним усвідомлювати свої дії на момент учинення правопорушення. Згідно зі ст. 505 КПК України, експертиза може проводитися і на етапі досудового розслідування, і в ході судового розгляду. На основі результатів експертизи суд ухвалює рішення про застосування або незастосування примусових заходів медичного характеру. Суд ураховує рекомендації експертів, а також інші обставини

справи, такі як ступінь суспільної небезпеки та можливості реабілітації неповнолітнього. Застосування таких заходів має бути обґрунтоване лише у разі, якщо стан неповнолітнього є загрозливим для суспільства або для нього самого.

Залежно від характеру та тяжкості захворювання, тяжкості вчиненого діяння, з урахуванням ступеня небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб, суд може застосовувати такі примусові заходи медичного характеру:

1) надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку;

2) госпіталізація до психіатричного закладу зі звичайним наглядом;

3) госпіталізація до психіатричного закладу з посиленням наглядом;

4) госпіталізація до психіатричного закладу із суворим наглядом.

Необхідно розмежовувати такі передбачені законодавством види примусової психіатричної допомоги і лікування, які застосовуються за рішенням суду:

а) примусові заходи медичного характеру у виді амбулаторної психіатричної допомоги, госпіталізації до психіатричних закладів зі звичайним, посиленням чи суворим наглядом, що застосовуються до осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння в стані неосудності, обмеженої осудності або вчинили злочини у стані осудності, але до постановлення вироку чи під час відбuvання покарання захворіли на психічну хворобу (ст. 19 Закону України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 р., ст.ст. 19, 20, ч.ч. 1, 4 ст. 84, ст.ст. 92–95 КК України)⁶⁷;

б) примусове лікування, що здійснюється закладами охорони здоров'я чи медичними службами кримінально-виконавчих установ щодо осудних та обмежено осудних осіб, які вчинили злочини і мають хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб (ст. 96 КК України);

⁶⁷ Закон України про психіатричну допомогу : Закон України від 22 лютого 2000 року № 1489-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 19. Ст. 143. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

в) невідкладна примусова амбулаторна чи стаціонарна психіатрична допомога у психіатричних закладах, що надається особам, які за станом свого психічного здоров'я становлять небезпеку для себе або оточуючих, але не вчинили жодного суспільно небезпечного діяння, відповідальність за яке передбачена нормами КК України (ст.ст. 12, 14, 16, 17 Закону України «Про психіатричну допомогу»).

Відповідно до ч. 2 ст. 503 КПК України, якщо під час досудового розслідування будуть установлені підстави для здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, слідчий, прокурор виносить постанову про зміну порядку досудового розслідування і продовжує його згідно з правилами, передбаченими главою 39 КПК України.

Підстави для здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру можуть бути встановлені висновком психіатричної експертизи.

Отже, умовно можна виокремити два етапи досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру:

перший етап – із початку досудового розслідування до одержання висновку психіатричної експертизи про психічний стан особи, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру (ст. 509 КПК України);

другий етап – з моменту прийняття рішення слідчого, прокурора у формі постанови про зміну порядку досудового розслідування до закриття кримінального провадження або складення клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру (ст. 511 КПК України).

Кримінально-правова оцінка суспільно небезпечного діяння, вчиненого у стані неосудності, не повинна враховувати попередню судимість, факт учинення раніше кримінального правопорушення, за який особу звільнено від відповідальності або покарання, факт застосування до неї примусових заходів медичного характеру, а має ґрунтуватися лише на відомостях, які характеризують суспільну небезпеку вчинених дій.

За змістом положень ст. 92 КК України, Закону України «Про психіатричну допомогу» метою застосування

примусових заходів медичного характеру і примусового лікування є:

1) вилікування чи поліпшення стану здоров'я осіб, названих у ст.ст. 19, 20, 76, 93 та 96 КК України (мета медичного характеру);

2) запобігання вчиненню зазначеними особами нових суспільно небезпечних діянь, відповідальність за які передбачена нормами КК України (мета юридичного характеру).

Примусові заходи медичного характеру мають подвійну лікувально-запобіжну мету. З одного боку, їх застосування захищає інтереси хворого, оскільки реалізація цих заходів спрямована на лікування або поліпшення його психічного стану. З іншого боку, застосування примусових заходів медичного характеру здійснюється в інтересах суспільства, оскільки примусове лікування спрямоване на запобігання новим протиправним діям із боку психічно хворих осіб. Фактично медична мета примусових заходів медичного характеру є як засобом досягнення юридичної мети⁶⁸.

Під час кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру необхідним є дотримання принципу презумпції психічного здоров'я людини, втіленого у ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу», відповідно до якої кожна особа вважається такою, що не має будь-якого психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбаченому законом.

Важливим аспектом застосування примусових заходів медичного характеру є можливість їх перегляду та припинення не рідше одного разу на 6 місяців у разі зміни психічного стану неповнолітнього. Якщо медичні показники свідчать про значне поліпшення стану неповнолітнього, суд може прийняти рішення про припинення примусових заходів або зміну їх характеру (наприклад, переведення зі стаціонарного лікування на амбулаторне).

⁶⁸ Кримінальний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар / Відп. ред. : С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Харків : Одіссей, 2013. 1104 с.

4.5. Особливості судового розгляду кримінального провадження щодо неповнолітніх

За загальним правилом кримінальні провадження щодо неповнолітніх в Україні врегульовані тими ж правилами та базуються на тих же принципах, що й провадження, які здійснюються стосовно дорослих. Однак у певних випадках деякі процедури та правила адаптуються до потреб неповнолітніх. Прикладами такої адаптації є положення КПК України щодо обов'язкової участі захисника у провадженнях щодо неповнолітнього обвинуваченого; обов'язок суду дослідити та врахувати умови життя та виховання неповнолітнього під час обрання покарання; право суду за певних умов застосувати примусові заходи виховного характеру замість покарання тощо.

Відповідно до ч. 2 ст. 314 КПК України, підготовче судове засідання відбувається за участю прокурора, обвинуваченого, захисника, потерпілого, його представника та законного представника, цивільного позивача та інших осіб. Зазначена норма не вказує на обов'язкову участь у підготовчому засіданні законного представника обвинуваченого. Водночас, відповідно до ч. 2 ст. 488 КПК України, законні представники викликаються в судові засідання; вони перебувають у залі судового засідання протягом усього судового провадження, а в разі необхідності можуть бути допитані як свідки. З огляду на зазначене положення КПК України суди повинні викликати для участі у підготовчому засіданні законних представників неповнолітнього обвинуваченого.

Здійснення підготовчого судового провадження стосовно неповнолітніх відбувається в загальному порядку, встановленому главою 27 КПК України. Проте судам потрібно зауважити на низку особливостей при вирішенні питань, пов'язаних із підготовкою до судового розгляду. Зокрема, судам слід з'ясовувати та вимагати наявності документів (копій наказів, розпоряджень тощо), які підтверджують факт здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх спеціально уповноваженим на це слідчим, відповідно до вимог ст. 484 КПК України.

Окрім того, суд, призначаючи підготовче судові засідання, для повної реалізації вимог, передбачених ст.ст. 485, 487 КПК

України, надсилає службі у справах дітей, уповноваженому підрозділу органів Національної поліції та уповноваженому органу з питань пробації повідомлення про початок судового провадження за участю неповнолітнього обвинуваченого та викликає їх у підготовче судове засідання. Неприбуття в судове засідання представників цих органів, належно повідомлених про час і місце судового засідання, не перешкоджає його проведенню. Під час підготовчого судового засідання з метою підготовки до судового розгляду відповідно до п. 6 ч. 3 ст. 314, ч. 2 ст. 314⁻¹, п. 5 ч. 2 ст. 315 та ст.ст. 485, 487, 496 КПК України суд, зокрема, роз'яснює неповнолітньому обвинуваченому його право брати участь у підготовці досудової доповіді шляхом надання необхідної інформації представнику персоналу органу пробації або відмовитися від участі (ч. 4 ст. 42 КПК України). Відмова обвинуваченого брати участь у підготовці доповіді не позбавляє його права на ознайомлення з текстом досудової доповіді, подання своїх зауважень та уточнень щодо її змісту.

Вимога суду про складання досудової доповіді оформлюється у виді ухвали із установленням строку її виконання та зазначенням про згоду чи відмову обвинуваченого брати участь у її підготовці. Враховуючи те, що від терміну підготовки досудової доповіді залежить її якість, що, своєю чергою, впливає на повноту та всебічність дослідження відомостей про особу неповнолітнього, рекомендується надавати представнику уповноваженого органу з питань пробації достатньо часу для її підготовки.

Варто враховувати, що доручення скласти досудову доповідь не перешкоджає призначенню судового розгляду та його проведенню. Досудова доповідь має бути складена та подана суду не пізніше строку, визначеного в ухвалі суду. В разі наявності або виникнення об'єктивних обставин, що унеможливають своєчасне подання досудової доповіді або її підготовку загалом, представник персоналу органу пробації зобов'язаний, відповідно до п. 3 ч. 3 ст. 72-1 КПК України, невідкладно повідомити про це суд. Суд має розглянути досудову доповідь до завершення судового розгляду для надання можливості реалізувати неповнолітнім обвинуваченим права на подання зауважень та уточнень щодо її змісту, а суду поставити укладачеві відповідні запитання.

Досудова доповідь складається щодо неповнолітнього обвинуваченого незалежно від ступеня тяжкості вчиненого ним діяння за винятком випадків, передбачених ч. 4 ст. 314¹ КПК України, представником персоналу органу пробачії спільно з представниками служби у справах дітей (ст. 12 Закону України «Про пробачію»)⁶⁹, в тому числі й з урахуванням відомостей, отриманих від регіонального представництва уповноваженого підрозділу органів Національної поліції. Зазначені органи, здійснюючи покладені на них законами України повноваження, з метою формування соціально-психологічної характеристики неповнолітнього та інформації про вплив криміногенних факторів на його поведінку збирають відомості, що характеризують неповнолітнього, його поведінку в повсякденному житті до і після вчинення кримінального правопорушення, середовище, в якому він зростає, навчається, коло осіб, з якими спілкується, які узагальнюють та подають суду в формі досудової доповіді. Крім того, досудова доповідь містить результати незалежного соціального дослідження обвинуваченого та має на меті надати суду додаткову об'єктивну інформацію про ризики вчинення обвинуваченим повторно кримінального правопорушення, можливість його виправлення без позбавлення або обмеження волі (необхідність ізоляції) крізь призму соціально-психологічної характеристики особистості обвинуваченого.

Доповідь складається на основі фактичного, об'єктивного і неупередженого матеріалу, думки формулюються чітко. Інформація, викладена у досудовій доповіді (в частині чи загалом), не вважається доказом винуватості або невинуватості особи. Досудова доповідь долучається до матеріалів кримінального провадження, а її зміст враховується судом при ухваленні вироку.

Судовий розгляд здійснюється за участю представників відповідних установ. Отримавши від них відомості про особу неповнолітнього обвинуваченого (досудову доповідь), беручи до уваги спеціальний статус цих представників

⁶⁹ Закон України про пробачію : Закон України від 5 лютого 2015 року № 160-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 13. Ст. 93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19>

у судовому провадженні, участь яких у ньому є, зокрема, однією із особливостей кримінального провадження та досудової пробації щодо неповнолітнього, суд, а також інші особи, які беруть участь у кримінальному провадженні, вправі з урахуванням положень ч. 6 ст. 9 КПК України поставити запитання щодо змісту (суті) поданої доповіді у порядку, передбаченому ст. 360 КПК України.

Під час опитування суд з'ясовує умови життя та виховання неповнолітнього обвинуваченого, повні та всебічні відомості про його особу, інші дані, що характеризують неповнолітнього, ставить запитання щодо наданих суду представником персоналу органу пробації (за необхідності – представниками служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції) відомостей, а також з'ясовує, яких заходів, на думку цих осіб, найбільш доцільно вжити з метою перевиховання обвинуваченого. Своєю чергою, відповідно до ч. 2 ст. 496 КПК України, представники зазначених органів, а з урахуванням положень ч. 6 ст. 9 КПК України, і представник органу пробації також вправі заявляти клопотання, ставити запитання неповнолітньому обвинуваченому, його законному представнику, потерпілому, свідкам, експертам і спеціалісту.

Також у провадженні щодо неповнолітнього деякі особливості має вирішення питань щодо:

- вибору між відкритим і закритим судовим засіданням;
- обрання, зміни та скасування заходу забезпечення кримінального провадження.

За змістом ст. 27 КПК України у суду є право, а не обов'язок, прийняти рішення про розгляд справи у закритому засіданні у випадку, коли обвинуваченим є неповнолітня особа. Проте, відповідно до п. 8.1 Пекінських правил, право неповнолітнього на конфіденційність має забезпечуватися на всіх етапах процесу, щоб уникнути заподіяння їй чи йому шкоди через непотрібну гласність, або через шкоду репутації. Згідно з п. 66 Зауважень загального порядку № 10 (2007) Комітету ООН з прав дитини всім державам учасницям рекомендується ввести правило, згідно з яким судові чи інші слухання у справі дитини, що є в конфлікті з законом, повинні мати закритий характер. Винятки з цього правила повинні бути суворо обмежені й чітко обумовлені в законі.

Так, наприклад, у справах «Т. проти Великобританії»⁷⁰ та «V. проти Великобританії»⁷¹ від 16 грудня 1999 року ЄСПЛ установив, що допуск великої кількості глядачів завадив належній участі неповнолітнього обвинуваченого у судовому розгляді та, відповідно, призвів до порушення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У зазначених справах висновок про незабезпечення ефективної участі неповнолітнього у судовому процесі ґрунтувався на тому, що присутність великої кількості аудиторії (надмірна публічність) та певні елементи облаштування зали судового засідання завадили дитині повною мірою користуватися правовою допомогою захисника, слідувати його вказівкам та розважливо підходити до прийняття рішень щодо свого захисту. Враховуючи практику ЄСПЛ та положення міжнародно-правових актів рекомендаційного характеру, суддям, уповноваженим на здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, рекомендується за загальним правилом приймати рішення про здійснення судового розгляду за участю неповнолітнього обвинуваченого у закритому судовому засіданні.

Відповідно до ч. 3 ст. 315 КПК України, під час підготовчого судового засідання суд, за клопотанням учасників судового провадження, має право обрати, змінити чи скасувати заходи забезпечення кримінального провадження, зокрема запобіжний захід, обраний щодо обвинуваченого.

Прискорений розгляд судом. Відповідно до ч. 4 ст. 28 КПК України, кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово.

Спеціалізація суддів. Згідно з ч. 10 ст. 31 КПК України, кримінальні провадження щодо неповнолітніх здійснюються суддею, уповноваженим відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх. У разі, якщо таке

⁷⁰ Т. проти Великобританії : Рішення Європейського суду з прав людини від 16 грудня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_028#Text

⁷¹ V. проти Великобританії : Рішення Європейського суду з прав людини від 16 грудня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_028#Text

кримінальне провадження має здійснюватися судом колегіально, головуючим під час судового розгляду може бути лише суддя, уповноважений згідно із вказаним Законом на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх. Отже, у КПК України не передбачено вимоги до інших суддів колегії бути уповноваженими на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх, а також до слідчих суддів і суду, який вирішує питання, пов'язані з виконанням вироків щодо неповнолітніх.

Неповнолітній обвинувачений під час судового розгляду користується такими ж правами, що встановлені для всіх обвинувачених у ст. 42 КПК України. Проте деякі з загальних прав обвинувачених адаптовані до потреб неповнолітніх.

Відповідно до ст. 495 КПК України, суд, вислухавши думку прокурора, захисника і законного представника неповнолітнього обвинуваченого, має право своєю ухвалою видалити його із залу судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на нього. Після повернення неповнолітнього обвинуваченого головуючий знайомить його з результатами дослідження обставин, проведеного за його відсутності, і надає йому можливість поставити запитання особам, які були допитані за його відсутності.

Проте відповідно до Рекомендацій СМ/РЕС (2008) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо європейських правил стосовно неповнолітніх правопорушників, які підлягають призначенню санкцій чи заходів (від 05 листопада 2008 року), будь-яка система правосуддя, розглядаючи справу щодо неповнолітніх осіб, повинна забезпечувати їхню ефективну участь у провадженні стосовно призначення, а також застосування санкцій або заходів⁷².

Згідно зі ст. 14 (3)(d) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення

⁷² Рекомендація СМ/РЕС (2008) 11 Комітету Міністрів Ради Європи про принципи щодо захисту прав людини та гідності стосовно інформаційних і комунікаційних технологій. Комітет Міністрів Ради Європи, 2008. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680948e95>

щонайменше бути судженим у його присутності⁷³. Отже, враховуючи положення таких міжнародних стандартів, судам рекомендується приймати рішення про видалення неповнолітнього обвинуваченого із зали судового засідання у виняткових випадках, лише якщо таке видалення відповідатиме найкращим інтересам неповнолітнього.

Також потрібно зазначити, що участь педагога, психолога або ж лікаря у судовому провадженні обмежується процедурою допиту, визначеною у ст. 491 КПК України. Відповідно до ч. 1 цієї статті, якщо неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим, на його допиті за рішенням суду або за клопотанням захисника забезпечується участь педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря.

Аналіз наведеної норми дає можливість зробити такі висновки:

- суд не вправі відмовити у задоволенні клопотання захисника про участь у допиті педагога або психолога;

- участь педагога або психолога є альтернативною: для виконання вимог ст. 491 КПК України достатньо однієї особи – або психолога, або педагога; вказане не виключає можливість залучення обох зазначених осіб одночасно у разі необхідності, однак така участь не є обов'язковою у розумінні ст. 491 КПК України;

- рішення / клопотання про участь лікаря у допиті потребує додаткової аргументації; лише віку або розумової відсталості недостатньо для висновку про обов'язковість участі лікаря у допиті.

Лікар може бути залучений для проведення допиту неповнолітнього обвинуваченого на розсуд суду, якщо внаслідок учинення кримінального правопорушення неповнолітній отримав тимчасові психічні депресивний стан, сильне душевне хвилювання або інші психічні захворювання чи фізичні розлади здоров'я. Лікар повинен стежити, аби внаслідок допиту неповнолітньому не було завдано ще більшої шкоди через некоректно поставлені запитання, що може призвести

⁷³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043

до погіршення стану здоров'я. Суду рекомендується зважено підходити до вибору педагога, психолога та лікаря для участі у судовому провадженні. Зокрема, суду слід враховувати потреби неповнолітнього обвинуваченого (психологічні, медичні тощо), кваліфікацію та спеціалізацію психолога, педагога та лікаря, а також стосунки між обвинуваченим та особами, які залучаються до допиту (наприклад, суду не варто залучати для участі у допиті педагога, з яким у неповнолітнього були або ж залишаються напружені стосунки).

Відповідно до ст. 496 КПК України про час і місце судового розгляду за участю неповнолітнього обвинуваченого суд повідомляє відповідну службу у справах дітей та уповноважений підрозділ органів Національної поліції. Суд має право також викликати в судові засідання представників цих установ. Представники служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції мають право заявляти клопотання, ставити запитання неповнолітньому обвинуваченому, його законному представнику, потерпілому, свідкам, експерту і спеціалісту, висловлювати думку з приводу найбільш доцільних заходів щодо обвинуваченого з метою його перевиховання.

Дещо інший режим участі служби у справах дітей у судовому розгляді встановлений ч. 2 ст. 6 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», відповідно до якої справи щодо неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, розглядаються спеціально уповноваженими на те суддями (складом суддів) за участю представників служб у справах дітей, крім випадків, передбачених законом. Зміст наведеної норми закону дає підстави стверджувати, що і виклик, і участь представників служб у справах дітей у судовому провадженні щодо неповнолітнього є обов'язковими.

Порядок застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру має важливе значення у сфері кримінального процесуального права. **Примусові заходи виховного характеру** – це спеціальні правові заходи, які застосовуються до неповнолітніх осіб, які обвинувачуються у вчиненні вперше кримінального проступку, необережного нетяжкого злочину без застосування кримінального

покарання, з метою їх перевиховання, соціальної реабілітації та попередження повторного вчинення правопорушень. Основна мета таких заходів – не карати неповнолітнього, а створити умови для його позитивного розвитку, виправлення і повернення до нормального життя.

Відповідно до ч. 1. ст. 497 КПК України, якщо під час досудового розслідування прокурор дійде висновку про можливість виправлення неповнолітнього, який обвинувачується у вчиненні вперше кримінального проступку, необережного нетяжкого злочину без застосування кримінального покарання, він складає клопотання про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру і надсилає його до суду.

Із підстав, передбачених ч. 1 ст. 497 КПК України, *клопотання про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру може бути складене і надіслане до суду за умови, що неповнолітній обвинувачений та його законний представник проти цього не заперечують.*

Під час судового розгляду суд за наявності підстав, передбачених ч. 1 ст. 497 КПК України, може прийняти рішення про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру, передбачених законом України про кримінальну відповідальність.

Згідно з КК України, примусові заходи виховного характеру є альтернативою традиційним кримінальним покаранням і можуть бути застосовані до неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, але з урахуванням віку, тяжкості кримінального правопорушення та інших обставин, не потребують суворого покарання. *У ст. 105 КК України визначено види примусових заходів виховного характеру:*

- *застереження*: цей захід полягає у тому, що суд офіційно попереджає неповнолітнього про недопустимість подібної поведінки в майбутньому. Застереження є найм'якшим заходом виховного характеру і застосовується у разі, якщо правопорушення має малозначний характер;

- *обмеження в дозвіллі і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього*: суд може заборонити неповнолітньому відвідувати певні місця, спілкуватися з певними особами або брати участь у певних заходах. Це допомагає обмежити

негативний вплив середовища, що міг призвести до скоєння правопорушення, та сприяє дисциплінуванню дитини;

– *передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання*: один із найпоширеніших заходів виховного характеру. Батьки або опікуни беруть на себе відповідальність за виховання і поведінку неповнолітнього, забезпечуючи його участь у навчанні, соціальних заходах і контролюючи дотримання правопорядку. Особами, які замінюють батьків, є, зокрема, усиновлювачі, опікуни і піклувальники. Питання про передачу неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють, суд повинен вирішувати з урахуванням даних, що їх характеризують. Неприпустимо передавати неповнолітнього під нагляд батька чи матері, які позбавлені батьківських прав, а також батьків чи інших осіб, які через свою поведінку не здатні позитивно впливати на нього. Хоча в законі не передбачено обов'язкове отримання згоди батьків або осіб, які їх замінюють, на передачу неповнолітнього їм під нагляд, суд має отримати таку згоду. Неповнолітнього можна передати під нагляд педагогічного (за місцем навчання) чи трудового (за місцем роботи) колективу – за згодою цього колективу, а також під нагляд окремих громадян – на їхнє прохання. Водночас і педагогічний чи трудовий колектив, і окремих громадян мають бути спроможні здійснювати виховний вплив на неповнолітнього, постійно й належно контролювати його поведінку та зобов'язані це робити. Строк нагляду, передбаченого п. 3 ч. 2 ст. 105 КК України, суд установлює з урахуванням конкретних обставин справи та мети виправлення неповнолітнього. Як свідчить практика, цей нагляд має здійснюватися протягом зазвичай не менше одного року, оскільки за коротшого строку він буде малоефективним (але не довше, ніж до досягнення особою повноліття);

– *покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків*: неповнолітній може бути зобов'язаний за можливості компенсувати матеріальні збитки, завдані потерпілому. Це сприяє формуванню у дитини розуміння відповідальності за свої дії та вчить

її відшкодовувати наслідки своїх учинків. Відповідно до п. 8 Постанови Пленуму ВСУ «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру», покладення обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків можна застосовувати лише до неповнолітнього, який досяг 15 років, має майно чи кошти, що є його власністю, або самостійно одержує заробіток (заробітну плату, стипендію тощо). У постанові (ухвалі) суд повинен зазначити розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, та строки виконання цього рішення;

– *направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років*: цей захід є найсуворішим із-поміж виховних заходів і застосовується у разі, якщо інші заходи не можуть забезпечити виправлення дитини. Спеціальні установи забезпечують навчання і виховання дітей у контрольованих умовах із метою їх перевиховання. Відповідно до цього заходу, неповнолітнього направляють до спеціального навчально-виховного закладу: загальноосвітньої школи соціальної реабілітації (у випадку неповнолітніх віком від 11 до 14 років) або професійного училища соціальної реабілітації (у випадку неповнолітніх віком від 14 років). Учнів тримають у зазначених установах у межах установленого судом строку, але не більше трьох років. Відповідно до Постанови Пленуму ВСУ «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру»⁷⁴, до спеціальних навчально-виховних установ як примусовий захід виховного характеру направляють тих неповнолітніх, які вийшли з-під контролю батьків чи осіб, які їх замінюють, не піддаються виховному впливу та не можуть бути виправлені шляхом застосування інших примусових заходів виховного характеру. Відповідно до п. 12 зазначеної постанови, Пленуму ВСУ в постанові судді чи ухвалі суду про направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи мають бути

⁷⁴ Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру : Постанова Верховного Суду України від 15 травня 2006 року № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06#Text>

зазначені тип цієї установи (загальноосвітня школа соціальної реабілітації чи професійне училище соціальної реабілітації – залежно від віку неповнолітнього та його загальноосвітньої підготовки) і строк його тримання там, який суд визначає відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 105 КК України, враховуючи водночас необхідність завершення учнем навчального року в школі чи професійної підготовки в училищі. Зазначати конкретну школу або училище та місце їх знаходження не потрібно, оскільки це питання вирішує відповідний орган освіти. Виняток можливий у випадку, коли необхідно забезпечити неповнолітнього від негативного впливу з боку батьків або осіб, які можуть схилити його до вчинення нових злочинів, і тому його доцільно направити до навчально-виховної установи, що знаходиться в іншій області (регіоні).

Головною метою таких заходів є виховання та ресоціалізація неповнолітнього. Законодавець визнає, що неповнолітні особи часто не мають повної здатності усвідомлювати правові наслідки своїх дій, тому покарання у виді позбавлення волі або інших суворих заходів може негативно вплинути на їх подальший розвиток. *Примусові заходи виховного характеру допомагають дати неповнолітньому шанс на виправлення без серйозного впливу на його подальше життя, забезпечуючи:*

- попередження правопорушень: обмеження в дозвіллі та поведінці, нагляд з боку батьків або соціальних служб сприяють тому, що дитина не буде вчиняти нові кримінальні правопорушення;
- соціальну адаптацію: неповнолітня особа залишається у соціальному середовищі, а не ізолюється від суспільства, що дає їй можливість відновити соціальні зв'язки;
- психологічну підтримку: примусові заходи виховного характеру можуть супроводжуватися психологічною допомогою, що сприяє позитивному впливу на особистість неповнолітнього.

Застосування до неповнолітніх передбачених законодавством примусових заходів виховного характеру є можливим у двох формах:

- без звільнення від кримінальної відповідальності зі звільненням від покарання, тобто шляхом притягнення до кримінальної відповідальності без застосування кримінального

покарання, якщо визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання;

– зі звільненням неповнолітніх від кримінальної відповідальності та застосуванням примусових заходів виховного характеру (ч. 1 ст. 97 КК України).

Якщо під час досудового розслідування прокурор дійде висновку про можливість виправлення неповнолітнього, який обвинувачується у вчиненні кримінального проступку або необережного нетяжкого злочину, до неповнолітнього можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру, без застосування кримінального покарання. Для цього, згідно з ч. 2 ст. 286 КПК України, прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності і без проведення досудового розслідування в повному обсязі та надсилає його до суду. Клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру має відповідати вимогам ст. 291 КПК України, а також містити інформацію про захід виховного характеру, який пропонується застосувати.

Таке клопотання може бути складене та надіслане до суду у випадку, що неповнолітній і його законний представник не заперечують проти цього. Перед направленням клопотання до суду прокурор зобов'язаний ознайомити з ним потерпілого і з'ясувати його думку щодо можливості звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 286 КПК України).

У ході судового розгляду справи про кримінальне правопорушення неповнолітнього, будь-яка зі сторін кримінального провадження вправі звернутися до суду з клопотанням про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, яке суд має невідкладно розглянути (ч. 4 ст. 286 КПК України).

Якщо суд дійде висновку про можливість звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності з застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру, він у порядку, передбаченому главою 29 КПК України, постановляє відповідну ухвалу.

Процес застосування таких заходів охоплює кілька етапів:

1. Оцінка поведінки та обставин правопорушення: суд повинен ретельно дослідити всі обставини справи, включаючи вік неповнолітнього, його соціальне оточення, психічний та емоційний стан, можливі причини вчинення кримінального правопорушення (наприклад, соціальна занедбаність, поганий вплив з боку дорослих або однолітків).

2. Залучення соціальних служб: під час розгляду справи суд може звернутися до соціальних служб для з'ясування умов життя неповнолітнього та його сімейного оточення. Це дає змогу суду ухвалити більш обґрунтоване рішення про доцільність застосування примусових заходів виховного характеру.

3. Визначення виду виховного заходу: суд може обрати один або кілька заходів виховного характеру, що відповідають обставинам справи та особистостям неповнолітнього. Вибір конкретного заходу залежить від тяжкості вчиненого правопорушення, рівня розвитку дитини та її здатності виправитися.

4. Контроль за виконанням заходів: після ухвалення судом рішення про застосування примусових заходів виховного характеру, відповідні органи або особи (батьки, опікуни, соціальні служби) здійснюють контроль за виконанням вимог суду. В разі, якщо неповнолітній не виконує встановлені заходи, суд може переглянути своє рішення і призначити більш суворі заходи впливу.

Верховний Суд неодноразово наголошував на необхідності обережного підходу до покарання неповнолітніх і рекомендував суддям віддавати перевагу саме виховним заходам. Застосування примусових заходів виховного характеру має супроводжуватися належною соціальною підтримкою та реабілітацією неповнолітніх. Соціальні служби можуть надавати допомогу в організації навчання, психологічної підтримки та контролю за виконанням умов виховних заходів. Особлива увага приділяється психологічній та соціальній реабілітації дітей, які перебували в неблагополучних умовах або зазнали впливу негативного соціального оточення.

Відповідно до Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», соціальні служби зобов'язані надавати підтримку неповнолітнім, які опинилися

у складних життєвих обставинах або перебувають у конфлікті з законом. Примусові заходи виховного характеру є важливим інструментом у системі кримінального правосуддя щодо неповнолітніх. Вони дають змогу замість покарання застосовувати виховні та реабілітаційні заходи, що сприяють виправленню неповнолітнього та його поверненню до нормального соціального життя. Основна мета таких заходів полягає у перевихованні, соціальній адаптації та попередженні рецидиву кримінальних правопорушень серед неповнолітніх, що відповідає міжнародним стандартам захисту прав дітей.

Застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, передбачених КК України, здійснюється внаслідок учинення особою, яка після досягнення одинадцятирічного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність.

У ч. 2 ст. 97 КК України зазначено, що примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст. 105 КК України, можуть бути застосовані судом до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, учинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України. Необхідно вказати на те, що примусові заходи виховного характеру є єдиними заходами кримінального примусу, які можуть бути застосовані до осіб, які не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

Згідно зі ст. 22 КК України, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років. Лише за деякими видами кримінальних правопорушень передбачена можливість притягнення до кримінальної відповідальності у віці від чотирнадцяти років. Вичерпний перелік таких випадків передбачений ч. 2 ст. 22 КК України.

З огляду на зазначене, до неповнолітніх щодо вирішення питання про застосування до них примусових заходів виховного

характеру має здійснюватися кримінальне провадження, належать неповнолітні двох вікових груп:

- неповнолітні, які у віці від 11 років до 16 років вчинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, можливість притягнення до кримінальної відповідальності за яке передбачається з 16 років;

- неповнолітні, які у віці від 11 років до 14 років учинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, можливість притягнення до кримінальної відповідальності за яке передбачається з 14 років. Зазначену вікову групу неповнолітніх осіб можливо також іменувати малолітніми особами, що передбачене п. 11 ч. 1 ст. 3 КПК України.

Як зазначалося, досудове розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру здійснюється згідно з правилами, передбаченими КПК України. Таке досудове розслідування здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх. Відповідно судовий розгляд здійснює суддя, який уповноважений розглядати справи стосовно неповнолітніх.

Під час досудового розслідування проводяться необхідні процесуальні дії для з'ясування обставин учинення суспільно небезпечного діяння та особи неповнолітнього.

За наявності достатніх підстав uważати, що неповнолітня особа вчинила суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під ознаки діяння, за яке КК України передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років, вона може бути поміщена у приймальник-розподільник для дітей на строк до тридцяти днів за ухвалою слідчого судді, суду, на підставі клопотання прокурора згідно з правилами, передбаченими для обрання запобіжного заходу у виді тримання під вартою.

Слідчий суддя, суд повинні відмовити у поміщенні особи у приймальник-розподільник для дітей, у тих випадках, якщо не буде доведено прокурором наявність достатніх підстав uważати, що особа вчинила суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під ознаки діяння, за яке КК України передбачено

покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років, наявність ризиків, які повинні давати достатні підстави вважати, що особа може здійснити певні дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК України, і що інший з більш м'яких заходів не може запобігти цьому.

Строк тримання особи в приймальнику-розподільнику для дітей може бути продовжено на підставі ухвали слідчого судді, суду на строк до тридцяти днів. Питання про скасування чи продовження строку тримання особи у приймальнику-розподільнику для дітей вирішується відповідно до процедури, яка передбачена для скасування запобіжних заходів у виді тримання під вартою або продовження строку тримання під вартою.

За відсутності підстав для закриття кримінального провадження прокурор затверджує клопотання про застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру, яке складене слідчим або ним самостійно та надсилає його до суду.

Судовий розгляд проводиться в судовому засіданні за участю прокурора, законних представників, захисника та представників служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції у випадку, якщо вони з'явилися чи були викликані в судове засідання, відповідно до загальних правил. Таке рішення повинно відповідати вимогам, установлених ст.ст. 371–372 КПК України.

Відповідно до ч. 1 ст. 501 КПК України, під час постановлення ухвали в кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру суд з'ясовує такі питання:

- 1) чи відбулося суспільно небезпечне діяння;
- 2) чи вчинено це діяння неповнолітнім у віці від одинадцяти років до настання віку, з якого настає кримінальна відповідальність за це діяння;
- 3) чи слід застосувати до нього примусовий захід виховного характеру і якщо слід, то який саме.

Якщо під час судового розгляду не буде доведено однієї з обставин, передбачених у п. 1 або п. 2 ч. 1 ст. 501 КПК України, суд зобов'язаний постановити ухвалу про відмову у застосуванні примусових заходів виховного характеру і закрити кримінальне провадження.

При застосуванні до неповнолітнього примусового заходу у виді направлення до спеціального навчально-виховного закладу на уповноважений підрозділ органів Національної поліції покладається обов'язок доставити неповнолітнього до спеціального навчально-виховного закладу. Ухвала, постановлена за наслідками розгляду клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру, може бути оскаржена в порядку, передбаченому КПК України. Ухвала суду в кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру, в якій вирішується питання про застосування або відмову в застосуванні таких заходів, ухвалюється в порядку, передбаченому ст. 371 КПК України.

Під час вирішення питання щодо доцільності застосування до неповнолітнього примусового заходу виховного характеру і якщо так, то якого саме, крім з'ясування питань, чи відбулося суспільно небезпечне діяння та чи було воно вчинено певним неповнолітнім у віці від 11 років до настання віку, з якого настає кримінальна відповідальність за це діяння, слід також установити повні й усебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, що обов'язково має враховуватися під час обрання примусового заходу виховного характеру. Також слід з'ясувати умови життя та виховання неповнолітнього, дані про батьків, їх здатність щодо забезпечення виховного впливу на неповнолітнього у разі вирішення питання про застосування до неповнолітнього такого примусового заходу виховного характеру, як передача його під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють.

Установлення стану здоров'я неповнолітнього є необхідним для з'ясування питання щодо можливості і доцільності взагалі застосовувати до нього певні примусові заходи виховного характеру. Так, згідно зі ст. 9 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р.⁷⁵, для дітей, які за станом здоров'я не можуть

⁷⁵ Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 6. Ст. 35. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр>

бути направлені до шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації створені центри медико-соціальної реабілітації. У разі виявлення суттєвого відставання психофізичного розвитку неповнолітнього, не пов'язаного з хворобливим станом його психіки від існуючих вікових стандартів (наприклад, відповідність рівня розвитку 11-річного неповнолітнього 9 рокам), а також пов'язаного з хворобливим станом його психіки, внаслідок чого в ситуації вчинення суспільно небезпечного діяння, або вже після цього, він не в змозі певним чином усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, кримінальне провадження може бути закрито за відсутності доцільності застосування до неповнолітнього примусового заходу виховного характеру.

Важливим для вирішення питання щодо застосування певного примусового заходу виховного характеру або відмову в його застосуванні є також установлення ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння. Доцільним є також з'ясування даних щодо наявності осіб, які втягнули неповнолітнього до вчинення суспільно небезпечного діяння.

До спеціальних навчально-виховних установ відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 105 КК України направляють неповнолітніх, які вийшли з-під контролю батьків чи осіб, які їх замінюють, не піддаються виховному впливові та не можуть бути виправлені шляхом застосування інших примусових заходів виховного характеру. До таких установ не можна направляти осіб, визнаних інвалідами, а також тих, кому, згідно з висновком відповідних спеціалістів, перебування там протипоказане за станом здоров'я через наявність певних захворювань.

Тому за відсутності даних щодо проведення медичного огляду неповнолітнього суд має право своєю постановою призначити його.

В ухвалі про направлення неповнолітнього до спеціального навчально-виховного закладу мають бути зазначені тип цієї установи (до загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації направляються за рішенням суду діти віком від 11 до 14 років, а до професійних училищ соціальної реабілітації – віком від 14 років (див. ст. 8 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р.) і строк його тримання там, який суд визначає, враховуючи

водночас необхідність завершення учнем навчального року в школі чи професійної підготовки в училищі. Зазначати конкретну школу або училище та місце їх знаходження не потрібно, оскільки це питання вирішує відповідний орган освіти. Винятком можуть бути випадки, якщо необхідно захистити неповнолітнього від впливу батьків або осіб, які можуть спонукати його до нової суспільно небезпечної поведінки, з метою його доцільнішого спрямування до навчально-виховної установи, яка знаходиться в іншій області (регіоні).

Якщо під час судового розгляду не буде доведено однієї з обставин, зазначених у п. 1 або 2 ч. 1 ст. 601 КПК України, суд зобов'язаний постановити ухвалу про відмову в застосуванні примусових заходів виховного характеру та закрити кримінальне провадження.

Окрім того, кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру підлягає закриттю у разі наявності загальних підстав, зазначених у ч. 1 ст. 284 КПК України.

Ухвала, постановлена за наслідками розгляду клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру, може бути оскаржена в апеляційному (п. 2 ч. 1 ст. 392 КПК України) та касаційному порядку (ч. 1 ст. 424 КПК України).

Скасувати примусові заходи виховного характеру можливо достроково у разі, якщо з відповідним клопотанням звернеться неповнолітній, його захисник, законний представник. Розглядає таке клопотання суд, у межах територіальної юрисдикції якого розташована спеціальна навчально-виховна установа, де перебуває неповнолітній. Достроково звільнити неповнолітнього від перебування у такій установі можливо, якщо його поведінка свідчить про його перевиховання.

Таке клопотання розглядається протягом 10 днів із моменту його надходження до суду суддею одноособово відповідно до вимог судового розгляду в суді першої інстанції, згідно з ст.ст. 318–380 КПК України. Водночас у судові засідання викликаються неповнолітній, його захисник, законний представник, прокурор. Про час і місце розгляду клопотання (подання) повідомляється спеціальна навчально-виховна установа, в якій перебуває неповнолітній, спостережна комісія, служба у справах дітей, якщо розглядається погоджене

з ними клопотання, та інші особи в разі необхідності. Розглядаючи клопотання, суд має з'ясувати думку ради спеціальної навчально-виховної установи, в якій перебуває неповнолітня особа, про можливість його дострокового звільнення від примусового заходу виховного характеру.

Слід також пам'ятати, що може бути дострокове звільнення від примусового заходу виховного характеру у виді перебування неповнолітнього у спеціальній навчально-виховній установі для дітей і підлітків, у випадках, пов'язаних з його станом здоров'я. Водночас, якщо звертаються з клопотання про дострокове звільнення від примусового заходу виховного характеру, то до нього має бути доданий відповідний висновок лікарської комісії. Про годину і місце розгляду клопотання повідомляються представники лікарської комісії, що дала висновок стосовно питань припинення застосування до неповнолітнього примусового заходу виховного характеру, суд також вправі визнати їх явку обов'язковою.

У разі неприбуття з поважних причин у судове засідання осіб, які були належно повідомлені про місце та час розгляду клопотання, це не перешкоджає проведенню судового розгляду, крім випадків, якщо їх участь визнана судом обов'язковою або особа повідомила про поважні причини неприбуття. За наслідками розгляду клопотання суд постановляє ухвалу, яка може бути оскаржена в апеляційному порядку.

Контрольні питання

1. Які особливості порядку кримінального провадження застосовуються стосовно неповнолітніх?
2. Назвіть обставини, які необхідно встановити в ході кримінального провадження щодо неповнолітніх.
3. Які заходи забезпечення можуть бути застосовані до неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого?
4. Окресліть запобіжні заходи, які можуть застосуватися до неповнолітнього.
5. У яких випадках до неповнолітнього може бути застосований запобіжний захід у виді тримання під вартою?
6. Назвіть обмеження, які діють під час застосування заходів забезпечення до неповнолітніх у кримінальному провадженні.

7. Які форми закінчення досудового розслідування можуть застосовуватися стосовно неповнолітніх?

8. Чим відрізняються форми закінчення досудового розслідування для неповнолітніх і повнолітніх?

9. Які особливості має судовий розгляд кримінальних проваджень щодо неповнолітніх?

10. Наведіть права й обов'язки неповнолітніх під час судового розгляду.

11. Що враховується судом при призначенні покарання неповнолітнім?

Перелік використаних джерел

1. Бабенко О. Г. Досудове розслідування щодо неповнолітнього підозрюваного : дис. ... д.-ра філософії : 081. Право. Маріуполь : До-нецьк. Юрид. ін.-т МВС України, 2020. 261 с.
2. Бабич О. В. Особливості досудового розслідування у справах щодо неповнолітніх : монографія. Харків : Право, 2019. 324 с.
3. Бабієв В. К. Досудове розслідування: правові основи і практика. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 256 с.
4. Бажанов М. І., Лобойко Л. М. Кримінальний процес України : підручник. Київ : Алерта, 2021. 488 с.
5. Булдакова К. Е. Застосування практики Європейського суду з прав людини у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Право та державне управління. Кримінальний процес та криміналістика*. Київ, 2022. Вип. № 3. С.116–121.
6. Гловюк І. Пілотний проєкт щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/glovyuk-iryna/articles/pilotnii-projekt-shhodo-implementaciyi-miznarodnix-standativ-pravosuddia-druznyogo-do-ditini>.
7. Гловюк І. В., Гринюк В. О., Ковальчук С. О. Застосування примусової госпіталізації психічно хворих осіб у кримінальному провадженні України в контексті практики Європейського Суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 524–528.
8. Головка О. Г. Досудове розслідування та його ефективність. *Кримінальне процесуальне право*. Київ, 2021. С. 145–147.
9. Готвянська М. А. Тактика допиту неповнолітнього, втягнутого у злочинну діяльність (окремі аспекти). *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 2(86). С. 245–257.

10. Гритенко О. А. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: теоретичні аспекти. *Боротьба з молодіжною злочинністю* : тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (27 вересня 2013 року). Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2013. 238 с.
11. Гурвич І. А. Захист прав неповнолітніх під час кримінального переслідування. Київ : Атіка, 2021. 198 с.
12. Дегтярьова І. В. Порівняльний аналіз зарубіжного і вітчизняного кримінального законодавства, що встановлює відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Форум права : електрон. фах. вид.* 2011. № 1. С. 246–249.
13. Декайло П., Бабій В. Процесуальні особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 2 (34). С. 167–174.
14. Дрозд В. Г. Окремі питання регламентації початку досудового розслідування в умовах проведення правової реформи. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 12. С. 268–272.
15. Заворіна О. П. Деякі особливості порядку кримінального провадження щодо неповнолітніх. Процесуальне та технічно-криміналістичне забезпечення досудового розслідування. Харків, 2019. С. 225–227.
16. Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ МВС України № 1044 від 19 грудня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>
17. Кобернюк В. М. Закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності : дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2014. 247 с.
18. Коваленко, О. В. Особливості досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Часопис кримінального процесу*. 2021. № 3. С. 22–29.
19. Коваль В. І., Ковальчук С. О. Основи кримінального процесу : посібник. Дніпро : Академія, 2020. 280 с.
20. Конвенція «Про права дитини» від 20 листопада 1989 р., схвалена резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
21. Кримінальний кодекс України, прийнятий 05.04.2001, набрав чинності 01.09.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
22. Кримінальний процес : підручник / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова, В. В. Луцика. Львів : ЛьвДУВС, 2019. Ч. 2. 616 с.

23. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n5941>
24. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / Відп. ред. : С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Харків : Одиссей, 2013. 1104 с.
25. Лобойко Л. М. Правове забезпечення досудового розслідування у справах неповнолітніх: проблеми теорії та практики. Львів : Тріада Плюс, 2022. 180 с.
26. Максименко О. В. Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх в умовах воєнного стану в Україні. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану* : матеріали наук.-теорет. конф. (м. Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ, 2022. С. 77–78.
27. Маляренко В. Т. Питання доказування у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Юридична наука*. 2019. № 4. С. 45–53.
28. Мерімеріна І. Реалізація повноважень прокурора під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх осіб. *Підприємництво, господарство і право. Кримінальний процес*. Київ, 2021. № 5. С. 228–234.
29. Особливості здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх : навчально-методичний посібник. Київ, 2017. URL: <https://nsj.gov.ua/files/1509455828%D0%9E%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%B7%D0%B4%D1%96%D0%B9%D1%81%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE%20%D0%BD%D0%B5%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%85.pdf>.
30. Охріменко С. С., Хахуцяк О. Ю., Заїка С. О. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю : метод. рекомендації. Київ : НАВС, 2016. 74 с.
31. Павловська А. А. Кримінальна відповідальність неповнолітніх: вікові особливості. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 156–159.
32. Пантелєєв О. О. Роль адвоката у захисті неповнолітніх підозрюваних. *Право України*. 2022. № 2. С. 50–57.
33. Попов Г. В. Прокуратура України у державному механізмі захисту прав і свобод дітей : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2016. 437 с.

34. Порядок реалізації пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність (затверджено Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України 01 червня 2023 року № 150/445/2077/5/187). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text>
35. Постанова Верховного Суду від 1 березня 2018 року у справі № 760/13866/15-к (провадження № 51-927км18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72642008>
36. Постанова Верховного Суду від 23 жовтня 2018 року у справі № 158/2313/15-к (провадження № 51-3021км18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77393408>
37. Постанова Верховного Суду від 7 жовтня 2021 року у справі № 759/5999/19 (кримінальне провадження № 51-3161км21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100396118>
38. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>
39. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 лип. 2013 р. № 223-1134/0/4-13. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>
40. Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження : Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05 квітня 2013 року № 223-559/0/4-13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0558740-13>. 210
41. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ МВС України від 19 грудня 2017 року № 1044. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18>
42. Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству : Наказ Офісу Генерального Прокурора від 04 листоп. 2020 р. № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20>
43. Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.01.2017 № 223-66/0/4-17. URL: https://zib.com.ua/ua/print/127476-list_vssu_vid_16012017_223-6604-17_pro_praktiku_zdiysnennya_.html

44. Прокопенко В. В. Науково-практичний коментар до окремих статей Кримінального процесуального кодексу України. *Офіційний сайт*. URL: <http://www.jurists.org.ua/>
45. Пчеліна О. В. Сутність і зміст обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування кримінального правопорушення. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 12. С. 177–183.
46. Рішення Європейського суду з прав людини від 27 листопада 2008 року у справі «Свершов проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_428#Text
47. Розкошинська С. О. Доказування при розслідуванні використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2015. 282 с.
48. Романюк В. В. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2016. 252 с.
49. Романюк В. В. Удосконалення процесуального статусу законного представника неповнолітнього, підозрюваного, обвинуваченого. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Серія ПРАВО. Вип. 23. Т. 3. С. 134–137.
50. Рябченко К. С. Особливості доказування під час застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 3. С. 111–115.
51. Рябченко К. С. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021. 224 с.
52. Савченко А. В., Бабой А. М. Особливості кримінально-процесуального провадження в справах про злочини неповнолітніх. *Журнал наукових студентських праць «Управління, адміністрування та право: проблеми, тенденції, досягнення»*. Вінниця, 2021. Вип. № 4. С. 411–416.
53. Сапожнікова О. Проблемні питання, що пов'язані із встановленням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*. 2017. Вип. 45. С. 170–180.
54. Стефанів Н. Незабезпечення ефективної участі дитини у кримінальному провадженні може порушити її право на справедливий суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/navch_suddiv_praciv_aparativ_2021/1213334/
55. Страшок А. А., Клапоущак Д. С. Додаткові гарантії під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 622–625.

- 56.Тетерятник Г. К. Гарантії забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 1. С. 115–119.
- 57.Тищенко О. І. Окремі питання примусового залучення особи для проведення амбулаторної психіатричної експертизи у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2020. № 6. С. 268–274.
- 58.Торбас О. О. Загальна характеристика застосування примусових заходів виховного характеру за чинним КПК. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 3-2. С. 326–328.
- 59.Торбас О. О. Форми закінчення досудового розслідування за Кримінальним процесуальним кодексом України : монографія. Одеса : Юридична література, 2019. 168 с.

Тема 5

**ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ,
ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ
КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ,
У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ**

5.1. Особливості діяльності дізнавача та слідчого у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх

5.2. Прокурорський нагляд у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх

5.3. Суть і принципи, особливості здійснення правосуддя за участю дитини

5.4. Відновне правосуддя до неповнолітніх

**5.1. Особливості діяльності дізнавача та слідчого
у кримінальних провадженнях
за участю неповнолітніх**

Одним зі ключових міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, є спеціалізація персоналу системи кримінального правосуддя, з яким контактує дитини під час досудового розслідування та судового провадження.

Так, п. 12 **Мінімальних стандартних правил ООН, який стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) (1985)** безпосередньо стосується спеціалізації поліції і передбачає: для найкращого виконання функцій поліцейські, які часто чи виключно мають справу з неповнолітніми або які переважно займаються запобіганням злочинам серед неповнолітніх, мають проходити спеціальні інструктажі та навчання. У великих містах для цих цілей мають бути створені спеціальні підрозділи поліції. У коментарі до цього пункту роз'яснюється, що необхідність спеціалізованої підготовки стосується всіх посадових осіб правоохоронних органів, які залучені до здійснення ювенальної юстиції.

Оскільки поліція є першим пунктом контакту з системою ювенальної юстиції, дуже важливо, щоб вона діяла усвідомлено та належно⁷⁶.

Аналогічно у п. 4 підрозділу «А. Загальні елементи правосуддя, дружнього до дітей» розділу «ІV. Правосуддя, дружнє до дітей, до, під час та після судового розгляду» **Керівних принципів Комітету міністрів РЄ щодо правосуддя, дружнього до дітей (2010)** зазначено, що всі фахівці, які працюють із дітьми і для дітей, повинні отримувати необхідну міждисциплінарну підготовку з питань прав і потреб дітей різних вікових груп, а також щодо процедур, які адаптовані до них. Фахівці, які безпосередньо контактують із дітьми, також повинні бути навчені спілкуватися з ними в будь-якому віці та на будь-якій стадії розвитку, а також з дітьми, які знаходяться в умовах особливої вразливості⁷⁷. У пояснювальній записці до цього документа наголошено, що навчання навичкам спілкування за допомогою мови, дружньої до дітей, та підвищення рівня знань про дитячу психологію, права дитини, методи проведення опитувань – необхідні для всіх фахівців, що працюють із дітьми (поліція, адвокати, судді, посередники, соціальні працівники та інші фахівці)⁷⁸.

Із метою гармонізації положень національного законодавства та практики його застосування з відповідними нормами міжнародного права у сфері юстиції щодо дітей, в Україні було вжито низку конкретних заходів.

У **Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року» (2018)** передбачено «обов'язкове спеціальне навчання слідчих, що здійснюють досудове розслідування, та прокурорів, що здійснюють нагляд

⁷⁶ United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (The Beijing Rules) (1985). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-standard-minimum-rules-administration-juvenile>

⁷⁷ Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, і пояснювальна записка від 17 листопада 2010 року. С. 23. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>

⁷⁸ Там само. С. 65.

за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва у провадженні щодо неповнолітніх»⁷⁹.

Згідно з положеннями **Наказу МВС України № 570 «Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України» (2017)**, начальник слідчого управління організовує здійснення підпорядкованими слідчими підрозділами досудового розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності слідчих органів Національної поліції України, зокрема визначає слідчих, спеціально уповноважених на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх, особисто здійснює контроль за станом досудового розслідування в слідчих відділах, відділеннях, підпорядкованих ГУНП територіальних (відокремлених) підрозділів Національної поліції України тяжких і особливо тяжких злочинів, у тому числі учинених неповнолітніми або за їх участю⁸⁰.

Наказ МВС України № 405 «Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України» (2020) аналогічно передбачає повноваження начальника відділу (сектору) дізнання територіального підрозділу поліції установлювати спеціалізацію дізнавачів у розслідуванні кримінальних проступків окремих категорій, у тому числі дізнавачів спеціально уповноважених на здійснення дізнання щодо неповнолітніх. Дізнавач відділу (сектору) дізнання ГУНП, який виконує організаційно-методичні функції, особисто приймає щомісячні звіти від керівників підрозділів дізнання ГУНП, підрозділів дізнання територіальних (відокремлених) органів поліції разом із списками кримінальних проваджень, зокрема в яких у разі повідомлення особі про підозру в учиненні

⁷⁹ Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1027-р від 18 грудня 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>

⁸⁰ Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України : Наказ МВС України від 06 липня 2017 року № 570. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17#Text>

кримінального проступку у випадках, якщо підозрюваний не визнає вину, або необхідності проведення додаткових слідчих (розшукових) дій, або вчинення кримінального проступку неповнолітнім, протягом 20 діб не закінчено дізнання⁸¹.

Невідворотність українського курсу на зміцнення принципів та стандартів у цій сфері засвідчує реалізація **пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність**, ініційованого 2023 року Офісом Генерального прокурора, Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством юстиції України та Міністерством соціальної політики України⁸².

У межах цього проєкту передбачено 100 конкретних стандартів / заходів і суб'єктів їх реалізації. Відповідно до стандарту № 5, проведення слідчих (процесуальних) дій за участю неповнолітньої особи мають здійснюватися спеціально уповноваженими ювенальним слідчим, дізнавачем, прокурором, які пройшли спеціальне навчання відповідно до Єдиних стандартів підготовки фахівців у сфері правосуддя щодо дітей. Ювенальним слідчим, дізнавачам і прокурорам не повинно доручатися здійснення досудового розслідування, дізнання та процесуального керівництва у кримінальних провадженнях інших категорій. Водночас **«ювенальним слідчим, дізнавачем, прокурором»** вважається *«слідчий, дізнавач органів поліції, уповноважені на здійснення досудового розслідування та дізнання, прокурор, уповноважений на здійснення процесуального керівництва у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх»*⁸³.

⁸¹ Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України : Наказ МВС України № 405 від 20.05.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0491-20#Text>

⁸² Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність : Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України № 150/445/2077/5/187 від 01 червня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text>

⁸³ Там само.

На підставі вивчення стандартів пілотного проєкту можна сформулювати особливості діяльності ювенального слідчого, дізнавача під час досудового розслідування:

щодо загальних питань необхідно дотримуватися таких стандартів:

- здійснювати досудове розслідування у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх осіб у строк не більше 2 місяців, крім випадків, коли це може негативно позначитися на повноті досудового розслідування;

- якщо вік особи не встановлено, але є підстави вважати, що вона є неповнолітньою, до встановлення віку такої особи кримінальне провадження слід проводити за правилами, передбаченими щодо неповнолітньої особи;

- розглядати у разі вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім разом із дорослим у кожному окремому випадку можливість виділення матеріалів кримінального провадження щодо неповнолітнього;

- встановлювати до повідомлення неповнолітньому про підозру дані, які характеризують неповнолітнього, його батьків, щодо умов проживання та виховання, наявності негативного впливу в сім'ї, дорослих підбурювачів, ставлення до вчиненого, у тому числі шляхом проведення допитів (батьків, родичів, осіб з близького оточення, друзів, вчителів, сусідів тощо);

- вживати заходи щодо нерозголошення персональних даних про неповнолітніх;

щодо «першого контакту» з поліцією та початку досудового розслідування необхідно дотримуватися таких стандартів:

- забезпечити прийняття поданих неповнолітніми заяв, у тому числі усно, щодо порушення їхніх прав і законних інтересів (внесення відповідних відомостей на підставі заяви дитини);

- під час внесення за заявою неповнолітнього про вчинення стосовно нього кримінального правопорушення відомостей до ЄРДР про фізичних осіб, які потерпіли

Пілотний
проєкт щодо
імплементачії
міжнародних
стандартів
правосуддя,
дружнього
до дитини,
у практичну
діяльність
в Україні

від кримінальних правопорушень, зазначати, що потерпілою є неповнолітня особа;

- забезпечити адаптацію умов прийняття заяв, проведення слідчих (процесуальних) дій в умовах дружнього середовища до дитини, а також з урахуванням особливих потреб окремої категорії неповнолітніх – дітей з інвалідністю, дітей з певними особливостями розвитку;

- роз'яснювати права та вручати відповідну пам'ятку про права неповнолітньої особи залежно від її процесуального статусу доступною для неї мовою; роз'яснювати неповнолітній особі та законному представнику гарантії і соціальні послуги з боку держави, право на безоплатну правничу допомогу;

- здійснювати затримання неповнолітнього лише у виняткових випадках – за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні ним тяжкого чи особливо тяжкого кримінального правопорушення; інформувати невідкладно батьків або осіб, що їх замінюють;

- при обранні запобіжного заходу стосовно неповнолітнього передусім розглядати альтернативні варіанти тримання під вартою. Переглядати наявність підстав для тримання під вартою неповнолітнього, у разі коли ризики перестали існувати та зібрано докази у кримінальному провадженні, ініціювати питання щодо заміни запобіжного заходу з тримання під вартою на більш м'який;

щодо залучення осіб необхідно дотримуватися таких стандартів:

- залучати законного представника, перед тим з'ясувавши думку дитини, якщо її вік та рівень розвитку дозволяє її висловити щодо близьких родичів чи членів сім'ї особи, з якими у неї сформувалися довірливі стосунки; за необхідності обмежувати участь законного представника у проведенні процесуальних дій;

- залучати захисника з моменту встановлення причетності неповнолітнього до вчинення кримінального правопорушення або неповнолітнього, який не досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, до вчинення суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відпо-

відальність; враховувати думку неповнолітнього, вирішуючи питання про його відмову від захисника чи заміну на іншого;

- залучати до кримінального провадження, незалежно від віку неповнолітнього, психолога, що має відповідну фахову кваліфікацію, у тому числі для безпосереднього виїзду на місце події, якщо очевидно, що на місці вчинення кримінального правопорушення присутня неповнолітня особа;

- забезпечувати з урахуванням інтересів неповнолітнього незмінність учасників кримінального провадження, які встановили контакт з ним;

- залучати спеціалізовану пересувну лабораторію експертної служби МВС або спеціалізовану пересувну криміналістичну лабораторію підрозділу криміналістичного забезпечення територіальних органів Національної поліції України та судово-медичного експерта до огляду місця події у разі виникнення об'єктивних обставин, пов'язаних із правопорушеннями проти статевої свободи та статевої недоторканності дітей;

- співпрацювати з працівниками служби у справах дітей для забезпечення оцінки рівня безпеки дитини за наявності відомостей про те, що кримінальне правопорушення, пов'язане з жорстоким поводженням, у тому числі з домашнім насильством;

щодо проведення процесуальних дій необхідно дотримуватися таких стандартів:

- проводити процесуальні дії за участю неповнолітнього з обов'язковим залученням його законного представника; із залученням лікаря – за наявності даних про порушення розумового чи фізичного розвитку, психічне чи інше захворювання, хворобливий стан або за рекомендацією психолога, а також у разі перебування дитини в закладі охорони здоров'я;

- проводити процесуальні дії за участю неповнолітнього з урахуванням рекомендації психолога слідчим, дізнавачем (прокурором) тієї самої статі;

- проводити процесуальні дії за участю неповнолітнього зазвичай у вільний від навчання чи роботи час;

- проводити процесуальні дії за участю неповнолітнього – свідка чи потерпілого без необґрунтованих затримок;

- проводити процесуальні дії за участю неповнолітнього не лише за місцем здійснення досудового розслідування,

а й в умовах, дружніх до дитини: в спеціально облаштованому приміщенні або в іншому місці за погодженням особи, яка бере участь у слідчій дії; застосовувати методику «зелена кімната»;

- проводити освідування, відібрання біологічних зразків за згодою неповнолітнього, який досягнув 14 років, а щодо неповнолітнього віком до 14 років – на підставі згоди його та законних представників; забезпечувати обов’язкову присутність законного представника під час здійснення вказаних дій у разі наявності ухвали слідчого судді про примусове відібрання зразків для експертного дослідження;

- визначати тривалість допиту неповнолітнього з огляду на його вік, індивідуальні особливості, інтереси та потреби;

- застосовувати відеофіксацію під час проведення слідчих дій за участю неповнолітнього за його згодою, а також використовувати можливість здійснення дистанційного досудового розслідування;

- надсилати на дослідження для проведення судових психологічних експертиз насамперед матеріали кримінального провадження, відеозаписи слідчих дій за участю дитини, а в разі неможливості проведення експертиз за наявними матеріалами направляти дитину;

щодо інших питань необхідно дотримуватися таких стандартів:

- приймати рішення про відповідальність дорослої особи за втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність у кожному випадку;

- встановлювати обставини, які обтяжують покарання: вчинення кримінального правопорушення щодо малолітньої дитини або у її присутності та вчинення особою, яка перебуває (перебувала) у сімейних або близьких відносинах із дитиною;

- вирішувати питання про тимчасове влаштування неповнолітнього у разі встановлення відсутності у нього постійного місця проживання, перебування у складних життєвих обставинах, конфлікту в сім’ї, що стало передумовою або містить ризики вчинення в майбутньому кримінального правопорушення;

- застосовувати відновне правосуддя до неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення із вжиттям заходів інтеграції, реінтеграції та соціальної адаптації, вживати

заходів для запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень⁸⁴.

Важливою ланкою «першого контакту» дітей із поліцією є спеціально створена система підрозділів у структурі Національної поліції ювенальної превенції. Відповідно до **Наказу МВС України № 1044 «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» (2017)**⁸⁵, здійснення у межах компетенції досудового розслідування кримінальних проступків у формі дізнання є одним із основних завдань підрозділів ювенальної превенції Національної поліції. Водночас ця спеціалізована служба має широкий спектр інших повноважень щодо реалізації профілактичної та виховної роботи; вжиття заходів для запобігання та припинення протиправних дій щодо дітей; притягнення до адміністративної відповідальності неповнолітніх віком від 16 до 18 років, а також притягнення до адміністративної відповідальності батьків чи осіб, що їх замінюють, у зв'язку з невиконанням передбачених законом обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей; запобігання дитячій бездоглядності; затримання і тримання не більше 8 годин у спеціально відведених для цього приміщеннях дітей, які залишилися без нагляду, до передання їх батькам, законним представникам або влаштування їх до спеціальних закладів; проведення виховних бесід із дітьми, батьками, законними представниками, іншими членами сім'ї з метою усунення причин і умов,

Інструкція
з організації
роботи підрозділів
ювенальної
превенції
Національної
поліції України

⁸⁴ Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність : Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України № 150/445/2077/5/187 від 01 червня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text>

⁸⁵ Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ МВС України № 1044 від 19 грудня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>

які сприяли вчиненню адміністративного чи кримінального правопорушення дитиною; ініціювання перед уповноваженими органами питання про влаштування дитини у спеціальному закладі; участі у судовому розгляді за участю неповнолітнього обвинуваченого відповідно до ст.ст. 496, 500 КПК України; виявлення фактів учинення домашнього насильства та своєчасне реагування на них тощо.

Отже, кримінальне провадження за участю неповнолітніх учасників передбачає, по-перше, спеціалізацію персоналу, з яким контактує дитина; по-друге, дотримання специфічних правил, принципів і стандартів застосування правових інститутів, проведення певних процедур; по-третє, взаємодію між різними суб'єктами, різними фахівцями, службами, об'єднаних спільною метою – забезпечити досягнення справедливості правосуддя в середовищі, дружньому до дитини.

5.2. Прокурорський нагляд у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх

Ювенальний прокурор – це важлива постать у системі забезпечення правосуддя, дружнього до дитини, а одним із основних джерел правового регулювання його діяльності, крім КПК України та **Закону України «Про прокуратуру» (2015)**⁸⁶, є відомчий документ – **Наказ Офісу Генерального прокурора № 509 «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству» (2020)**⁸⁷.

Відповідно до положень цього документа, виконання функцій прокуратури щодо захисту інтересів дітей та протидії насильству (ювенальних прокурорів) необхідно доручати *прокурорам, які мають високі моральні, ділові та професійні*

⁸⁶ Про прокуратуру : Закон України № 1697-VII від 14 жовтня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>

⁸⁷ Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству : Наказ Офісу Генерального прокурора № 509 від 04 листопада 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text>

якості. Такі уповноважені особи мають проходити спеціалізоване навчання у Тренінговому центрі прокурорів України або в його регіональних відділеннях та отримати документ про проходження такого навчання.

Ювенальні прокурори забезпечують виконання функцій прокурора, передбачених законодавством, у кримінальних провадженнях:

- у сфері охорони дитинства;
- у яких неповнолітня особа залучена до провадження як потерпілий або є особою, права та інтереси якої порушено чи може бути порушено внаслідок учинення кримінального правопорушення;
- щодо неповнолітньої особи, у тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, стосовно особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності (п. 5).

Керівник відповідного органу прокуратури визначає ювенального прокурора з певного моменту:

- у кримінальних провадженнях щодо неповнолітньої особи, у тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, а також стосовно особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, – *з моменту встановлення особи;*
- у кримінальних провадженнях у сфері охорони дитинства, а також у яких неповнолітня особа залучена до провадження як потерпілий або є особою, права та інтереси якої порушено чи може бути порушено внаслідок учинення кримінального правопорушення, – *невідкладно після внесення відомостей до ЄРДР, прийняття рішення про об'єднання чи виділення матеріалів досудового розслідування або зміни повідомлення про підозру (п. 5.1).*

Якщо ж для здійснення процесуального керівництва створена група прокурорів – у таких провадженнях старшим групи визначається виключно ювенальний прокурор.

У ч. 2 ст. 36 КПК України визначено перелік повноважень прокурора, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування. Такий нагляд реалізується у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, у межах якого прокурор незалежно від виду

кримінального правопорушення, суб'єкта, який його вчинив, порядку кримінального правопорушення (ординарного чи особливого), уповноважений:

- починати досудове розслідування за наявності підстав, передбачених КПК України;

- мати повний доступ до матеріалів, документів та інших відомостей, що стосуються досудового розслідування;

- доручати органу досудового розслідування проведення досудового розслідування;

- доручати слідчому, органу досудового розслідування проведення у встановлений прокурором строк слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій або давати вказівки щодо їх проведення чи брати участь у них, а в необхідних випадках – особисто проводити слідчі (розшукові) та процесуальні дії;

- доручати проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам;

- скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих;

- ініціювати перед керівником органу досудового розслідування питання про відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування та призначення іншого слідчого за наявності підстав, передбачених КПК України, для його відводу, або у випадку неефективного досудового розслідування;

- ухвалювати процесуальні рішення у випадках, передбачених КПК України, зокрема щодо закриття кримінального провадження та продовження строків досудового розслідування;

- погоджувати або відмовляти у погодженні клопотань слідчого до слідчого судді про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій у випадках, передбачених КПК України, чи самостійно подавати слідчому судді такі клопотання;

- повідомляти особі про підозру;

- пред'являти цивільний позов в інтересах держави та громадян, які через фізичний стан чи матеріальне становище, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права, у порядку, передбаченому КПК України та законом;

- затверджувати чи відмовляти у затвердженні обвинувального акта, клопотань про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, вносити зміни до складеного слідчим обвинувального акта чи зазначених клопотань, самостійно складати обвинувальний акт чи зазначені клопотання;

- звертатися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності;

- підтримувати державне обвинувачення в суді, відмовлятися від підтримання державного обвинувачення, змінювати його або висувати додаткове обвинувачення у порядку, встановленому КПК України;

- погоджувати запит органу досудового розслідування про міжнародну правову допомогу, передання кримінального провадження або самостійно звертатися з таким клопотанням в порядку, встановленому КПК України;

- доручати органу досудового розслідування виконання запиту (доручення) компетентного органу іноземної держави про міжнародну правову допомогу або перейняття кримінального провадження, перевіряти повноту і законність проведення процесуальних дій, а також повноту, всебічність та об'єктивність розслідування у перейнятому кримінальному провадженні;

- перевіряти перед направленням прокуророві вищого рівня документи органу досудового розслідування про видачу особи (екстрадицію), повертати їх відповідному органу з письмовими вказівками, якщо такі документи необґрунтовані або не відповідають вимогам міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, чи законам України;

- доручати органам досудового розслідування проведення розшуку і затримання осіб, які вчинили кримінальне правопорушення за межами України, виконання окремих процесуальних дій з метою видачі особи (екстрадиції) за запитом компетентного органу іноземної держави;

- оскаржувати судові рішення в порядку, встановленому КПК України;

– здійснювати інші повноваження, передбачені КПК України.

Узагальнення низки положень Наказу Офісу Генерального прокурора № 509 «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству» (2020) та стандартів, викладених у спільному Наказі № 150/445/2077/5/187 «Про запровадження та реалізацію пілотного проекту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність» (2023), дає змогу визначити особливості діяльності прокурора у кримінальних провадженнях за участю дітей. Отже, **щодо кримінальних проваджень за участю неповнолітніх ювенальному прокурору необхідно дотримуватися таких стандартів:**

– забезпечувати неповнолітній особі можливість безпосередньо звернутися із заявою або повідомленням про вчинення кримінального правопорушення до органу, уповноваженого розпочати досудове розслідування, користуватися у визначених законом випадках процесуальними правами потерпілого та заявника відповідно;

– виїжджати на місце вчинення стосовно неповнолітнього кримінального правопорушення у разі зґвалтування, очевидного вбивства, розбою та інших особливо тяжких злочинів;

– приділяти особливу увагу законності та обґрунтованості застосування запобіжних заходів і затримання неповнолітніх;

– допитувати особисто неповнолітнього за участю захисника, законного представника та психолога із застосуванням відеофіксації перед вирішенням питання: (1) про направлення до суду клопотання про поміщення неповнолітнього, який вчинив суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину, до приймальника-розподільника для дітей; (2) про обрання стосовно неповнолітнього запобіжного заходу у виді тримання під вартою;

– допитувати особисто неповнолітнього, який учинив діяння, що формально підпадає під ознаки кримінального правопорушення, але не досяг 11-річного віку, за участю законного представника, дитячого психолога, захисника про умови проживання та виховання дитини, наявність негативного впливу в сім'ї та дорослих підбурювачів;

– вживати заходи щодо застосування під час допиту неповнолітньої особи аудіо-та/або відеофіксації процесуальних дій;

– застосовувати визначену ст. 232 КПК України можливість здійснення дистанційного досудового розслідування, зокрема проведення допиту неповнолітнього потерпілого, свідка згідно з правилами, передбаченими ст.ст. 225–227 КПК України, впізнання осіб чи речей відповідно до ст.ст. 228, 229 КПК України;

– роз'яснювати неповнолітнім підозрюваним і потерпілим, їх законним представникам право на укладання угод про примирення, а за наявності підстав ініціювати укладання угод про визнання винуватості;

– сприяти ранньому виведенню із кримінального процесу неповнолітніх, які вчинили кримінальні проступки або не тяжкі злочини, шляхом звернення до суду з клопотаннями про звільнення від кримінальної відповідальності та про застосування примусових заходів виховного характеру;

– з'ясовувати можливість втягнення неповнолітнього у протиправну діяльність в кожному випадку вчинення такою особою кримінального правопорушення;

– виявляти можливий негативний вплив на дитину повнолітніх осіб внаслідок домашнього, сексуального насильства, злісного невиконання обов'язків із догляду за дитиною, зловживання опікунськими правами, що призвело до вчинення нею кримінального правопорушення;

– вживати заходи щодо притягнення до передбаченої законодавством відповідальності осіб, які втягнули неповнолітніх у кримінально протиправну діяльність, пияцтво, проституцію, вживання наркотичних засобів тощо;

– приділяти особливу увагу повноті реалізації прав неповнолітніх потерпілих у кримінальному провадженні, використанню передбачених кримінальним процесуальним законодавством додаткових гарантій; не допускати заподіяння шкоди їхнім інтересам, зокрема шляхом обмеження участі певних осіб у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій

**Особливості
виконання
функцій
прокуратури
з питань захисту
інтересів дітей
та протидії
насильству**

або усунення від участі у кримінальному провадженні, ініціювання заміни законного представника, якщо дії чи інтереси останнього суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Ювенальні прокурори також підтримують публічне обвинувачення, забезпечують участь у розгляді клопотань про звільнення осіб від кримінальної відповідальності, застосування, продовження, зміну або припинення примусових заходів медичного та виховного характеру, у судовому провадженні за нововиявленими або виключними обставинами, під час вирішення питань про застосування амністії та пов'язаних із виконанням судових рішень, відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження.

Прокурорами забезпечується також (1) нагляд за дотриманням законів органами, які провадять оперативно-розшукову діяльність, пов'язану зі здійсненням повноважень щодо запобігання, виявлення і припинення кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, розшуку неповнолітніх тощо, а також (2) нагляд за дотриманням законів органами, які залучені до виконання судових рішень чи застосування заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи дітей, у кімнатах для затриманих, ізоляторах тимчасового тримання, приймальниках-розподільниках для дітей, слідчих ізоляторах, виховних колоніях, будинках дитини при виправних колоніях тощо⁸⁸.

Отже, через застосування інституту ювенального прокурора на державному рівні встановлені додаткові гарантії для охорони дитинства, захисту прав та інтересів, забезпечення ефективної участі, запобігання ретравматизації, недопустимості свавільного позбавлення волі неповнолітньої особи. Такі цілі забезпечуються здійсненням ефективного процесуального керівництва досудовим розслідуванням.

⁸⁸ Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству : Наказ Офісу Генерального прокурора № 509 від 04 листопада 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text>

5.3. Суть та принципи, особливості здійснення правосуддя за участю дитини

Участь дитини у кримінальному провадженні у багатьох випадках не вичерпується контактом із патрульною поліцією, персоналом ювенальної превенції, слідчими, дізнавачами, прокурорами, захисниками, експертами, представникам служб у справах дітей тощо. Матеріали, передбачені законодавством, потрапляють до суду, який є єдиним в Україні органом державної влади, покликаним здійснювати правосуддя. Цей досвід також може бути травматичним для дітей різного віку та різного ступеня психоемоційної зрілості, тому міжнародна спільнота розробила додаткові правила і стандарти для забезпечення прав дитини і на стадії судового провадження.

Відповідно до п. 22 ч. 1 ст. 3 КПК України, судовим провадженням є кримінальне провадження у суді першої інстанції, яке охоплює такі провадження:

- підготовче судове провадження;
- судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення;
- провадження з перегляду судових рішень в апеляційному порядку;
- провадження з перегляду судових рішень в касаційному порядку;
- провадження з перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами.

Згідно з **Керівними принципами Комітету міністрів РЄ щодо правосуддя, дружнього до дітей (2010)**⁸⁹, Державам-учасникам в частині забезпечення захисту прав дітей **у кримінальному провадженні на стадії судового провадження рекомендовано:**

- сприяти, якщо це доцільно, можливості доступу до суду дітей, які мають достатнє розуміння своїх прав, а також використання засобів правового захисту цих прав на основі адекватно наданої юридичної консультації;

⁸⁹ Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, і пояснювальна записка від 17 листопада 2010 року. С. 26–31. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>

- забезпечити право дитини мати власного юрисконсульта та представництво від свого імені під час судового розгляду, в якому є або може бути конфлікт інтересів між дитиною і батьками або іншими зацікавленими сторонами;

- забезпечити право дитини мати доступ до безкоштовної юридичної допомоги на таких самих або більш поблажливих, ніж для дорослих, умовах;

- залучати до захисту інтересів дитини адвокати, які мають бути навчені та обізнані про права дітей і пов'язані з ними питання, отримувати поточну і поглиблену підготовку та бути у змозі спілкуватися з дітьми на їхньому рівні розуміння; адвокати, що представляють інтереси дітей, повинні доносити думку дитини, надати дитині всю необхідну інформацію та роз'яснення, що стосуються можливих наслідків поглядів та/або думок дитини;

- призначати або опікуна представника в суді, або іншого незалежного представника для представлення поглядів та інтересів дитини у випадках, коли існує конфлікт інтересів між батьками і дітьми;

- поважати право дитини бути почутою у всіх питаннях, які зачіпають її або принаймні бути почутою, якщо вона, як вважається, має достатнє уявлення про питання, яке обговорюється;

- не позбавляти дитину можливості бути почутою тільки на підставі віку;

- не відмовляти в заслуховуванні дитини та прислухатися до його або її поглядів та думок з питань, що стосуються його або її у цій справі;

- роз'яснювати дітям, що їх право бути почутими і врахування їх думки не обов'язково визначатиме остаточне рішення;

- обґрунтовувати та пояснювати рішення мовою, яку діти можуть зрозуміти, зокрема, рішення, в яких погляди і думки дитини не було підтримано;

- уникати невинуватих, застосовувати якнайшвидше реагування та захист прав та інтересів дитини, при дотриманні верховенства права;

- розглядати справи за участю дітей в обстановці, яка не залякує та є чутливою до дитини;

- ознайомлювати дітей із приміщенням суду або іншими об'єктами, а також з ролями й особами посадових осіб перед початком судового розгляду;

- використовувати мову, яка відповідає віку та рівню розуміння дитини, спілкуватися з повагою та делікатністю;

- надати можливість дитині бути у супроводі батьків або, у відповідних випадках, дорослого за їх вибором, якщо не було прийнято протилежного вмотивованого рішення щодо цієї особи;

- використовувати та розглядати як допустимі докази, отримані шляхом застосування методів опитування відео- або аудіозаписом чи попередні закриті судові слухання;

- захищати дітей, наскільки це можливо, від зображень або інформації, яка може бути шкідливою для їхнього добробуту, консультиватися з фахівцями, наприклад, психологами та соціальними працівниками щодо цього питання;

- проводити судові засідання за участю дітей, адаптовані до темпу та тривалості концентрації уваги: повинні бути сплановані регулярні перерви, а слухання не повинні тривати занадто довго;

- організовувати кімнати опитування та очікування повинні бути організовані з дружнім до дітей оточенням;

- створювати спеціалізовані суди (або судові палати), процедури й інститути для дітей, які знаходяться у конфлікті з законом⁹⁰.

Важливо! Для більшості цих положень не існує перешкод юридичного характеру для застосування в українській практиці.

Важливою є особиста мотивація, спеціальні знання, вміння та готовність суддів застосовувати ці стандарти. Саме тому КПК України містить положення, яке встановлює стандарт спеціалізації суддів щодо розгляду стосовно неповнолітньої особи обвинувального акта, клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру,

⁹⁰ Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, і пояснювальна записка від 17 листопада 2010 року. С. 26–31. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>

їх продовження, зміну чи припинення, а також кримінальне провадження в апеляційному чи касаційному порядку щодо перегляду прийнятих із зазначених питань судових рішень (ч. 14 ст. 31 КПК України). Ця норма має бланкетну форму та відсилає **до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (2016)**⁹¹, в якому у ч. 3 ст. 18 визначено таку спеціалізацію на рівні місцевих загальних судів та апеляційних судів.

Згідно з ч. 4 ст. 18, ювенальні судді обираються з числа суддів відповідного суду зборами суддів цього суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно. Ювенальні судді не звільняються від виконання обов'язків судді відповідної інстанції, але цей факт враховується при розподілі справ. У випадках колегіального розгляду головуючим під час судового розгляду може бути лише ювенальний суддя.

Існування таких норм є важливим кроком вперед у питанні імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини. Проте зазначене доводить, що спеціалізація суддів в Україні стосується тільки тих випадків, коли кримінальне провадження здійснюється щодо неповнолітнього. У тих випадках, коли суб'єкт кримінального правопорушення повнолітній, але неповнолітні потерпілі чи свідки, фактично не встановлено вимогу залучати ювенального суддю. Це означає, що кожен суддя потенційно може розглядати справу за участю дитини, тому кожен такий суддя має бути обізнаний з особливостями розвитку та комунікації з дітьми, пройти спеціальне навчання та застосовувати принципи і стандарти дружнього правосуддя і для дитини в конфлікті, і для дитини в контакті з законом.

Із метою зменшення негативного психологічного впливу на дитину у спільному Наказі № 150/445/2077/5/187 «Про запровадження та реалізацію пілотного проекту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність» (2023) в частині питань,

⁹¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України № 1402-VIII від 02 червня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

які стосуються судового розгляду, є положення, які стосуються розширення практики дистанційного провадження для допиту неповнолітніх потерпілих, свідків згідно зі ст.ст. 352–354 КПК України. Також із метою забезпечення найкращих інтересів дитини важливо перед зверненням до суду з клопотанням про передання неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених під нагляд осіб, визначених у ч. 1 ст. 493 КПК України, необхідно з'ясувати відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників та їхні стосунки з неповнолітніми. Такі клопотання слід надсилати до суду лише за наявності даних про те, що вказані особи справді можуть належно здійснювати нагляд за неповнолітніми, раніше не притягувалися до відповідальності за невиконання обов'язків щодо виховання та догляду за дітьми чи за інші правопорушення стосовно дітей⁹².

Міжнародні принципи та стандарти втілилися у формуванні алгоритмів дій під час судового провадження за участю дитини на національному рівні. Уповноваженим суб'єктам необхідно:

- забезпечувати в межах повноважень першочерговий розгляд у суді кримінальних проваджень за участю неповнолітніх;

- забезпечувати за участю психолога право неповнолітньої особи чути, бути почутою і стежити за ходом судового розгляду, обов'язково враховувати її думку, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити, щодо обставин вчиненого діяння, умов виховання і проживання, ставлення до вчиненого та впливу дорослих;

- заявляти ювенальному прокурору клопотання про здійснення закритого судового розгляду окремої категорії кримінальних проваджень із метою нерозголошення персональних даних про неповнолітніх, а також необхідності забезпечення їхньої безпеки;

⁹² Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність : Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України № 150/445/2077/5/187 від 01 червня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text>

– заявляти клопотання до суду про обов’язкову участь у судовому розгляді кримінальних проваджень щодо неповнолітніх представників служби у справах дітей та підрозділу ювенальної превенції Національної поліції України;

– допускати перехресний допит за участю неповнолітнього потерпілого в суді лише у виняткових випадках, коли вичерпано всі інші способи встановлення істини за участю психолога;

– роз’яснювати неповнолітньому обвинуваченому з метою уникнення чинення психологічного тиску та забезпечення безпеки можливість бути допитаним у суді за відсутності інших (дорослих) обвинувачених;

– забезпечувати за необхідності дистанційне провадження, допит поза залом судового засідання з використанням відеоконференції за участю психолога;

– встановлювати під час судового розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх обставини, передбачені ст. 485 КПК України, та обґрунтовувати в судових дебатах необхідність урахування, за наявності, цих обставин як таких, які пом’якшують покарання неповнолітнім;

– керуватися найкращими інтересами дитини під час вирішення питання про відповідальність неповнолітнього, водночас обирати заходи впливу, передусім ті, які мінімізують ризики для фізичного, розумового, соціального розвитку дитини та труднощів щодо її реінтеграції в суспільство;

– ініціювати в судових дебатах питання про покладення певних обов’язків у разі звільнення неповнолітнього обвинуваченого від покарання з випробуванням;

– обґрунтовувати ювенальному прокурору в кримінальних провадженнях, де неповнолітня особа є потерпілою, у судових дебатах позицію про:

– ефективні, пропорційні та переконливі санкції щодо правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканності дітей відповідно до ступеня тяжкості правопорушення, які повинні включати покарання у виді позбавлення волі;

– призначення додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати посади або займатися діяльністю, пов’язаною із забезпеченням організації та проведення навчально-виховного процесу дітей;

- вжиття заходів щодо включення до Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності малолітньої особи;

- застосування обмежувальних заходів до засудженого за вчинення стосовно дитини злочину, пов'язаного із домашнім насильством⁹³.

Показовим елементом гармонізації українського законодавства з європейськими підходами є інститут досудової доповіді. Попри те, що неповнолітній обвинувачений може відмовитися від участі у підготовці досудової доповіді (п. 7 ч. 4 ст. 42 КПК України) або порушити обов'язок надавати тільки достовірну інформацію (п. 4 ч. 7 ст. 42 КПК України), персонал органу пробації може зібрати інформацію, що характеризує обвинуваченого (ст. 71-1, ст. 314-1 КПК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 314-1 КПК України, досудова доповідь щодо неповнолітнього обвинуваченого віком від 14 до 18 років складається незалежно від тяжкості вчиненого злочину, крім винятків, які передбачені ч. 4 ст. 314-1 КПК України.

Відповідно до ***Порядку складення досудової доповіді, затвердженого наказом Міністерства юстиції України № 200/5 (2017)***, досудова доповідь про неповнолітнього обвинуваченого повинна містити такі блоки інформації:

- соціально-психологічна характеристика (історія правопорушень, соціально-побутові умови, освіта, працевлаштування, стан здоров'я, вживання наркотичних речовин, алкогольних напоїв, стосунки у суспільстві, в сім'ї, дозвілля та відпочинок, особисті якості та поведінка, ставлення до правопорушення);

- оцінка ризиків учинення повторного кримінального правопорушення, проведена згідно з методичними рекомендаціями, визначеними Міністерством юстиції України, з використанням підсистеми «КАСАНДРА» Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту;

⁹³ Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність : Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України № 150/445/2077/5/187 від 01 червня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text>

- висновок про можливість виправлення без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк;
- інформація про вплив криміногенних факторів на поведінку особи;
- рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику повторного вчинення неповнолітнім кримінальних правопорушень (п. 4 розділу IV)⁹⁴.

Згідно з п. 3, 5 розділу IV, представник персоналу органу пробачії викликає для бесіди неповнолітнього обвинуваченого разом із хоча б з одним з його батьків чи інших законних представників. Після бесіди складається її опису, зі змістом якого під підпис ознайомлюються викликані особи. Особливості підготовки досудової доповіді щодо неповнолітніх, за винятком положень, що передбачають обов'язкову участь їх батьків або інших законних представників, розповсюджуються на випадки коли:

- особа досягла повноліття під час здійснення кримінального провадження;
- особа в одному кримінальному провадженні обвинувачується у вчиненні кримінальних правопорушень, частину з яких нею вчинено до, а решту – після досягнення 18 років.

Інститут досудової доповіді фактично означає формування «соціального досьє», «звіту соціального розслідування», тобто дані про середовище, в якому зростала та виховувалася неповнолітня особа, умови побуту, життя, виховання, навчання, праці та дозвілля, контактні зв'язки, відносини з батьками, однолітками тощо. Ця інформація дає суду можливість краще зрозуміти обставини, які призвели до потрапляння дитини на лаву підсудних, індивідуалізувати покарання та/або застосування заходів примусового виховного характеру – отже, вплинути на процес ухвалення справедливих та обґрунтованих процесуальних рішень.

⁹⁴ Про затвердження Порядку складення досудової доповіді : Наказ Міністерства юстиції України № 200/5 від 27 січня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-17#Text>

5.4. Відновне правосуддя до неповнолітніх

Інститут відновного правосуддя активно впроваджується у практиці кримінального провадження в Україні після реформи 2012 року. В цій сфері стратегічними орієнтирами є напруження міжнародної спільноти, зокрема:

- Рекомендація Комітету Міністрів РЄ NR (99) 19 державам-членам, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах (1999);
- Рекомендація Комітету Міністрів РЄ CM/Rec (2018) щодо відновного правосуддя у кримінальних справах (2018);
- Резолюція Економічної і Соціальної Ради ООН «Про основні принципи програми відновного правосуддя у кримінальних справах» (2002) тощо.

Застосування механізмів відновного правосуддя має відповідати певним принципам: (1) принцип вільної згоди сторін; (2) принцип поінформованості сторін про порядок та правові наслідки укладення угод; (3) принцип конфіденційності домовленостей; (4) принцип доступності процедури; (5) принцип рівності учасників; (6) принцип професійності осіб, які залучені до посередництва; (7) фокус на відшкодуванні завданої шкоди; (8) остаточне рішення залишається за судовою владою⁹⁵.

Відновне правосуддя має низку переваг:

для потерпілого – можливість впливати на вирішення конфлікту; отримати значно швидше (порівняно зі звичайним порядком кримінального провадження) відшкодування шкоди, відновлення порушених прав, задоволення інтересів, моральну сатисфакцію; досягнути порозуміння з підозрюваним (обвинуваченим), що може нівелювати посттравматичні наслідки кримінального правопорушення, знизити ймовірність рецидиву;

⁹⁵ Звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні. Стандарти правосуддя, дружнього до дитини, та їх втілення в Україні (кримінальний аспект). Координатор проектів ОБСЄ в Україні. Центр політико-правових реформ. *Вектор прав людини*. 2021. 128 с. С. 64. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/488050.pdf>

для підозрюваного (обвинуваченого) – можливість впливати на вирішення конфлікту; отримати значно швидше рішення суду на підставі угоди про примирення та визначеність щодо виду і розміру кримінального покарання; вчинити заходи для соціальної реабілітації, відновлення позиції;

для системи кримінального правосуддя – впровадження цінностей нової гуманістичної парадигми відновного правосуддя; імплементація міжнародних стандартів у сфері укладення угод про примирення; зменшення навантаження на правоохоронні та судові органи у зв'язку з особливим порядком кримінального провадження та відсутністю необхідності у повному обсязі проводити досудове розслідування та судове провадження;

для суспільства – зниження напруги та конфліктогенності, посилення відчуття захищеності та досягнення справедливості при виникненні ситуацій, що потрапляють у сферу правового регулювання кримінального процесуального законодавства⁹⁶.

Особливий порядок кримінального провадження на підставі угод регламентує глава 35 розділу VI КПК України. Положення ст.ст. 468–476 КПК України застосовуються і до повнолітніх, і до неповнолітніх, тож на рівні норм права суттєвих відмінностей немає. Натомість у **спільному наказі № 150/445/2077/5/187 «Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність» (2023)**⁹⁷ та в **Наказі Офісу Генерального прокурора № 509 «Про особливості виконання**

⁹⁶ Дуфенюк О. М. Потерпілий-медіатор-підозрюваний: дев'ять років практики посередництва в Україні. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 1. С. 29–38. С. 30–31. DOI 10.32518/2617-4162-2021-1-29-38.

⁹⁷ Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність : Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України № 150/445/2077/5/187 від 01 червня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text>

функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству» (2020)⁹⁸ визначено низку положень, які деталізують роботу уповноважених суб'єктів на рівні застосування права тоді, коли учасниками кримінального провадження є неповнолітні особи. В цих документах сформульовано такі вимоги-стандarti в цій сфері:

- роз'яснювати права, зокрема право на врегулювання конфлікту, за наслідками вчиненого кримінального правопорушення на будь-якій стадії кримінального провадження за допомогою медіації з дотриманням принципів відновного правосуддя та вручати відповідну пам'ятку про права неповнолітньої особи залежно від її процесуального статусу доступною для неї мовою відповідно віку;

- застосовувати відновне правосуддя до неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення із ужиттям заходів інтеграції, реінтеграції та соціальної адаптації (передусім застосування Програми відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення, медіації під час кримінального провадження з дотриманням принципів відновного правосуддя, інших програм відновлення, соціальної інтеграції та реінтеграції, ресоціалізації неповнолітніх, звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання, застосування примусових заходів виховного характеру, некаральних методів виправлення тощо);

- вживати заходи щодо роз'яснення неповнолітнім, їхнім законним представникам права на укладання угод та, за наявності підстав, ініціювати укладання угод про визнання винуватості;

- укласти угоди у кримінальному провадженні безпосередньо з неповнолітнім потерпілим, підозрюваним, обвинуваченим, який досяг 16-річного віку, за згодою його законного представника;

⁹⁸ Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству : Наказ Офісу Генерального прокурора № 509 від 04 листопада 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text>

- укладати угоди у кримінальному провадженні за участю неповнолітнього потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого у віці від 14 до 16 років з його законним представником лише за наявності письмової згоди неповнолітнього;

- укладати угоди у кримінальних провадженнях за участю неповнолітнього потерпілого, який не досяг 14-річного віку, із законним представником лише за наявності усвідомленої згоди дитини, що підтверджується висновком психолога;

- діяти за таким алгоритмом, узгоджуючи покарання під час укладання угоди про визнання винуватості;

- перевагу надавати покаранню, не пов'язаному з позбавленням волі;

- за наявності підстав застосовувати положення ст. 69 КК України, у тому числі щодо призначення більш м'якого покарання, не зазначеного у санкції статті;

- застосовувати звільнення від відбування покарання з випробуванням;

- у разі узгодження покарання у виді позбавлення волі зазначати найнижчу його межу, передбачену санкцією статті, у тому числі із застосуванням ст. 69 КК України (нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті);

- ретельно з'ясовувати питання про відсутність примусу в будь-якій формі до укладання угод неповнолітніми підозрюваними та потерпілими, реальне усвідомлення ними передбачених законом наслідків таких дій, зокрема обов'язку відшкодування матеріальної шкоди, обмеження права на оскарження вироків.

В Україні 2019 року реалізовано пілотний проєкт за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) у Донецькій, Львівській, Луганській, Миколаївській, Одеській та Харківській областях. Головна мета проєкту – впровадження програми відновного правосуддя для неповнолітніх, тобто максимально раннього виведення дітей із кримінального процесу та ресоціалізації їх у суспільному житті. Реалізацію проєкту започаткували прокуратура та система безоплатної вторинної правової допомоги. За перший рік до програми залучено 137 неповнолітніх, які разом із потерпілими надали згоду на участь

у програмі. Щодо 60 дітей прийнято позитивні рішення суду щодо звільнення від кримінальної відповідальності⁹⁹. Цей напрям й надалі вважатиметься одним із пріоритетних у сфері забезпечення правосуддя, дружнього до дитини.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте міжнародні стандарти щодо спеціалізації слідчих, дізнавачів у кримінальному провадженні.
2. Дайте визначення поняття «ювенальний слідчий, дізнавач».
3. Які є стандарти щодо «першого контакту» дитини з поліцією та початку досудового розслідування?
4. Окресліть наявні стандарти щодо залучення осіб у кримінальному провадженні за участю неповнолітніх.
5. Які є стандарти щодо здійснення процесуальних дій за участю неповнолітніх?
6. Укажіть особливості виконання функцій ювенальним прокурором у кримінальному провадженні.
7. Окресліть особливості судового провадження за участю неповнолітніх.
8. Назвіть особливості застосування інститутів відновного правосуддя щодо неповнолітніх.

Перелік використаної літератури

1. Дуфенюк О. М. Потерпілий-медіатор-підозрюваний: дев'ять років практики посередництва в Україні. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 1. С. 29–38. С. 30–31. DOI 10.32518/2617-4162-2021-1-29-38.
2. Звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні. Стандарти правосуддя, дружнього до дитини, та їх втілення в Україні (кримінальний аспект). Координатор проектів ОБСЄ в Україні. Центр політико-правових реформ. *Вектор прав людини*. 2021. 128 с. С. 64. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/488050.pdf>

⁹⁹ Звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні. Стандарти правосуддя, дружнього до дитини, та їх втілення в Україні (кримінальний аспект). Координатор проектів ОБСЄ в Україні. Центр політико-правових реформ. *Вектор прав людини*. 2021. 128 с. С. 64. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/488050.pdf>

3. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, і пояснювальна записка від 17 листопада 2010 року. 51 с. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
5. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ МВС України № 1044 від 19 грудня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>
6. Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України : Наказ МВС України № 405 від 20 травня 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0491-20#Text>
7. Про затвердження Порядку складення досудової доповіді : Наказ Міністерства юстиції України № 200/5 від 27 січня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-17#Text>
8. Про запровадження та реалізацію пілотного проекту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність : Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України № 150/445/2077/5/187 від 01 червня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text>
9. Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України : Наказ МВС України від 06 липня 2017 року № 570. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17#Text>
10. Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству : Наказ Офісу Генерального прокурора № 509 від 04 листопада 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text>
11. Про пробацію : Закон України № 160-19 від 05 лютого 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>
12. Про прокуратуру : Закон України № 1697-VII від 14 жовтня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>
13. Про судоустрій і статус суддів : Закон України № 1402-VIII від 02 червня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

14. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1027-р. від 18 грудня 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>
15. United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (The Beijing Rules) (1985). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-standard-minimum-rules-administration-juvenile>

Колектив авторів:

Оксана Дуфенюк, доктор юридичних наук, доцент
(передмова, тема 1, 2, 5);

Олена Ряшко, кандидат юридичних наук, доцент (тема 3);

Ігор Татарин, кандидат юридичних наук, доцент (тема 4).

Кримінальне провадження за участю неповнолітніх

Навчальний посібник

Редагування *Галина Ялечко*
Макетування *Галина Шушняк*
Друк *Іван Хоминець*

Підписано до друку 30.12.2024.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 13,25.

Тираж 50 прим. Зам № 126-24.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.